

В.С. Ратніков

Філософія:

стислий конспект лекцій з тестами,
завданнями до самостійної роботи
та словником основних понять і термінів

Частина II

Міністерство освіти і науки України
Вінницький національний технічний університет

В. С. Ратніков

ФІЛОСОФІЯ:

**СТИСЛИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
З ТЕСТАМИ, ЗАВДАННЯМИ ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ
ТА СЛОВНИКОМ ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ**

Частина II

Затверджено Вченою радою Вінницького національного технічного університету як навчальний посібник для студентів всіх спеціальностей. Протокол № 12 від "29" червня 2006 р.

Вінниця ВНТУ 2007

Рецензенти:

М. А. Ожєван, доктор філософських наук, професор

О. І. Хома, доктор філософських наук, професор

Л. А. Мацко, кандидат філософських наук, доцент

Рекомендовано до видання Вченою радою Вінницького національного технічного університету Міністерства освіти і науки України

Ратніков В. С.

Р 25 **Філософія: стислий конспект лекцій з тестами, завданнями до самостійної роботи та словником основних понять і термінів. Частина 2. Навчальний посібник.** – Вінниця: ВНТУ, 2007. – 181 с.

Даний посібник є продовженням однойменного посібника, виданого у 2002р. Він охоплює завершальну частину нормативного курсу філософії, яка присвячена розкриттю проблем людини і суспільства. В рамках проблеми людини розглянуті концепції свідомості, антропосоціогенезу, співвідношення біологічного і соціального, проблема свободи і пізнавальне ставлення до світу. В рамках проблеми суспільства розглянуто його складну структуру, співвідношення суспільства і особистості, особливості матеріального і духовного життя суспільства, поняття культури і цивілізації, елементи філософії історії та футурології. До кожної теми дані проблемні питання і завдання для самостійної роботи. Завершує посібник словник основних філософських понять і термінів.

УДК 1 (075.8)

ПЕРЕДМОВА

Даний навчальний посібник є продовженням однойменного посібника автора, виданого у 2002 році. Він може розглядатися як узагальнення досвіду викладання нормативного курсу філософії на різних факультетах Вінницького національного технічного університету. Основна ідея, яку автор намагався провести через весь курс, – ідея раціональності філософії, з якою тісно пов'язана гуманістична орієнтація філософії та її ідейний зв'язок з наукою.

Останнім часом в Україні і за кордоном видано чимало підручників з філософії. На відміну від підручників, виданих до 1991 р., можна відмітити все меншу їхню «ідеологічність». Адже раніше викладалась лише діалектико-матеріалістична філософія, а інші філософські концепції розглядалися в оціночному плані, через призму так званого принципу партійності. Нині ж ми знайомимо студента зі світом філософських систем і концепцій, залучаємо його до філософського способу збагнення навколишнього світу, що включає різні прийоми критичного мислення. А марксистська філософія в цьому плані розглядається тепер як один з елементів світу філософії, досить строкатого різноманіття філософських концепцій і систем.

Тематичний план курсу загалом відповідає «Навчальній програмі нормативної дисципліни для вищих закладів освіти: Філософія» (Київ, 1997). Послідовність викладених у даному посібнику тем відповідає загальнокафедральному робочому плану. При викладенні лекційного матеріалу в посібнику такого малого обсягу автор переслідував принаймні дві мети: а) викладати найбільш важливі аспекти теми і б) викладати, по можливості, стисло. Але деінде викладення все-таки вийшло недостатньо конкретним та ілюстративним. Автор усвідомлює це і сподівається, що читач заповнить цю прогалину, звернувшись до інших джерел, посилання на які є наприкінці кожної теми.

Крім того, самостійна робота над курсом філософії не повинна обмежуватись лише засвоєнням даного конспекту та інших супутніх матеріалів. Необхідно також допрацювати відповідні питання теми за підручниками, рекомендованими після кожної теми та за відповідними фрагментами першоджерел.

Зважаючи на те, що засвоєння філософії багато в чому пов'язане з засвоєнням її понятійної мови, автор вважав за потрібне акцентувати увагу на роз'ясненні сенсу ключових філософських категорій як при викладенні відповідних тем, так і в «Стислому словнику основних понять і термінів» наприкінці даної книги.

Автор висловлює щире подяку колегам по кафедрі філософії ВНТУ і рецензентам за цінні зауваження, зроблені під час обговорення даного посібника, а також О.В.Цимбал за допомогу при підготовці рукопису до друку.

ЗМІСТ

Розділ IV. Проблема людини.....	5
Тема 9. Людина як об'єкт філософського осмислення.....	5
Тема 10. Свідомість	25
Тема 11. Пізнавальне ставлення людини до світу.....	40
Тема 12. Проблема свободи і сенсу життя.....	61
Розділ V. Проблема суспільства.....	74
Тема 13. Суспільство як об'єкт філософського осмислення.....	74
Тема 14. Матеріальне і духовне життя суспільства.....	88
Тема 15. Філософське осмислення культури і цивілізації.....	103
Тема 16. Суспільний прогрес і сенс історії.....	120
БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ.....	152
КОРОТКИЙ СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ.....	154
ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ПОВНОГО КУРСУ.....	176
ПИТАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ З ФІЛОСОФІЇ.....	176
ПІДРУЧНИКИ ТА НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ, ВИДАНІ ЗА ОСТАННЄ ДЕСЯТИЛІТТЯ.....	178
ФІЛОСОФСЬКІ СЛОВНИКИ ТА ЕНЦИКЛОПЕДІЇ.....	180

Розділ IV. Проблема людини

У попередніх темах ми вже торкалися різних аспектів буття людини: при розгляді соціальної форми руху; вивчаючи кантівську концепцію простору і часу; під час обговорення всезагальності законів і категорій діалектики і т.п. У темі 5 (п.5.1., частина 1) серед видів буття був спеціально виділений особливий вид – буття людини. У даному розділі буття людини стане головним предметом нашого розгляду. Нагадаємо, що філософія (її тексти, а також саме філософствування), яка є теоретичною формою світогляду, з необхідністю містить у собі "людський вимір".

Тема 9. Людина як об'єкт філософського осмислення

1. Образи людини в історії філософської думки
2. Природа людини:
 - а) антропосоціогенез;
 - б) біологічне і соціальне в людині.

Ключові терміни і поняття: діяльність, антропосоціогенез, біологічне і соціальне, тілесне і духовне, праця, мова.

Насамперед, відзначимо, що філософський підхід до проблеми людини характеризується **універсальністю**, прагненням уявити цілісний образ людини, виявити її **якісну** визначеність (наприклад, ті атрибутивні властивості, що відрізняють людину від вищих тварин), розкрити особливості буття людини. Науковий же (наприклад, біологічний) підхід до людини орієнтується лише на окремі, конкретні сторони її буття (взагалі категорія "буття" – це філософська категорія, див. тему 5, частина 1). Наприклад, анатом вивчає будову тіла людини, фізіолог – функціонування її внутрішніх органів і об'єктивні процеси в них; генетик досліджує передачу спадкової інформації від покоління до покоління; соціопсихолог – психологічну адаптацію (пристосування, вписаність) людини-індивіда в соціальні структури.

Проблема людини, явно чи неявно, завжди стояла в центрі філософських досліджень. Однак у першій половині ХХ в. вона набуває особливого звучання. Виникає **філософська антропологія**¹ як спеціальна

¹ Філософська антропологія – це відносно самостійна сфера філософського знання. Ідея спеціального виділення власне антропологічних досліджень, що інтегруються в особливу філософську дисципліну, народилася в ХVІІІ в. у працях І. Канта (і насамперед у його праці "Антропології з прагматичної точки зору" (1798)). Йому належить і думка про те, що про людину як про унікальну істоту можна філософствувати окремо й особливо. І. Кант писав, що людина – гранично

галузь філософського знання; починають розвиватися такі течії, як феноменологія, екзистенціалізм, персоналізм та ін., що зробили єдиним предметом свого осмислення людину, її буття. Проблеми людини продовжують домінувати у філософських дослідженнях і сьогодні.

Пояснюючи стійкий інтерес до проблеми людини, дослідники відзначають ряд соціальних і теоретичних передумов, що обумовили цей феномен. Так, багато культурологів і філософів відзначають катастрофічне руйнування природного середовища, збідніння звичного ландшафту, несподіване поширення новітніх пандемій, що загрожують спустошити Землю, нагромадження ядерних озброєнь. Усе це, вважають вони, народжує відчуття тотальної незахищеності життя людей, можливої загибелі всього людства. Така ситуація, без сумніву, спонукає до міркування, до спроб усвідомити сформовану реальність. Відзначається також бурхливий розвиток сучасної біології, психології, проникнення наукової думки в таємниці генетичного коду й особистісного початку людини та інші подібні події, що вимагають філософсько-світоглядного осмислення.

9.1. Образи людини в історії філософської думки

Осмислюючи природу людини, філософи протягом своєї історії розробили безліч різноманітних концепцій, кожна з яких демонструє своє уявлення про людину та її природу. Відповідно до епох в історії філософії виділимо найбільш значущі концепції людини, що своєрідно описують її природу.

Античність: космоцентризм. Людина розглядалася в цей період як мікрокосмос, у тісному зв'язку (і навіть єдності) з оточуючим її макрокосмосом. Для давньосхідних і грецьких уявлень основною була ідея єдності буття людини і природи (з її духовними чи матеріальними першоосновами). Призначення людини, сенс її життя уявлялись як пошук єдності і гармонії з вищими проявами зовнішнього світу. У зв'язку з цим у багатьох вченнях Давнього світу й Античності проблема буття людини, сенсу її життя не представлена як самостійна, незважаючи на те, що міфологія і філософія цього періоду антропоморфічні. Підкреслимо ще раз те, що антична (давньогрецька) філософія в основному розглядала проблему буття людини в поняттях макро- і мікрокосмосів. Людина розумілася як складова частина загального світовлаштування в

загадковий і захоплюючий об'єкт філософського умогляду і для розкриття його таємниці потрібні особливі засоби. У цьому значенні філософська антропологія відрізняється від традиційних сфер філософського знання – логіки, теорії пізнання, етики, естетики, історії філософії. Спеціальний розгляд філософської антропології, на жаль, виходить за рамки даного навчального посібника.

структурному відношенні і підпорядкованості законам його функціонування.

Однак у цю епоху існувала і дещо інша точка зору на природу людини, що акцентує увагу на моральних аспектах людського буття. (Сократ, стоїки та ін.).

Зазвичай Сократа (469–399 до н.е.) вважають творцем першої філософії людини. Він прагне пізнати буття людини як відносно самостійну реальність і визначити призначення людини у світі. Головним у бутті людини Сократ визнає пізнання, а сенс життя пов'язує з пізнанням доброчесності, що аналогічна, на його думку, самому знанню. На переконання Сократа, людина, яка отримала правильне уявлення про добро, не буде чинити поганих вчинків.

Софісти ж звернули увагу на відмінності внутрішнього життя людини та її зовнішньої поведінки, поділяли норми життя на вказувані природою і встановлювані людьми. На відміну від багатьох інших представників античної філософії, які вважали, що духовна нерівність людей визначається їхнім походженням, нерівністю від природи, софісти, які ставили перед собою задачу просвітницької діяльності, були переконані, що доброчесності (як сукупності моральних і культурних норм) можна навчитися.

Найбільш яскравий представник софістів – Протагор (480 – 410 до н.е.) – чітко сформулював центральну ідею цієї школи, ідею про те, що людина – це точка відліку в пізнанні і культурі. На початку свого твору "Істина" Протагор проголошує: «Міра всіх речей – людина».

Відзначимо в цьому зв'язку і концепцію Епікура, у якій людина розглядалася як істота, здатна досягти стану щастя. Його вчення, що виникло на етапі спаду, розкладання античного суспільства, було спрямоване на визначення умов земного щастя людини. Знання про світ і про людину повинне, на думку Епікура, сприяти звільненню від марновіств, страху смерті і життя як неблаганного прояву долі. Зміст буття людини Епікур бачив у досягненні земного щастя, яке він визначав як духовну і тілесну гармонію, відчуття радості і насолоди.

Середньовіччя: теоцентризм. У рамках релігійного світогляду, що домінував тоді, людина розглядалася як продукт божественного творіння, а людське буття – як вторинне стосовно буття Бога.

У середньовіччі під впливом християнства відбувається істотна корекція уявлень про сутність людини і сенс її життя. Пануючими стають церковні догми. Християнство відкидає античну ідею про переселення душ і про природне походження, як і про природний статус людини. У релігійному, офіційно теологічному розумінні, людина – творіння Бога: тілесно – через створення роду людського, подібно всім земним створінням; духовно – індивідуальним актом творіння кожної людини.

Для християнства людина – це єдність природного (тіла) і надприродного (душі). Тіло смертне, душа як носій властивостей

особистості, здатності до розуму і волі, має безсмертя. Дуалізм душі і тіла стає причиною трагічної роздвоєності, суперечливості буття людини. По суті, людина – мешканець двох світів, земного (гріховного, тимчасового) і божественного (світу вічності і благодаті). Суперечливість природи людини виявляється у тому, що її життя – безупинний процес боротьби між потягами плоті і духу, бісівськими навіваннями і благими впливами ангелів.

Новий час: антропоцентризм. У світогляді цього періоду божественне поступово витісняється більш реалістичними уявленнями, в яких людині все частіше приділяється першорядна роль. Більше того, в епоху Просвіти усвідомлюється вирішальне значення Розуму як атрибутивної характеристики людини, її природи. Тому тут можна говорити про **раціоцентризм** як досить оптимістичну (стосовно можливостей людського розуму: їм, цим можливостям немає меж) концепцію, що не уникла, однак, впливу **механіцизму**, про який ішла мова в п.5.3., частини I.

Філософія Нового часу деміфологізує уявлення про сутність людини, намагаючись пояснити її з позицій природознавства. Часом даний підхід приводив до натуралізму, тобто твердженню про те, що людина суто природна істота. Всі її властивості, у тому числі душа, розум – ні що інше, як прояв матеріального, яке підкорюється законам природи.

Часто у філософії Нового часу й у філософії Просвіти проводяться прямі аналогії між людиною і машиною, людиною і твариною. Світоглядний акцент цього періоду робиться на тому, що розум – це основна властивість людини, її творча сила. Таке розуміння сутності людини отримує логічне завершення у представників матеріалістичного крила французької Просвіти, наприклад, в ідеології "розумного егоїзму".

Концепція "розумного егоїзму" поєднує у собі уявлення про сутність людини і суспільний устрій, при якому можлива її повноцінна реалізація. У цій концепції людина розуміється як істота, що прагне до задоволення тільки своїх особистих потреб, тобто вона за своєю природою егоїстична. Розум дозволяє людині правильно усвідомити її власні інтереси, вимоги її "природи" і практично їх здійснити. Суспільний устрій (державний, правовий) повинен бути таким, щоб дати максимальний простір ініціативи людей, забезпечити їм рівні права в задоволенні своїх потреб і інтересів. Нерідко розумно організованим суспільством вважалася правова держава.

Не зважаючи на розходження в трактуваннях сутності людини, що прослідковуються у розвитку філософії від античності до Нового часу, між ними також багато спільного. Насамперед, їх ріднить між собою те, що сутність людини розуміється як незмінна, статична. У вченнях про людину цього періоду відсутня ідея розвитку. Друга характерна риса цих вчень, обумовлена розглядом людини в безпосередньому зв'язку із зовнішнім світом, – це заперечення **свободи** в її бутті. Життя і доля людини розуміються як похідні від дії зовнішніх сил і факторів.

XIX–XX століття: діяльнісна парадигма. Новим етапом у підході до дослідження сутності та існування людини постала німецька класична філософія. У ній людина інтерпретується як суб'єкт свободи, як активне, тобто діяльне і здатне до саморозвитку явище. У цьому зв'язку вчення І.Канта закладає у філософії нову тенденцію, у рамках якої людина розглядається як автономна першооснова і творець свого буття, законодавець своєї діяльності у світі.

Кант показує подвійність буття людини: з одного боку – у світі необхідності (як істота природна), а з іншого боку – у світі свободи (як істота розумна і моральна). Особливого значення Кант надає дослідженню світу свободи, морального чи практичного життя людини, тобто тому, що, за словами Канта, людина як вільно діюча істота робить або може і повинна зробити із себе сама.

Найбільш глибоко і всебічно вчення про людину в німецькій ідеалістичній філософії створюється Г. Гегелем. Він розглядає людину в контексті її природного й історичного буття. Переконаливо показує, що становлення і розвиток кожного індивіда є процесом його долучення до духовного і культурного світу, створеного попередніми поколіннями. У гегелівському розумінні історія – це продукт діяльності людей, в основі якої лежить самосвідомість свободи.

В цілому, у гегелівській інтерпретації сутність і існування людини можуть бути зрозумілі як духовний початок, пізнавальна діяльність і, насамперед, розвиток раціональної складової свідомості, самосвідомості людини.

Нове звернення до проблеми природного в людині міститься й у вченні Л. Фейєрбаха. Його антропологічному матеріалізму властива ідея про те, що сутність людини не може бути зрозуміла через дослідження властивостей окремого індивідуума. Сутність людини (яка, за Фейєрбахом, визначається природністю, матеріальністю людини як істоти) може бути зрозуміла лише через родові в людині, через "спілкування", "єдність людини з людиною", "що спирається на відмінності між Я і Ти". Справді людським буттям, його змістом Фейєрбах вважає відносини дружби, любові між Я і Ти, почуття самопожертви і співчуття.

У марксистській філософії людина розуміється як продукт і суб'єкт суспільно-трудова діяльності. Вона є певною конкретно-історичною цілісністю, єдністю і різноманіттям форм своєї діяльності.

Властивості людини, що складають її сутність, розглядаються як процес і результат розвитку виробничої і суспільно-історичної практики (способів буття у взаємодії людини з природою і людини з людиною). Таким чином, сутність людини розуміється як соціальна; як і суспільство, вона історично рухлива, мінлива, знаходить нові риси і виміри.

Найбільш афористично марксистська інтерпретація сутності людини сформульована К. Марксом у його роботі "Тези про Фейєрбаха", де підкреслюється соціальний аспект цієї сутності: «сущность человека не

єсть абстракт, присущий окремому окремому. В своїй дійсності вона єть сукупність всіх сукупностей сукупностей» [1].

В цю епоху, особливо під впливом німецької класичної філософії, а також під впливом успіхів наук про людину, на передній план як атрибутивна характеристика людської природи висувається категорія діяльності. Ця категорія виражає специфічно людську форму поведінки людини, спосіб її активного ставлення до навколишнього світу, що полягає (у тому числі) у зміні світу адекватно цілям людини.

Цілісну картину, що описує природу людини, і в якій категорія діяльності є базисною, часто називають **діяльнісною парадигмою**. Категорія діяльності застосовується в ній для опису саме людської поведінки; у цьому сенсі некоректно говорити, наприклад, про діяльність, скажімо, бобра, що будує греблю, або про діяльність птаха, що в'є гніздо.

Для будь-якої діяльності характерні: **мета** (як ідеальний план майбутніх дій), **засіб** її досягнення, **процес** діяльності і **результат** (у вигляді матеріального і/або духовного продукту). Це спільна діяльність, що здійснюється в різних за своїм характером і спрямованістю формах. Розрізняють **практичну** і **пізнавальну** діяльності. Результатом першої є змінені матеріальні дійсності, а результатом другої – знання.

Першоосновою діяльності, її визначальним видом є праця, що є першою й основною умовою всього людського життя. За своїм змістом діяльність може виступати як виробництво матеріальної і духовної культури, форм спілкування людей, як перетворення суспільних відносин і, таким чином, – як розвиток самої людини.

Сутність людської діяльності можна охарактеризувати такими положеннями:

1. На відміну від тварини діяльність людини завжди є **цілепокладаючою**, тобто вона з'єднує в собі постановку мети, передбачення результату дій, моделювання процесу її здійснення. Через цілепокладання визначається зміст діяльності, здійснюється зв'язок між потребою людей і результатом їхніх дій (докладніше у темі 10).

2. Людська діяльність є **свідомою** в тому сенсі, що вона виражає одну із сутнісних характеристик свідомості (докладніше у темі 10).

3. На відміну від поведінки тварини діяльність людини має постійно **творчий** характер. Це **перетворювальна** діяльність. Тварина теж активно взаємодіє й освоює, змінює середовище свого існування. Однак це, головним чином, пристосувальна діяльність.

4. Людська діяльність **предметна**. В залежності від ступеня розвитку знарядь праці, технологій, знань, а також специфіки матеріальних і духовних потреб людина перетворює об'єктивну реальність, включає у свою життєдіяльність певні об'єкти природи, їхні властивості і відносини. Вона створює у речей інше – "друге буття". Змінюючи природні стани і властивості об'єктів природи, вона "олюднює" їх.

Предметний характер людської діяльності розкриває сутність культури як "другої природи", тобто природи, перетвореної відповідно до матеріальних і духовних потреб техніко-технологічними можливостями людини.

5. Людська діяльність соціальна. Життєдіяльність протікає у певній суспільній формі, що подана сукупністю суспільних відносин. Ці відносини мають конкретно-історичний характер і структуру, обумовлені рівнем розвитку і матеріального виробництва, а також і духовної культури (докладніше у темах 13–16).

Слід зазначити, що, не зважаючи на істотний вплив у діяльній парадигмі раціоналістичних підходів до осмислення природи людської діяльності, усе-таки приблизно із середини ХІХ в. зростає вплив ірраціоналістичних концепцій, що віддають перевагу таким якостям людини, як інтуїція, здатність вводити себе в містичні, позамежні (трансцендентні) стани і т.п. Це пов'язано також з переорієнтацією філософської проблематики в цей період, із протиставленням сцієнтизму антропологічному напрямку у філософії ХХ в., про що йшла мова в п.3.1., частина І.

У таких філософських школах ХІХ–ХХ ст., як "філософія життя" (насамперед Ф. Ніцше), екзистенціалізм (С. К'єркегор, К. Ясперс, А. Камю, М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр та ін.), у психоаналітичних вченнях З.Фрейда, К. Юнга і багатьох інших пошук відповіді на питання про сутність людини відбувається за допомогою розгляду її існування, особливого способу її буття. Якоюсь мірою, через відповідь на питання про сенс людського буття, у сучасній філософії намагаються дати відповідь на питання "що таке людина?".

Згідно з Ф. Ніцше, людина – це безупинний процес її становлення. Сутність людини не має визначеності, її можна зрозуміти як спонтанну, що не визнає ніяких меж, інстинктивну волю до влади.

Інший німецький філософ К. Ясперс розглядає буття людини через призму проблем її взаємозв'язку з іншими людьми, за допомогою якого окремих індивід (ця приречена на самотність істота) може зрозуміти, що вона є і для чого вона існує. Через спілкування людина вирішує проблему пізнання і вибору свого Я. Особливого значення К. Ясперс, як і багато представників екзистенціалізму (наприклад, М. Хайдеггер), надає "прикордонній ситуації", що стимулює людину до збагнення сенсу власного життя. До таких ситуацій він відносить переживання смерті, відчуття страждання, почуття конфлікту і провини.

Видатний французький філософ екзистенціалістської орієнтації А. Камю пропонує рішення проблеми людського існування на основі ідеї про хаотичність світу, абсурдність буття. У його розумінні людина, вносячи у світ упорядкованість, тимчасово наповнює його і своє існування певним сенсом. Інший французький філософ-екзистенціаліст Ж.-П. Сартр основною властивістю людського буття вважає свободу. Людина є

причиною самої себе і свого існування у світі. По суті, вона приречена на свободу. Її життя – це безупинний процес реалізації свободи, болісної необхідності постійного вибору і поєднаної з цим відповідальності.

Родоначальник психоаналізу, австрійський лікар **З. Фрейд** (1856 – 1939) надає особливого значення несвідомому в розумінні сутності людини. Як сукупність біологічних інстинктів несвідоме, згідно з Фрейдом, визначає людське буття. Вирішення проблеми дійсності людського існування Фрейд бачить в усуненні внутрішнього конфлікту, насамперед між сферою несвідомого і свідомістю як носієм норм і цінностей, продиктованих соціальним і культурним середовищем (див. далі про фрейдистську модель свідомості в п.10.1).

Німецько-американський філософ неофрейдистської орієнтації **Е. Фромм** (1900 – 1980) відмовляється від багато в чому біологізаторської орієнтації Фрейда, проте зберігає ідею про роздвоєність людського існування на природне (психіка) і соціальне. У своїй книзі "Мати чи бути" (1976) він аналізує два способи людського існування, показуючи, що отримання, володіння, на відміну від творчості і творення, не здатне зробити людину щасливою. Сенсожиттєвий ідеал він пов'язує зі світоглядною установкою "бути".

9.2. Природа людини

Виходячи з того сенсу терміна "природа", що мається на увазі тут, розглянемо коротко: а) питання про походження людини (більш докладно це складне і багатоаспектне питання розглянуте, наприклад, в [2]) і б) суперечливість її сутності, протиставляючи тілесне в людині духовному, біологічне – соціальному.

9.2,а) Природа людини: антропосоціогенез. Серед численних концепцій походження людини виділимо три основні:

1.Теологічна концепція. Це найбільш проста концепція, тому що вона, власне кажучи, взагалі знімає проблему антропосоціогенезу. Відповідно до даної концепції усе, що ми хочемо довідатися про походження людини, можна знайти в Біблії й у посланнях отців церкви.

У рамках релігійних поглядів (репрезентованих численними релігіями) відповідь на питання про появу людини розходиться в деталях, але в головному вона єдина. Створення перших людей – воля і дія Бога. Наочна і класична релігійна модель виникнення людини наведена в біблійних текстах.

Найбільш давній варіант, що восходить до IX–VIII ст. до н.е., так описує процес створення людини Богом. "І створив Господь Бог людину з пороку земного і вдунув в лице його подих життя, і стала людина душею живою" (Буття, 2,7). Слідом за тим ця людина була поселена в раю, але вона виявилась самотньою, тому що серед створених Богом тварин і птахів їй не знайшлося помічника. Тому Бог змушений був створити жінку. "І

навів Господь Бог на людину міцний сон; і, коли вона заснула, взяв одне з ребер її, і закрив те місце плоттю. І створив Господь Бог з ребра, узятого в людини, жінку, і привів її до людини" (Буття, 2, 21-23).

У більш пізньому біблійному трактуванні, що датується VI ст. до н.е., створення людини описується як завершальний етап шестиденного створення світу.

2. "Космічна" концепція. У її рамках людина розглядається не як земна істота, а як частина Космосу, як істота космічна; ця концепція носить яскраво виражений гіпотетичний характер. На її розвиток сильно вплинув російський космізм – філософська течія кінця XIX – початку XX століття, представниками якого були такі філософи і вчені, як М.А. Умов, К.Е. Цюлковський, М.Ф. Федоров, В.І. Вернадський, В.С. Соловійов, А.Л. Чижевський. У їхніх творах на повний зріст постали проблеми єдності людини з космосом, космічної природи людини і космічного масштабу людської діяльності. Відзначимо тут роботи видатного російського фізика М.А. Умова (1846 – 1915). Він розглядав людину і суспільство з точки зору їхнього місця в універсальному процесі зростання ентропії, вважаючи, що історія людської культури – не випадкове явище в житті Всесвіту, їй призначено стати могутнім фактором у космічній протидії хаосові, збільшенню ентропії. Ці ідеї були поглиблені і розвинуті К.Е. Цюлковським (1857 – 1935). Його науково-технічні проекти, такі суттєві для становлення космонавтики, були, власне, технічним додатком до його "космічної філософії", що змальовує космос заповненим різними формами життя, від примітивних до променистих, безсмертних істот, здатних безпосередньо асимілювати сонячну енергію. Сучасна людина, на думку Цюлковського, не є завершальною ланкою еволюції. Розум і творчість піднімуть людини в космос, де згодом зміниться її фізична природа, вона наблизиться до вищих організмів, які населяють міжзоряний простір.

3. Раціонально-наукова концепція. Вона ґрунтується, головним чином, на наукових даних з області археології, антропології, етнографії та інших споріднених дисциплін – даних як емпіричних, так і теоретичних. Однак у цілому ця концепція носить гіпотетичний характер; на сьогоднішній день вона все-таки є найбільш правдоподібною гіпотезою.

Становлення сучасної людини – біологічного виду *Homo sapiens* (людина розумна) – історично тривалий процес, що містить кілька еволюційних етапів. Його часові рамки – приблизно від 3 до 5 млн. років.

Еволюційний розвиток людини характеризується не тільки певною послідовністю ряду стадій, але і наявністю багатьох напрямків, враховуючи тупикові гілки.

Біологічні передумови появи людини почали формуватися десятки мільйонів років тому в популяціях так званих третинних антропоїдів. Більшість фахівців вважають безпосередніми предками людей австралопітеків (один з різновидів третинних антропоїдів, вищих

людиноподібних приматів), що жили 4–5 млн. років тому в Східній екваторіальній Африці.

До біологічних властивостей австралопітеків відноситься складна тілесна будова (диференціація задніх і передніх кінцівок, гнучка кисть, прямоходіння, значний розвиток кори великих півкуль головного мозку, стадність, велика кількість способів спілкування, відсутність вузькоспеціалізованої пристосованості до середовища існування). Тілесна організація австралопітеків дозволяла їм використовувати предмети (наприклад, каміння) як знаряддя праці. Завдяки їхньому систематичному використанню з'явилися нові види діяльності, що стимулювали біологічний розвиток і появу елементів соціальності (насамперед, знаряддева діяльність, накопичення і передача новим поколінням набутого досвіду, спільне добування і розподіл їжі, регулювання статевих відносин).

До питання про походження людини наука (наприклад, антропология) і філософія підходять з різних і зовні навіть конфронтуючих позицій. Так, антропологи стурбовані пошуками "відсутньої ланки" у біологічній еволюції від мавпоподібного предка людини до *Homo sapiens*. Філософи прагнуть виявити й окреслити саме "переривання поступовості" – революційний стрибок, що мав місце в процесі людського становлення. Це сприяє правильному розумінню світоглядного масштабу проблеми, перед якою стоїть антропологічне дослідження, і справляє на нього евристичний вплив.

Давно визнано, що перетворення тварин (гомінідів) на людей не могло бути деякою миттевою, одноактною подією. Неодмінно повинен був існувати тривалий період становлення людини (антропогенезу) і становлення суспільства (соціогенезу). Як показують сучасні дослідження, вони являють собою два нерозривно пов'язані боки єдиного за своєю природою процесу – антропосоціогенезу, що тривав протягом 3–3,5 млн років, тобто майже в тисячу разів довше, ніж вся "писана історія".

Найважливіша риса антропосоціогенезу – його комплексний характер. Тому неправильно було б стверджувати, що, скажімо, "спочатку" виникла праця, "потім" суспільство, а "ще пізніше" – мова, мислення і свідомість. З кінця XIX століття в темі антропосоціогенезу на перший план знову і знову висувається проблема праці. Однак, погоджуючись з цим, не можна відразу ж не взяти до уваги, що праця і сама має свій генезис, перетворюючись в повноцінну предметно-практичну діяльність лише у взаємодії з такими факторами соціалізації, як мова, моральність, міфологія, ритуальна практика і т.д.

Зміна характеру взаємодії із середовищем існування, перехід від індивідуально-пристосувальної життєдіяльності до групової, заснованої на спільній трудовій діяльності, вплинула на процес наступної біологічної еволюції. У цій зміні вчені виділяють етап – близько трьох мільйонів років тому, – коли з'явився вид *Homo habilis* (людина уміла), і потім етап на межі мільйона років тому, коли виникає вид *Homo erectus* (людина

прямостояча). У цей період відбувається інтенсивний розвиток головного мозку, що досягає 1250 см³, а на межі 100–200 тис. років тому – 1500 см³, що відповідає параметрам представників виду *Homo sapiens*, що з'явився 30–50 тис. років тому.

Розвиток мозку супроводжувався підвищенням функціональних можливостей органів тіла, рук, гортані, перебудовою лицьового відділу черепа і т.д., змінами в діяльності вищої нервової системи і психіки – формуванням другої сигнальної системи мозку, властивої лише людині.

Еволюція предків людини істотно відрізняється від еволюції інших видів. Її суть полягала в тому, що предки *Homo sapiens* набули здатність без зміни генотипу розвивати тілесні і поведінкові пристосування до середовища існування. В основі цього був вплив соціальних – насамперед трудових і комунікативних – факторів на спрямованість біологічної еволюції. Ускладнення форм праці і спільної діяльності спрямовували біологічну еволюцію людини через добір, закріплення мутацій.

Тим самим, під впливом соціальних факторів відбувалася спрямована зміна генетичних програм, що дозволяли організму успішно здійснювати трудові й інші функції в нових умовах. Функціональні властивості організму розвивалися й оформлялись після народження відповідно до потреб поділу праці, що існував в первісному співтоваристві, основних видів виробничої діяльності, характеру знарядь і т.д.

З іншого боку, вплив трудової діяльності і колективності буття на процес еволюційного розвитку організмів виражався не тільки в тому, що здобувалися нові тілесні і психічні властивості та здібності, але і відбувалося відмирання тих тваринних властивостей, що перешкождали формуванню нових, власне людських відносин. Насамперед, це стосувалося тих органів і систем тіла, що відповідали за поведінку. Тому, як відзначав, наприклад, відомий психолог П. Гальперін, одним з найважливіших результатів антропогенезу було виключення з центрального механізму поведінки тієї ланки, що надавала поведінці біологічно визначений, інстинктивний характер. Ця зміна послідовно поширювалась на ті сфери життя "тих, що ставали людьми", які суспільство, що розвивалось, брало на своє забезпечення і разом з тим під свій контроль. На цьому етапі еволюції великого значення набув груповий добір. Виживання забезпечувалося не за рахунок індивідуальних можливостей окремої істоти, а за рахунок спільних дій, взаємодопомоги, поділу праці, виховання нащадків і т.д.

Стадний спосіб життя, трудова діяльність, виготовлення знарядь праці, необхідність соціального спілкування і передачі накопиченого досвіду сприяли виникненню і розвитку мови. Все це, в цілому, послужило передумовою становлення соціального середовища, тобто соціального спадкування і відносин. З цього моменту розвиток людини відбувався вже не під впливом законів біологічної еволюції, а соціальних закономірностей. Визначальними в розвитку людини стають форми

трудової діяльності, характер виробничих відносин, специфіка матеріальної і духовної культури.

Найвидатніший американський філософ і культуролог Л. Мемфорд (1895 – 1990) критично проаналізував трудову теорію становлення людини і запропонував істотно іншу концепцію антропосоціогенезу. На його думку, минуле століття – століття постійного переоцінювання ролі знарядь і машин. Карл Маркс, пише він, помилявся, надаючи знаряддям праці напрямні функції і центральне місце в людському розвитку. І не тільки він. Протягом цього періоду панувало означення людини як тварини, що використовує знаряддя праці. В результаті проста знахідка фрагмента черепа поруч із грубо обробленими кругляками визнається цілком достатньою для ідентифікації істоти як протолюдини. Не зважаючи на помітні анатомічні відмінності і від більш ранніх людиноподібних мавп, і від людей, і, не зважаючи на відсутність протягом останнього мільйона років помітного вдосконалення технології обтісування каменів, Мемфорд звертає увагу на незрозумілий факт: залучення до виробництва моторно-сенсорної координації не вимагало і не викликало якої-небудь значної гостроти думки. Іншими словами, здатність до виготовлення знарядь праці не вимагала і не створювала розвинутого черепно-мозкового апарату в давніх людей. В багатьох комах, птахів, ссавців, каже він, з'явилися більш радикальні нововведення, ніж у предків людини: складні гнізда, будиночки, боброві греблі, геометричні вулики, урбанойдні мурашники і термітники. Це свідчить про те, що якщо технічних вмінь було б достатньо для визначення активності людського інтелекту, то людина довгий час розглядалася б як безнадійний невдаха в порівнянні з багатьма іншими видами.

На думку американського мислителя, перевага людини полягала не в тому, що на якомусь етапі вона почала використовувати знаряддя, а в тому, що вона споконвічно володіла одним всецільовим знаряддям – власним тілом, яке розум спонукав до дії; що вона була твариною, яка самовдосконалювалась, переважно використовуючи свій розум. У цьому процесі самотрансформації техніка у вузькому розумінні слугувала лише допоміжним засобом, але не головним агентом, тому що техніка ніколи не була відділена від великої культурної цілісності і ще менш панувала над всіма іншими інститутами. Навіть стандартизація зразків і алгоритмічність процесів більшою мірою походили від ритуальної точності церемоній, спеціалізації в обрядових службах, релігійного механічного запам'ятовування та інших форм культурної діяльності аж до гри, міфу і фантазії.

Близькі погляди розвивав канадський соціолог М. Маклюен (1911 – 1980). Згідно з Маклюеном, суспільний розвиток визначається тими засобами зв'язку, на основі яких здійснюється спілкування людей, а не продуктивними силами. Він називав застарілими погляди Маркса, які, на

його думку, могли з'явитися тільки в епоху, коли машина вперше почала витісняти людську працю.

Підбиваючи підсумок розгляду антропосоціогенезу, відзначимо, що не зважаючи на те, що антропосоціогенез не додав людині адаптивних (приспосувальних) здібностей, однак це "компенсувалося" придбанням специфічних соціокультурних адаптивних рис, що зрештою зробили людину воістину універсальною істотою –

- універсальною за своїми потребами;
- універсальною за видами діяльності;
- універсальною за різноманітням свого ставлення до світу і до самої себе.

9.2,6) Природа людини: біологічне і соціальне в людині. Вже з давніх часів людина намагалась усвідомити, хто вона є у світі живого, будучи сама живою істотою. І це привело її, зокрема, до поділу зовнішнього і внутрішнього (відповідно, макро- і мікросмосу) і далі – до протиставлення тілесного (природного, біологічного) і духовного.

У цьому плані варто мати на увазі ще одну опозицію під час обговорення природи людини – протиставлення біологічного і соціального.

Про біологічні, природні передумови антропогенезу вже йшла мова вище. Додамо до сказаного, що безпосередній вплив природного середовища на існування і розвиток людини властивий первісному і потім аграрному суспільству. Специфіка середовища існування племен і народів визначала життєві і виробничі цикли, міграцію, матеріальну і особливо побутову культуру, відтворення нових поколінь. Через традиції, звичаї, обряди вона впливала на духовну культуру, визначаючи своєрідність релігійних вірувань, мистецтва, самосвідомості. Слід зазначити, що своєрідність природного середовища відбивалася в етнічних особливостях, насамперед етнічній психології, рисах характеру, системі цінностей.

В міру розвитку матеріального виробництва людина все більше дистанціювалася від природи. Все активніше і масштабніше перетворюючи її, вона сама перетворилась на силу, здатну не тільки протистояти природі, її стихіям, але й знищувати, невинно руйнувати її. Найбільш чітко такий характер взаємин людини і природи виявився на сучасному етапі суспільного розвитку, коли виникла екологічна криза.

Як і вплив природного середовища, так і роль спадковості історично мінлива і багатопланова. Сам процес формування людини визначався тим, що, по-перше, зменшувався ступінь спадкової передачі інформації, який визначає здібності і поведінку людини, тобто здібності і поведінка стали більше залежати від суб'єкт-суб'єктної взаємодії і від соціуму.

По-друге, еволюційна спрямованість проявилася в тому, що більшою змогою виживати володіли особини і їхні співтовариства, центральні генетичні програми яких мали певні ступені свободи, що дозволяло

модифікувати тілесні і психічні функції відповідно до умов природного і соціального середовища. Сучасна біологія показала, що генетичний потенціал людини настільки великий в силу, насамперед, великої кількості генів, їй властивих, що, як правило, розкривається тільки та його частина, для якої виявилися сприятливими специфічні умови середовища. На базі навіть приблизно однакових генотипів нові впливи середовища можуть дати разючий і несподіваний ефект.

Насамперед це стосується вищих психічних функцій людини, що формуються тільки під впливом соціального середовища і не успадковуються (володіння навичками мови, трудової діяльності, нормами спілкування і т.п.). Ця можливість активного розвитку після народження в соціальному середовищі біологічно закладена в людині.

Загальноновизнано, що людина генетично успадковує запас інформації, який через структуру тіла, мозку і нервової системи позначається на індивідуальних особливостях чутливості, сприйняття, пам'яті, темпераменту. Однак і ці генетично детерміновані особливості людини отримують соціальну корекцію. У процесі соціалізації складається шар психодинаміки, тобто динамічних рис поведінки, емоцій, характеру. Так, люди однакового темпераменту можуть поводитися зовсім по-різному, тим більше мати різний рівень інтелектуального розвитку, моральних цінностей і т.д.

Те, що роль соціального середовища у формуванні і розвитку людини, навіть елементарних навичок діяльності і поведінки часто переважає, переконливо показують численні приклади "мауглі". Діти (особливо з пелюшкового віку), що протягом деякого часу були виключені із соціального середовища, потрапивши в середовище тварин, починали формуватися у своєму поведженні за аналогією з ними і не мали свідомості, навичок мови, навіть прямоходіння. Більш того, відбувалася консервація і згортання їхніх людських задатків, тому що після їхнього повернення в соціальне середовище вони виявлялися нездатними до навчання. Їм було важко опанувати елементарні навички – користуватися простими знаряддями праці, предметами побуту, їхній лексичний запас складав лише кілька десятків слів.

Оцінюючи роль спадковості в розвитку людини, що у певній мірі затвердилася в ній, звернемо увагу на точку зору, відповідно до якої людина успадковує тільки задатки (більшу чи меншу схильність) до певних видів діяльності, наприклад, музичного й образотворчого мистецтва, образного чи логіко-математичного мислення. Але для того, щоб ці задатки оформилися в здібності, розвинулись, необхідне соціальне середовище, спілкування з іншими людьми, інтенсивна праця з оволодіння й удосконалювання якого-небудь виду людської діяльності. І навпаки, як показали численні дослідження, люди, що з народження не мали схильності до якого-небудь виду діяльності (наприклад, у них був відсутній музичний слух), могли в процесі навчання й інтенсивного

тренування розвинути свої слабкі задатки і здійснювати даний вид діяльності більш-менш успішно.

В описах природи людини, з погляду визначення співвідношення біологічного і соціального в ній, мають місце значні розбіжності. З одного боку є ті, хто, як і К. Маркс, переконані в тому, що людина за своєю природою – істота суспільна, і що «только общественная деятельность и общественное пользование» реалізують по-справжньому її людський потенціал [3]. З іншого боку, чимало і тих, хто, наприклад, як і у випадку з успіхами етології (науки про поведінку тварин), думають, що при розгляді природи людини необхідно брати до уваги насамперед і головним чином її біологічні складові. Відзначимо в цьому зв'язку два підходи, що найбільш чітко демонструють зазначені розбіжності.

Відповідно до першого, природа людини цілком соціальна. Відповідно до другого підходу, ця природа не стільки соціальна, скільки біологічно навантажена. При цьому мова не йде про те, що життєдіяльність людини має біологічні детермінанти, які визначають залежність людини від набору генів, балансу продукованих гормонів, обміну речовин і нескінченної кількості інших факторів.

Існування цих факторів визнають усі. Мова йде про те, чи існують біологічно запрограмовані схеми поведінки людини. Питання це дуже складне і запутане. Прихильники і першого, і другого підходів черпають доводи із серйозних джерел. Прихильники першого, стверджуючи, що людина народжується з єдиною здатністю, «здатністю здобувати людські здібності» (вираз видатного радянського психолога А.Н.Леонтьєва), посилаються на експеримент, поставлений самою природою і продовжений людиною.

Мова йде про сліпоглухонімих дітей (народжених або тих, що стали такими в ранньому дитинстві) зі спеціальної школи в Загорську (тепер Сергієвому Посаді). До школи вони були навіть не тваринами, а рослинами. У них були обірвані всі найважливіші канали зв'язку зі світом, причому ще до того моменту, як вони могли освоїти хоча б малу частину культурного змісту, необхідного для становлення людини. Сам собою цей зміст не формувався. У них був відсутній навіть дослідницький рефлекс, нібито відкритий І.П. Павловим. Вони могли вмерти, навіть якщо їжа була поруч. І тільки в школі, з використанням спеціальних методик, заснованих на концепції предметної діяльності, їх поступово привчали до знаряддевої діяльності, починаючи з приймання їжі і кінчаючи складними навичками писання. З розбиванням на операції їх навчали вимовляти членороздільні звуки, потім говорити, потім читати і писати за допомогою точкової абетки Бройля. У результаті формувалися люди, які хоча і продовжували залишатися сліпими і глухими, але в усіх інших розуміннях ставали цілком нормальними, що підтверджується тим, що четверо з них успішно закінчили психологічний факультет Московського університету.

Прихильники другого підходу посиляються на дані сучасної соціобіології, що посилено розвивається з 1975 р., коли її основоположник Е. Уілсон опублікував книгу "Соціобіологія. Новий синтез". Згідно з соціобіологією більшість стереотипних форм людської поведінки властива вже ссавцям, а більш специфічних форм – поведінці приматів. Серед цих стереотипних форм Уілсон виділяє взаємний альтруїзм, захист певного місцеперебування, агресивність, слідування відпрацьованим еволюцією формам сексуальної поведінки, непотизм (сімейність), що в даному випадку означає прихильність не тільки до родинних, але і до внутрішньопопуляційних утворень, нарешті, соціалізацію за допомогою відпрацьованих еволюцією способів і механізмів та ін. При цьому потрібно мати на увазі, що, коли мова йде про альтруїзм, захист місцеперебування, непотизм та інші названі форми людської поведінки, відповідні терміни вживаються метафорично.

Якщо, приміром, якісь дії іменуються альтруїстичними, це не значить, що кожній відповідній дії передує свідомий намір, що ґрунтується на розрізненні добра і зла. Коли біологи говорять про альтруїзм, пише дослідник цього напрямку Майкл Рьюз, вони мають на увазі соціальну взаємодію, що розширює еволюційні можливості там, де вони супроводжуються підвищенням репродуктивного успіху. Визнаючи, проте, вирішальний вплив культурної еволюції, соціобіологи намагаються звернути увагу на те, що на форми, у яких ми мислимо і діємо, справляє тонкий, на структурному рівні, вплив і наша біологія. Але вони аж ніяк не стверджують, пише М. Рьюз, що біологія наповнює нас вродженими ідеями, що нібито приводять до ясного розуміння того, що "Бог існує" чи " $2 + 2 = 4$ ". Соціобіологія веде мову, як ми бачимо, про єдину природу людини, у корпусі якої вона знаходить місце і біологічним впливам.

Однак існують і екстремістські "теорії", згідно з якими природа кожної людської раси різна, існують нижчі і вищі раси, що відрізняються одна від одної багатьма ознаками, починаючи з будови голови та обличчя і закінчуючи розумовими здібностями. Одна з останніх за часом "теорій" такого роду розвинута американськими соціологами Чарльзом Мерреєм і Ричардом Хернстейном у книзі "Изгиб колокола" (1994 р.).

Вони погоджуються зі ствердженням, зробленим за чверть століття до виходу книги, відповідно до якого між білими і чорними лежить безодня в п'ятнадцять пунктів "коефіцієнта розумового розвитку". Якщо у величезного 125-мільйонного середнього класу американців він знаходиться в межах норми, то приблизно у чверті населення країни (62,5 млн. чоловік) цей коефіцієнт низький або дуже низький, і чорних серед них переважна більшість. Звідси зроблені висновки про необхідність різкого перегляду соціальних програм допомоги негритянському населенню, яке нібито розбещують грошовою допомогою, сприяючи тим самим збільшенню кількості осіб з низьким рівнем розумового розвитку і високій криміналізації негритянської громади.

Книга викликала бурхливе обговорення, у ході якого, як впливає зі статті в журналі "ЮС ньюс энд уорлд ріпорт", опублікованої у 1995 р., з'ясувалося, що вона була підготовлена за замовленням расистської організації і, найголовніше, у ній не спростовано традиційне пояснення убогості, народження позашлюбних дітей і злочинності нерівними суспільними умовами, соціальними аномаліями і недостатньою освітою. У той же час були зазначені факти, що дійсно спростовують твердження авторів книги. Один з них – "ефект Флінна", названий по імені Джеймса Флінна, який ще у 30-х рр. ХХ в. з'ясував, що інтелектуальний рівень населення США підвищується кожне десятиліття на три одиниці, і за цей період виріс на п'ятнадцять одиниць, що було б неможливо, якби його визначали гени.

Інший – "ефект айні", племені, що проживає на Хоккайдо. Його представники демонструють інтелектуальний рівень нижчий, ніж у японців, але легко зживають це відставання, як тільки переселяються в країни Заходу, що теж було б неможливо при генетичній схильності до відставання. До того ж виявилось, що, згідно з дослідженнями американського вченого Каваллі-Сфорса, генетична розмаїтість усередині одного народу часто буває більш значною, ніж відмінності між окремими народами, а так звані расові відмінності говорять лише про різний ступінь пристосовуваності тих чи інших народів до кліматичних умов. Так, втім, і повинно бути, якщо згадати, що людина з'являється відразу як "безліч людей, інакше кажучи, як людство, на величезних просторах Старого Світу".

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

У чому Ви бачите специфіку буття людини?

Чим відрізняється філософський підхід до людини від конкретно-наукових його тлумачень?

Які означення людини були в історії філософії?

Які філософські системи визначають людину головним (і навіть єдиним) предметом філософського осмислення?

Які образи людини домінували в епоху Античності?

Охарактеризуйте сутність людської діяльності.

Які концепції антропосоціогенезу Ви знаєте?

Як Ви розумієте суперечність людини?

Якою Ви вбачаєте роль спілкування в становленні і розвитку людини?

ЛІТЕРАТУРА

Філософія. Підручник (ред. Г.Заїченко). – К., 1995, розділ 8.

Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К.- Львів, 2001, тема 12.

Тихонравов Ю.В. Философия. Учебное пособие. – М., 1999.

Філософія: Підручник (Бичко І.В., Бойченко І.В. та ін.). – К., 2001, теми 7,8.

Нестеренко В.Г. Вступ до філософії. Онтологія людини. – К., 1995, розділ 4.

Введение в философию. Учебник (ред. И.Т.Фролов). Часть 2.– М., 1989, глава IX.

Философия. Учебник для ВУЗов (ред. В.П.Кохановский). – Ростов-на-Дону, 1995, глава V.

Філософія. Підручник (ред. М.І.Горлач та ін.). 2-е вид. – Харків, 2000.

Філософія. Курс лекцій (ред. І.Бичко). – К., 1994, лекції 17, 23.

Философия. Учебник (ред. В.Д.Губин и др.). – М., 1996, часть V, глава 2.

Основы философии в вопросах и ответах. Учебное пособие. – Ростов-на-Дону, 1997, раздел V.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ТЕСТИ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Тут і надалі у цій рубриці перша цифра означає номер теми, а друга – порядковий номер; зірочка ж вказує на підвищений рівень складності завдання.

9.1. Який філософ (філософська течія) вважає людську проблематику важливішою за всі інші філософські проблеми?

9.2. Як Ви вважаєте, наскільки сучасною є відома теза Протагора «Людина – міра всіх речей»?

9.3. Дайте 2-3 філософські означення людини.

9.4. У чому полягає специфіка філософського підходу до проблеми людини? Чим відрізняється у цьому розумінні підхід біолога? лікаря? соціолога?

9.5. Поясніть, як розуміти зміст таких ознак людини:

– людина – універсальна істота;

– людина завжди більше, ніж знає про себе.

9.6. Як Ви вважаєте, до якої епохи відноситься кожне з наведених нижче означень людини:

а) людина – це сукупність суспільних відносин;

б) людина – це єдність мікрокосмосу і макрокосмосу;

в) людина – це продукт божественного творіння;

г) людина – це мисляча істота;

д) людина – міра всіх речей;

е) людина – це служник і тлумач природи?

Наведіть відповідні аргументи на користь Вашого вибору.

9.7. У чому суть "трудової" концепції антропосоціогенезу? Опишіть її переваги і недоліки з погляду сучасних даних науки і культурології.

9.8. Виділіть 2 – 3 принципові особливості, що відрізняють людину від тварини.

9.9. В даному переліку вкажіть фактори, що істотно сприяли виникненню людини розумної: 1) поділ праці; 2) винахід знарядь праці; 3) знакові системи; 4) предмети культури; 5) вдосконалення суспільних відносин.

9.10. "Людина, змінюючи дійсність, змінюється сама". Поясніть, як Ви розумієте це висловлення.

9.11. Які з вже вивчених ключових понять (філософських категорій) Ви неодмінно використали би при описі природи людини та істотних відмінностей її від тварин? Наведіть приклад конкретних висловлень (або фраз), які можна розглядати як філософський опис природи людини.

9.12. Виділіть декілька аспектів суперечливої природи людини і проілюструйте їх конкретними прикладами.

9.13. Які з перерахованих нижче характеристик, властивостей і ситуацій людини відносяться до біологічної, а які – до соціальної її природи? – кохання; біль; сон; совість; злодійство; голод; допитливість; ревності.

9.14*. Дайте філософський коментар такому висловленню: «Человек – не статический центр мира, как он долго полагал, а ось и вершина эволюции, что много прекраснее» [4].

9.15*. Прокоментуйте і поясніть висловлення Е. Фромма про те, що сутність людини є суперечність, принципова проблемність стосовно себе і світу, що людина – це парадоксальна істота.

9.16*. Порівняйте такі два уривки зі "Старого Завіту":

1. "Дні людини, як трава;

Як квітка польова, так вона цвіте.

Пройде над нею вітер і немає її,

І місце її вже не довідається ніхто" і

2. "Не багато Ти применшив її перед ангелами;

...Поставив її володарем над ділами рук Твоїх.

Усе поклав під ноги її".

Використовуючи концептуальний досвід філософії, порівняйте тлумачення значущості людини, наведені в цих уривках.

9.17*. Якою мірою справедливі – з філософської точки зору – такі два прислів'я: "Людська природа ніколи не змінюється" і "Якщо ти почувеш, що гора зрушила з місця, – повір цьому. Якщо ж ти почувеш, що змінився характер людини, – не вір цьому". Дайте філософський коментар цим прислів'ям.

9.18*. Е. Фромм бачив фундаментальне протиріччя, іманентне людському буттю, яке проявляється в двох феноменах: «Во-первых, человек – это животное, которое по сравнению с другими животными недостаточно оснащено инстинктами; поэтому его выживание гарантировано лишь в случае, если он производит средства, удовлетворяющие его материальные потребности, и если он разовьёт свой язык и инструменты. Во-вторых, человек, как и другие животные, обладает

интеллигентностью, которая позволяет ему использовать процесс мышления для достижения непосредственных, практических целей. Но человек обладает ещё и другим духовным свойством, отсутствующим у животного. Он осознаёт самого себя, своё прошлое и своё будущее, которое есть смерть; он осознаёт своё ничтожество и бессилие; он воспринимает других как других – в качестве друзей, врагов, чужаков. Человек трансцендирует всю остальную жизнь, поскольку он впервые является *жизнью, которая осознаёт самое себя*. Человек находится *внутри* природы, ибо ему недостаёт нерефлектированности животного, которая делает этого последнею частью природы, позволяет ему быть единым с природой. Человек видит свою вовлечённость в ужасный конфликт – он пленник природы, но, несмотря на это, он свободен в своём мышлении, он часть природы и всё же, так сказать, её причуда, он не находится ни здесь, ни там. Это осознание самого себя сделало человека чуждым в мире, обособленным от всех, одиноким и преисполненным страхом» [5], (курсив автора, Е.Фромма). Чи згодні Ви з такою позицією з питання про природу людини і мислення? Яку додаткову аргументацію Ви навели б для обґрунтування своєї позиції з цього питання? Як Ви зрозуміли поняття "інтелігентність"? Як Ви зрозуміли трактування Фроммом співвідношення природного (тваринного) і неприродного в людині?

ТЕМИ ДЛЯ РЕФЕРАТІВ, ДОПОВІДЕЙ І КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Буття людини, буття світу

Порівняльний аналіз філософського і конкретно-наукового підходу до людини

Несвідоме у концепції З. Фрейда

Буття як сенс існування

Філософський аспект соціалізації людини

Ж.-П. Сартр про природу людини

Людина: Боже створіння чи нащадок мавпи?

Проблема гармонійного поєднання духовного і тілесного в процесі розвитку особистості

Космоцентризм і розуміння природи людини у Античній філософії

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Філософія: короткий виклад. Навч. посіб./Ред. С.П. Щерба. – К., 2003. Розд. XII, пп. 1-4.

Мир філософії. Книга для читання. Часть 1. – М., 1991, раздел 1, п. 1 (С.10–129).

Тихонравов Ю.В. Философия. Учебное пособие. – М., 1999.

Губин В.Д. Основы философии. – М., 1999.

Філософія. Навчальний посібник (ред. І.Ф. Надольний). – 2-ге вид. – К., 2001.

Крымский С.Б. Философия как путь человечности и надежды. – К., 2000.

Дарвинизм: история и современность (ред. Э.И. Колчинского и др.). – М., 1988.

Карпинская Р.С., Никольский С.А. Социобиология: критический анализ. – М., 1988.

Гнатюк Е.Н. Философские проблемы евгеники: история и современность // Вопросы философии. – 2005. – № 6.

Тема 10. Свідомість

1. Концепції свідомості.
2. Свідомість, психіка, мозок.
3. Сутність свідомості.
4. Свідомість як суб'єктивна реальність. Структура свідомості.
5. Соціальний аспект свідомості.

Ключові терміни і поняття: відображення, психіка, свідомість, цілепокладання, самосвідомість, мислення, ідеальне, творчість, знання, емоції, воля.

10.1. Концепції свідомості

Архаїчні уявлення про свідомість базуються на ідеї, яка походить з міфології, про безсмертя душі і смертність тіла. У них свідомість звичайно пов'язувалась з внутрішнім світом людини, її душею, мікрокосмосом (на протигагу макрокосмосу). Тут необхідно також відзначити позицію Сократа, що підкреслював духовне багатство свідомості, у тому числі моральні й естетичні її аспекти. Античні мислителі звернули увагу ще на одну важливу особливість свідомості – її спонтанність, можливість творення нового.

Варто звернути увагу і на міфологічні джерела концепцій свідомості, і, насамперед, на так званий гілозоїзм. Відповідно до цієї концепції, оточуюча людину природа не просто жива (тобто є своєрідним живим організмом), але навіть наділена душею. Більш того, прихильники гілозоїзму стверджували, що навіть камінь здатен мислити; правда, його мислення для нас незрозуміле внаслідок надмірної примітивності.

Відображальна концепція. Це одна з найбільш розповсюджених і науково обґрунтованих концепцій свідомості. Зокрема, вона є важливою складовою частиною марксистської філософії й отримала в ній подальший розвиток. Відображення є базисною категорією в цій концепції свідомості; однак воно не зводиться до власне фізичного поняття “відображення” (наприклад, до відображення в дзеркалі як властивості фізичної взаємодії

світла і поверхні дзеркала). Якщо співвіднести цю категорію з концепцією детермінізму (див. ч.1, тема 6), то вона тісно пов'язана з категорією “взаємодія” і визначається як здатність будь-якого об'єкта відтворювати (реагувати на...) властивості і/або зміни іншого об'єкта.

Іншими словами, тут, в ситуації відображення, варто враховувати принаймні два елементи – те, що відображається, і те, що відображає.

Властивість відображення має будь-який матеріальний об'єкт, однак характер і зміст цієї властивості залежать від рівня організації об'єкта. Чим більш розвинений розглянутий об'єкт, тим у більш складних взаємодіях він може брати участь і тим більш складною буде відповідна реакція, тобто відображення. У той же час категорія “відображення” – двоїсте поняття у тому розумінні, що, з одного боку, воно може виражати **результат** відображення (тобто об'єкт-образ), але, з іншого боку, – також і **процес** відображення. Оскільки об'єкт змінює свій стан у процесі взаємодії, тобто розглядається як такий, що рухається або навіть (за певних додаткових умов, про які йшла мова в темі 7, частина 1) як такий, що розвивається, то можна говорити про мінливість властивості або про зв'язок відображення і розвитку.

Порівнюючи відображення як взаємодію матеріальних систем з формами руху (див. п.5.3, частина 1), можна виділити такі **форми відображення** в порядку ускладнення.

З механічним рухом асоціюється найпростіша форма відображення – слід як результат (“відбиток”) механічної взаємодії. З фізичним рухом – відповідно, буквально дзеркальне відображення як взаємодія електромагнітних хвиль з речовиною дзеркала. У світі хімічних рухів ми маємо справу з хімічними реакціями та їхніми результатами. У світі живого вражає розмаїтість форм відображення – від подразливості як реакції клітини (через рефлекси і відчуття) – до появи в організмі, що розвивається, нервової системи і мозку як центру керування інформацією від рецепторів. Тут вже можна говорити про **психіку** як найбільш розвинену форму відображення дійсності у світі живого. Свідомість у цьому ряді форм відображення, що розвиваються, виступає як **вища форма психічного відображення дійсності**.

До цього означення варто додати ще дві пов'язані з ним важливі характеристики свідомості:

те, що свідомість – це властивість високоорганізованої матерії і

те, що свідомість – це функція людського мозку.

При цьому звернемо увагу на поняття “функція”: свідомість не зводиться лише до мозку, вона нематеріальна.

Парадоксальність ситуації з буттям свідомості полягає в тому, що свідомість **ідеальна**, однак має **матеріального носія** – мозок.

Феноменологічна концепція свідомості базується на понятті **інтенції**, яке ввів ще в XIX в. австрійський філософ Ф. Brentano (1838 – 1917), а розробив провідний представник феноменологічної філософії

Е. Гуссерль (про феноменологію як особливу філософську течію – див. частина 1, п.3.3.). У першому наближенні під інтенцією мають на увазі спрямованість свідомості на предмет. Відмовившись від традиційної суб'єкт-об'єктної моделі, феноменологія розглядає інтенцію як найбільш важливу характеристику свідомості.

Фрейдистська концепція свідомості ґрунтується на роботах австрійського лікаря-психіатра **З. Фрейда** (1856–1939). Спрощено цю концепцію можна уявити у вигляді трирівневої системи. Перший, “нижній” рівень Фрейд пов'язував з розробленим ним поняттям несвідомого (він іменував його займенником “Воно”), що виражає неконтрольовані свідомістю особливості поведінки людини. Сюди входять інстинкти, головним чином статевий, схильність до агресії, насильства і т.п. Характеризуючи ступінь інтенсивності прояву несвідомого, Фрейд ввів для цього спеціальний термін – **лібідо**, що виражає ніби деяку “психічну енергію”, пов'язану з проявом несвідомого. “Верхній” же рівень свідомості, за Фрейдом, утворюють соціально-культурні норми, що регулюють поведінку індивіда, ніби “фільтруючи” прояв несвідомого, обмежуючи його свободу. І тому не випадково цей рівень називають “Над-Я”. Тоді свідомість, що відображає реальне буття індивіда, його справжнє “Я”, є взаємодією “Воно” і “Над-Я”.

10.2. Свідомість, психіка, мозок

Онтологічно (тобто за способом існування) свідомість ідеальна, однак парадокс полягає в тому, що вона не може існувати без свого матеріального носія – мозку.

Раніше, у темі 6 (частина 1), під час обговорення розмаїтості зв'язків у концепції детермінізму, ми підкреслювали необхідність функціональні зв'язки відрізнити від причинних. Те, що свідомість з необхідністю пов'язана з мозком, не може “працювати” (функціонувати) без наявності мозку, не означає, що свідомість цілком зводиться (редукується) до мозку, що природу свідомості можна пояснити, розглядаючи процеси, що відбуваються в мозку людини. Проте прояви такої редукціоністської позиції мали місце, наприклад, у прихильників так званого “вульгарного матеріалізму” (послідовників відомих німецьких фізіологів ХІХ ст. К. Фогта, Л. Бюхнера і Я. Молешотта, які вважали, що людина мислить подібно до того, як печінка виділяє жовч).

Мозок кита приблизно в 500 разів легше його тіла, мозок лева – приблизно в 150 разів, а мозок людини легше її тіла лише в 50 – 60 разів. Це можна тлумачити таким чином, що в житті вищих ссавців “питома вага” психічної діяльності або психічних функцій у порівнянні з іншими функціями організму зовсім різна. Справа, зрозуміло, не в тому, які обсяг і вага мозку, а в тому, яку діяльність він здійснює.

Між психічною, розумовою або душевною діяльністю людини і

вищих тварин існує принципова, якісна відмінність. Людина здатна створювати речовини, яких немає у природі, доводити математичні теореми, займатися мистецтвом, споруджувати машини і навіть виходити в космос далеко за межі Землі. Усе це не під силу тваринам, і в той же час усе це відбувається завдяки діяльності мозку. Мозок є вищою, найбільш складною й організованою формою живої матерії.

Як показали видатний фізіолог **І.П. Павлов** (1849–1936) і його послідовники, в основі психічної діяльності лежать безумовні й умовні рефлекси головного мозку. Якщо на нервові закінчення сприймаючих органів діють які-небудь зовнішні об'єкти, то нервовою системою в мозок передаються суворо визначені біоелектричні імпульси. Вони викликають ряд складних фізико-хімічних перетворень, у ході яких отриманий імпульс (сигнал) перетворюється і викликає відповідну реакцію організму. Мозок на основі цього сигналу посилає імпульс-відповідь у відповідні внутрішні органи чи органи руху, викликаючи найбільш доцільну дію. Так, при наявності їжі у тварини в ротовій порожнині виділяється слина; людина, схопившись за розпечений предмет, миттєво відсмикує руку. Такий процес називається безумовним рефлексом або інстинктом.

Сигналами, що викликають безумовний рефлекс, є предмети і процеси об'єктивної дійсності, життєво важливі для всієї діяльності організму. На основі безумовних рефлексів формуються умовні рефлекси. Так, якщо перед годівлею собаки постійно давати дзвоник, згодом її організм буде виділяти слину і при відсутності їжі у відповідь на подачу дзвоника. У природі подібні умовні рефлекси допомагають тваринам пристосовуватися до умов середовища, які швидко змінюються. У повсякденному житті їх використовують для дресирування тварин. У наведеному прикладі дзвоник виступав “замінником” м'яса, був умовним сигналом життєво важливого предмета.

Умовні і безумовні рефлекси виробляються корою великих півкуль мозку вищих тварин і людини. Зараз досить точно відомі ділянки мозку, які сприймають зорові, слухові, дотикові і нюхові подразнення, а також ділянки, які керують роботою різних органів (рук, ніг, язика і т.п.). При їхньому ураженні у піддослідних тварин або у людини (у результаті хвороби або травми) відповідні функції різко порушуються. Це незаперечно доводить, що ідеальна за своєю природою психічна діяльність є результатом роботи матеріального мозку.

Мозок вищих тварин і особливо людини являє собою неймовірно складну багатоструктурну систему. Він складається з 15–17 мільярдів нервових клітин, пов'язаних між собою безліччю спеціальних нервових відростків, які отримують і передають нервові імпульси, що несуть різні сигнали. Кожна клітина може здійснювати тисячі нервових контактів (синапсів) з іншими клітинами. Ці контакти передають різні види інформації від однієї нервової клітини (нейрона) до іншої, від однієї функціональної ділянки мозку до інших. Носіями такої інформації можуть

бути не тільки біоелектричні імпульси, але і різні хімічні сполуки, наприклад нейропептиди або нейрогормони – особливі активні хімічні речовини. Нейрони мозку, і особливо кори великих півкуль, об'єднані в особливі функціональні групи і постійно зайняті обробкою і перетворенням інформації, що надходить у мозок ззовні – від оточуючого середовища людини і від внутрішніх органів її тіла. На основі цієї інформації мозок здійснює діяльність з керування всіма органами тіла і виробляє рішення, що лежать в основі дій людини.

Про моделювання свідомості. Відзначимо ще раз, що свідомість – це винятково складний феномен, який осмислює і вивчає не тільки філософія, але й наука. Науковий підхід до свідомості базується на методі моделювання. Серед концепцій свідомості, що розглядалися раніше, найбільш близькою до науки є відображувальна концепція. У цьому плані має сенс говорити про моделювання свідомості, тобто побудову (і їхнє подальше наукове дослідження) систем, що відображають, імітують деякі важливі розумові дії (і функції людського мозку), наприклад, обчислення, формально-логічні операції (доведення теорем і т.п.), розпізнавання образів і ін. Прикладом таких комплексних, міждисциплінарних досліджень може служити програма створення штучного інтелекту. При цьому варто уникати редукаціоністських тенденцій, що ігнорують специфіку філософського підходу до досліджуваного об'єкта.

За допомогою сучасних комп'ютерів можна побудувати деякі моделі, що імітують розумову діяльність, функціонування мозку. З їхньою допомогою вдається зрозуміти окремі процеси, пов'язані з функціонуванням мозку. Однак до з'ясування повної картини діяльності мозку ще дуже далеко, і аналогії між роботою мозку і комп'ютера є в даний час занадто спрощеними, що не дозволяють проникнути в усі тонкощі і деталі роботи цього найскладнішого органа людини. Проте комп'ютерне моделювання вищої нервової діяльності – один з найважливіших методів вивчення матеріальних механізмів, що беруть участь у роботі свідомості.

В останні роки було встановлено, що права і ліва півкулі мозку вищих тварин і людини виконують різні функції. У правій накопичується, обробляється і зберігається у вигляді пам'яті образна, чуттєва інформація про зовнішній світ (відчуття звуків, запахів, зорові образи і т.п.). У лівій же зберігаються свого роду правила і норми діяльності. Наші знання про мозок і психічну діяльність, таким чином, поглиблюються і будуть поглиблюватися надалі.

10.3. Сутність свідомості

Раніше вже не раз підкреслювалась складність феномену свідомості. Розглядаючи свідомість з точки зору її сутності – і насамперед діяльнісної її сутності (у плані діяльнісної парадигми, про яку йшла мова в п.9.1), – має сенс виділити принаймні чотири її аспекти, підкресливши при цьому,

що останні тісно взаємопов'язані.

Перший аспект сутності: свідомість як цілепокладання. Коли говорять про цілепокладання, звичайно мають на увазі осмислену діяльність людини, що припускає осмислену ж **ціль**, осмислені засоби й осмислений же **результат** (про поняття діяльності і діяльнісної парадигми вже йшла мова в п.9.1). Щоб підкреслити специфіку мети як ідеального плану майбутніх дій, можна навести відомий приклад з "Капіталу" К. Маркса, де порівнюється поведінка архітектора, що створює креслення майбутньої будівлі, і бджоли, що робить стільники дивовижно правильною форми. Перш, ніж архітектор створить креслення на папері, подібне "креслення" уже існує у нього в голові у вигляді задуму, тобто у вигляді **ідеальної конструкції**, що за ходом міркувань може коригуватися. Бджола ж робить стільники вже мільйони років, копіюючи свою генетичну програму, що відрізняється стабільністю, стійкістю.

Мета – це потреба людини, ідеалізована і така, що знайшла свій предмет, такий суб'єктивний образ предмета діяльності, в **ідеальній формі** якого передбачається **результат** цієї діяльності. Цілі формуються, взагалі кажучи, на основі всього сукупного досвіду людства і піднімаються до вищих форм свого прояву у вигляді соціальних, етичних і естетичних ідеалів. Здатність до цілепокладання – специфічно людська здатність, що складає кардинальну характеристику свідомості. Свідомість стала б непотрібною розкішшю, якби вона була позбавлена цілепокладання, тобто здатності подумки перетворювати речі відповідно до суспільних потреб.

В основі цілепокладаючої діяльності людини лежить незадоволеність світом і потреба змінити його, надати йому форм, необхідних людині і суспільству. Отже, і цілі людини породжені суспільною практикою, об'єктивним світом і припускають його.

Але людська думка здатна не тільки відбивати безпосередньо існуюче, але і відриватися від нього, створюючи нове. (Про творчість як атрибутивну характеристику свідомості див. нижче).

Другий аспект – самосвідомість. Це здатність людини подивитися на себе ніби з боку, здатність критично оцінювати свою поведінку.

Багато авторів вважають, що, якщо свідомість орієнтована на осмислення світу, що оточує людину, то при самосвідомості суб'єкт робить об'єктом свою свідомість. Об'єктом аналізу при цьому стають власні уявлення, думки, почуття, переживання, вольові імпульси, інтереси, цілі, поведінка, дії, положення в колективі, родині, суспільстві і т.п. «Самосознание, – відзначає відомий радянський філософ А.Г. Спіркін, – не только познание себя, но и известное отношение к себе: к своим качествам и состояниям, возможностям, физическим и духовным силам, то есть самооценка. Человек как личность – самооценивающее существо. Без самооценки трудно или даже невозможно самоопределиться в жизни. Верная самооценка предполагает критическое отношение к себе, постоянное примеривание своих возможностей к предъявляемым жизнью

требованиям, умение самостоятельно ставить перед собой осуществимые цели, строго оценивать течение своей мысли и её результаты, подвергать тщательной проверке выдвигаемые догадки, вдумчиво взвешивать все доводы “за” и “против”, отказываться от неоправдавшихся гипотез и версий... Верная самооценка поддерживает достоинство человека и дает ему нравственное удовлетворение. Адекватное или неадекватное отношение к себе ведёт либо к гармоничности духа, обеспечивающей разумную уверенность в себе, либо к постоянному конфликту, порой доводящему человека до невротического состояния. Максимально адекватное отношение к себе – высший уровень самооценки» [6].

У різних людей – різний ступінь самосвідомості (та й в однієї й тієї ж людини – в різний час і в різних ситуаціях): від найбільш загального, поверхового контролю над потоком думки, спрямованої на зовнішні об'єкти, до заглиблених міркувань над самим собою, коли “Я” виявляється основним об'єктом свідомості, коли упор робиться на своє внутрішнє духовне життя.

Звернення філософів до самосвідомості як особливої сфери суб'єктивного світу починається із Сократа з його максимою: «Пізнай самого себе». Сократ одним з перших філософів зрозумів, що усвідомлення навколишнього світу людини залишається неповноцінним без паралельного процесу усвідомлення самого себе, свого внутрішнього духовного світу. Зі становленням філософії як специфічного роду знання, як знання про світ і людину склався і погляд на діяльнісний, неспокійний характер душі, діалогічність і критичність розуму стосовно самого себе. Платон, наприклад, відзначав, що діяльність душі є не пасивне сприйняття, а власна внутрішня робота, що носить характер бесіди із самою собою; міркуючи, душа нічого іншого не робить, як розмовляє, запитує сама себе, відповідаючи, стверджуючи і заперечуючи [7]. Формування самосвідомості ні в історії людства, ні в індивідуальному розвитку людини неможливе без соціального фактора, без комунікацій, без відмежування себе від інших людей і в той же час – без співвіднесення себе з ними, з їхніми життєвими позиціями, без оцінки себе з позицій інших людей і суспільства. Саме соціальність людини приводить до виникнення в її психічному світі рівня самосвідомості. Людина усвідомлює себе не тільки за допомогою інших людей, але і через усвідомлення нею ж створеної матеріальної і духовної культури, через усвідомлення продуктів своєї свідомої діяльності. У процесі самосвідомості людина виділяє себе з оточуючого світу і намагається визначити своє ставлення до нього. Якщо свідомість дозволяє людині контролювати свою практичну діяльність, то самосвідомість тримає під контролем діяльність самої свідомості, що якісно змінює і свідомість. У процесі самосвідомості людина стає особистістю і починає усвідомлювати себе як особистість і як суб'єкта практичної і духовної діяльності.

Третій аспект сутності свідомості – мислення. Під мисленням

будемо мати на увазі здатність людини (це ще одна атрибутивна характеристика свідомості) створювати абстрактні образи й оперувати ними. Як світ свідомості пов'язаний з об'єктивною реальністю? Відповідно до однієї з розповсюджених концепцій, свідомість відбиває явища об'єктивного світу, виражаючи їхній сенсовий зміст у знакових, понятійних формах. Зміст поняття є сенс, ідея. Сенс повинен бути зрозумілий багатьом. Це спільне надбання безлічі людей, спільна думка. Вираження думки у певних формах (поняттях, судженнях, умовиводах) є предметом вивчення логіки. Відображення світу у свідомості може бути безпосереднім і конкретним – це образи сприйняття світу, отримані за допомогою органів чуття. Але як тільки людина ставить собі задачу уявити відображений світ у вигляді, зрозумілому для інших людей, вона починає користуватися природною мовою. Загальнозначущі логічні форми і слова природної мови опосередковують і роблять абстрактними безпосередні сприйняття об'єктивної реальності. Світ свідомості, об'єктивна реальність і мова нерозривно пов'язані одне з одним.

Мова, за словами К. Маркса, являє собою безпосередню дійсність думки. Інакше кажучи, думка завжди виражається в мові. І навпаки: мова – це форма вираження думки.

Крім того, мова – це особлива знакова система. Будь-яка мова складається з різних слів, тобто умовних звукових знаків, що позначають різні предмети і процеси, а також із правил граматики, що дозволяють будувати зі слів речення. Саме речення є засобами вираження думки. За допомогою питальних речень люди запитують, виражають своє здивування або незнання; за допомогою наказових віддають команди і розпорядження; оповідальні речення-вислови служать для опису навколишнього світу, для передачі і вираження наших знань про нього.

Хоча мислення і свідомість ідеальні, мову, що їх виражає, складають знаки, які мають матеріальну природу. Усна чи письмова мова може бути сприйнята органами почуттів людини. Виникнувши і розвинувшись в процесі колективної (у тому числі трудової) діяльності, мова стала найважливішим засобом розвитку мислення. З її допомогою здійснюється зберігання, обробка і передача знань від людини до людини, від покоління до покоління. Мова виникає в суспільстві, є суспільним явищем, і виконує принаймні дві найважливіші функції – вираження свідомості і передачі інформації.

Варто звернути увагу на помилковість ототожнення свідомості з мисленням. Такий підхід не може бути визнаний правильним як з конкретно-наукової, так і з філософської точок зору, тому що унеможливує виявлення специфіки людської свідомості й особливостей філософського ставлення до неї. Свідомість пов'язана з мисленням, але її соціальна сутність не може бути пояснена з погляду фізіологічних особливостей людської психіки.

Раціональне дослідження свідомості дає нам можливість встановити,

що вона має властивість, яка не спостерігається в предметів об'єктивного світу. Цією властивістю саме і є її ідеальність, ідеальний характер її сутностей. Термін "ідеальний" розуміється тут як "мислимий", "можливий". Тоді, природно, об'єктивний світ варто вважати "дійсним". Дана властивість свідомості дозволяє говорити про світ свідомості як про особливу реальність, наповнену особливими сутностями, що можуть бути названі "ідеями". Саме вони складають зміст світу свідомості.

І, нарешті, четвертий аспект сутності свідомості – це творчість. Людина істотно відрізняється від тварин здатністю до цілепокладання, до самосвідомості, до мислення і – до творчості, тобто створення чогось нового.

Дійсно, під творчістю звичайно мають на увазі діяльність, що породжує щось якісно нове, що ніколи раніше не існувало. Діяльність може виступати як творчість у будь-якій сфері: науковій, виробничо-технічній, художній, політичній і т.д. – там, де створюється, відкривається, винаходиться щось нове.

Творчість може розглядатися в двох аспектах: психологічному і філософському. Психологія творчості досліджує процес, психологічні "механізми" протікання акту творчості як суб'єктивного акту індивіда. Філософія розглядає питання про сутність творчості, яке, однак, по-різному ставилось в різні історичні епохи.

Творча діяльність свідомості тісно пов'язана з практичною діяльністю людини і з потребами, що виникають під впливом зовнішнього світу. Потреби, відбиваючись в голові людини, здобувають характер цілі (див. вище перший аспект про цілепокладання).

Нескінченно різноманітний об'єктивний світ усіма своїми фарбами і формами ніби світиться, відбиваючись в дзеркалі нашого "Я" і утворюючи не менш складний, різноманітний і дивовижно мінливий світ. У цьому вигадливому царстві духу, власному "духовному просторі" рухається і діє допитлива людська думка. Вона рухається і за готовими шаблонами, і прокладає нові шляхи, ламаючи застарілі норми. Вона має чудесну здатність новаторства, творчості.

Визнання активного, творчого характеру свідомості є необхідною умовою адекватного розуміння людської особистості. Зв'язок з дійсністю здійснює не власне сама свідомість, а реальні люди, що практично перетворюють світ. Об'єктивний світ, впливаючи на людину і відбиваючись в її свідомості, перетворюється в ідеальне. Будучи наслідком впливу зовнішнього світу як причини, свідомість (ідеальне), у свою чергу, виступає в ролі похідної причини: свідомість через практику здійснює зворотний вплив на дійсність, що її породила.

Активність властива не тільки індивідуальній, особистій, але й суспільній свідомості, насамперед прогресивним ідеям, що, охоплюючи маси, перетворюються на "матеріальну силу". Без такої "матеріальної сили" неможливе проведення в життя суспільно-значимих ідей.

10.4. Свідомість як суб'єктивна реальність. Структура свідомості

У свідомості можна вичленити три основні сфери (структурні компоненти): когнітивну (пізнавальну), емоційну і мотиваційно-вольову.

Свідомість – це, насамперед, знання, російською мовою буквально со(тобто кооперативне, сукупне)-знання. Без знання немає і свідомості. Вже сама граматична структура слова "со-знання" наводить нас на думку про те, що свідомість тісно пов'язана із галуззю людського знання, причому такою, яка зрозуміла багатьом ("спільне" знання). Це є частина фіксованого людського досвіду, причому така його частина, без якої безпосереднього практичного досвіду бути не може. Якби не було так, то щораз, беручись до найпростіших практичних дій, людина була б змушена знову відкривати для себе зміст світу знання.

Когнітивну сферу складають пізнавальні здібності, процес пізнання (етапи, рівні) і результати пізнавальної діяльності людини. Пізнавальні здібності – це, насамперед, чуттєво-сенситивна, що складається зі здібностей до відчуття, сприйняття і уявлення, і абстрактно-розумова, раціональна, що складається зі здібностей до формування понять. На основі цих здібностей, а також інтуїції, корені якої лежать у несвідомому, створюються почуттєві і понятійні (гносеологічні) образи, що утворюють предметно-змістовну основу мислення.

У складі когнітивної сфери свідомості, певному розумінні провідної, виступає (як підсистема) понятійне мислення. Усій цій сфері (як і усій свідомості) воно додає предметного, осмисленого характеру. Сполучним елементом цієї сфери виступає пам'ять: вона приводить усі його елементи до єдності, визначає тотожність свідомості самій собі в даний момент і в часі.

Друга, емоційна сфера свідомості не менш складна за структурою, ніж когнітивна, однак, не зважаючи на численні в історії людства спроби чітко виділити її структури і якість їх типологізувати, вона все ще є малодослідженою. Емоції – це психічні переживання, душевні хвилювання, безпосереднє переживання життєвого сенсу явищ і ситуацій, обумовленого відношенням їхніх об'єктивних властивостей до потреб суб'єкта. "Емоції" і "почуття" часто позначають одні і ті ж стани суб'єкта.

Емоційну сферу свідомості складають власне почуття (радість, горе, любов, ненависть та ін.), афекти (лють, жах, розпач і ін.), пристрасті й емоційне самопочуття, або настрої (веселий, пригнічений і т.п.), стресові стани, елементарні емоції, пов'язані із сенсорними реакціями (голод, спрага, втома й ін.). Емоції – це відображення об'єкта у формі переживання, душевного хвилювання й оцінного ставлення до того, з чим людина має справу. В емоціях предмети відбиваються не у вигляді образу, не поняттєво, не самі по собі, а стосовно людини, суспільства, їхніх потреб, інтересів та ідеалів. Емоції пов'язані з пізнанням, "супроводжують" його, залежать від нього. Пізнання ж, у свою чергу, відчуває ті чи інші,

позитивні чи негативні впливи від емоцій. Пізнання співвідносне з певною мірою емоційного стану суб'єкта; встановлено, що при сильних переживаннях свідомість узагалі вимикається.

Важливою підсистемою свідомості є мотиваційно-вольова її сфера. Тут представлені мотиви, інтереси, потреби суб'єкта в єдності зі здатністю досягати мети. Поняття волі визначається як здатність до здійснення мети, до подолання перешкод на шляху її досягнення; воля є рішучість робити ті чи інші дії. «Волевые действия, выполняя две взаимосвязанные функции — побудительную, обеспечивающую активность субъекта, и тормозную, проявляющуюся в её сдерживании, наблюдаются: в ситуациях выбора равных по значимости мотивов и целей, порождающих борьбу мотивов, при отсутствии у субъекта актуальной потребности в действии; при наличии внешних и внутренних препятствий и т. д. Борьба мотивов в ситуации выбора завершается, как правило, образованием единой системы соподчинённых друг другу мотивов, соотносённой с целью действий. При этом осознание отношений между целями, средствами и последствиями действия, с одной стороны, и совокупностью его мотивов, с другой, составляет основу самоконтроля личности» [8].

Воля і емоції можуть розглядатися як форми відображення дійсності. Такими є основні сфери свідомості: когнітивна, емоційна і мотиваційно-вольова. Їхній взаємозв'язок у реально функціонуючій свідомості створює певну цілісність, інтегруючим ядром якої виступає мислення. Мислення не тільки пронизує всю емоційну сферу, переживання, але й мотиви дій людей, виступаючи провідним фактором (при нормальному стані психіки) їхньої поведінки, адекватної середовищу і конструктивній практичній діяльності. В свою чергу, емоції як переживання пізнаного здатні народжувати нові потреби, мотиви, а воля – вести до досягнення нового знання; саме воля і визначає активний характер усєї людської свідомості, у тому числі її когнітивної сфери. Воля виступає сполучною ланкою між пізнанням, емоціями і практичною діяльністю людини.

Свідомість у власному сенсі слова не вичерпує всього багатства внутрішнього психічного життя людини. Поряд зі свідомістю у внутрішньому світі людини існує ще рівень несвідомого, про що вже згадувалося в п.10.1. У світовій філософській традиції та у психології існування цього рівня психіки людини визнається тепер більшістю вчених. У радянській філософії поняття несвідомого довгий час піддавалось анафемі як поняття ідеалістичне. Однак, починаючи з 60-х років, йшов активний процес реабілітації цього поняття та інтенсивного вивчення феномена несвідомого.

Несвідоме – це сукупність психічних явищ, станів і дій, що лежать поза сферою людського розуму, неусвідомлені і не піддаються, принаймні в даний момент, контролю з боку свідомості. Проявами несвідомого є сновидіння, гіпнотичні стани, явища сомнамбулізму, стани неосудності і т.п.

Усе те, що не знаходиться тепер у фокусі свідомості суб'єкта, але легко може бути включене у свідомість за допомогою пам'яті, не слід відносити до несвідомого. Наприклад, та інформація, яку отримує студент у ході вивчення дисципліни, не дана йому безпосередньо в кожний момент функціонування його свідомості, але він легко може ввести її у фокус свідомості. Такого роду інформація буде впливати на його поведінку, лише пройшовши через рівень свідомості. До сфери несвідомого відносять інстинкти, від яких людина як біологічна істота не вільна.

Отже, ще раз підкреслимо специфіку свідомості як філософської категорії, що у певній мовній формі відображає (через сітку інших філософських категорій) природу людини, її сутнісні відмінності від тварин. Ця категорія, так би мовити, моделює (теоретично репрезентує) реальне буття людини. Раніше ми вже торкалися моделювання свідомості кібернетичними засобами. Останні застосовуються і при моделюванні інших аспектів свідомості – емоцій, сприйняття, пам'яті і т.п.

10.5. Соціальний аспект свідомості

Соціальність свідомості можна розглядати принаймні в чотирьох розуміннях:

- у сенсі походження;
- у сенсі специфічності її (свідомості) буття;
- у сенсі рівнів зрілості;
- у сенсі форм.

Перше розуміння вже обговорювалось при розгляді антропосоціогенезу, де як вирішальні соціальні фактори становлення людини зазвичай називають працю і мову, хоча і з додаванням тепер так званої “культурної праці” (яка, взагалі кажучи, також соціальна).

Друге розуміння орієнтує нас на спосіб існування свідомості та її носія. Тут ми стикаємось з необхідністю розрізнити індивідуальну свідомість, у якій носієм є окрема людина, і суспільну свідомість, у якій носієм є група людей, певний прошарок суспільства або клас. Наприклад, у марксистській філософії поняття “суспільна свідомість” є одним з найважливіших при описі соціальних явищ і виражає своїм змістом різні сторони духовного життя суспільства як відображення суспільного буття.

Третє розуміння соціальності свідомості орієнтує нас, так би мовити, на динаміку свідомості, ступінь її розвитку. Менш зрілу суспільну свідомість пов'язують зазвичай з традиціями, суспільною думкою, соціально-психологічними стереотипами – тобто із суспільною психологією. Більш зріла суспільна свідомість орієнтується не на думки і традиції, а на знання і надійний досвід, частіше теоретично обґрунтований, і тому є сенс говорити вже про суспільну свідомість на рівні суспільної ідеології. Тут доречно згадати введене в темі 1 (п.1.1, частина 1) поняття рівня світогляду. Більш докладно про це буде говоритися в темі 14 при

розгляді духовного життя суспільства.

У четвертому розумінні соціальності свідомості мають на увазі способи її організації і предметна визначеність її змісту. Більш докладно про це буде говоритися також у темі 14. Там же наведемо варіант класифікації форм суспільної свідомості за історичним принципом, починаючи із найдавніших форм. Це мораль, мистецтво, релігія, філософія, наука, політична свідомість, правосвідомість.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Назвіть відомі Вам концепції свідомості.

Що таке відображення?

Які існують форми відображення дійсності?

Як Ви розумієте співвідношення свідомості і мозку?

В чому полягає моделювання свідомості?

Перерахуйте та опишіть чотири аспекти сутності свідомості.

Що таке мислення? Опишіть його зв'язок з мовою.

Що таке свідомість як суб'єктивна реальність?

Охарактеризуйте емоційну сферу свідомості.

Яке місце волі й емоцій у структурі свідомості?

У чому полягає соціальна сутність свідомості? Виділіть основні її соціальні аспекти.

Як Ви розумієте термін "суспільна свідомість"?

ЛІТЕРАТУРА

Філософія. Підручник (ред. Г.Заїченко). – К., 1995, розділ 10.

Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К.- Львів, 2001, тема 13.

Філософія. Курс лекцій (ред. І.Бичко). – К., 1993, лекція 19.

Філософія: Підручник (Бичко І.В., Бойченко І.В. та ін.). – К., 2001, тема 9.

Нестеренко В.Г. Вступ до філософії. Онтологія людини. – К., 1995, розділ 5.

Введение в философию. Учебник (ред. И.Т.Фролов). Часть 2. – М., 1989, глава XI.

Філософія. Учебник для ВУЗов (ред. В.П.Кохановский). – Ростов-на-Дону, 1995, глава IV.

Філософія. Підручник (ред. М.І.Горлач та ін.). 2-е від. – Харків, 2000.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ТЕСТИ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

10.1. Як розуміли свідомість матеріалісти?

10.2. Свідомість матеріальна чи ідеальна? Аргументуйте свою відповідь.

10.3. Що означає поняття "свідомість"? Вкажіть і поясніть головні властивості свідомості.

10.4. Чи можна спостерігати свідомість?

10.5. Чому протилежна свідомість? Це – а) матерія; б) буття; в) субстанція; г) психіка; д) несвідоме. При відповіді виділіть ту філософську категорію, яка виражає цю протилежність.

10.6. Яке, на Вашу думку, означення категорії "свідомість" є правильним? "Свідомість" – це: а) властивість мозку відображати об'єктивну реальність; б) властивість людського мозку відображати об'єктивну реальність у чуттєвих або логічних образах; в) властивість людського мозку цілеспрямовано, узагальнено та оціночно відображати об'єктивну реальність почуттєвих або логічних образах; г) властивість мозку формувати поняття; д) властивість мозку формувати судження.

10.7. Як співвідносяться марксистська та фрейдистська концепції свідомості?

10.8. У даному переліку вкажіть фактори, що істотно сприяли виникненню свідомості: 1) поділ праці; 2) винахід знарядь праці; 3) знакові системи; 4) предмети культури; 5) удосконалення суспільних відносин.

10.9. Яке з наведених нижче означень поняття "несвідоме" ви вважаєте правильним? "Несвідоме" – це: а) ідеальне; б) все, що не усвідомлюється людиною; в) явища, стани і процеси, що впливають на поведінку людини, але не усвідомлюються нею; г) рефлекторні дії; д) інтуїтивні дії.

10.10. Опишіть специфіку доцільної діяльності людини.

10.11. Що являє собою самосвідомість? Яка її роль у формуванні світогляду, у розвитку особистості?

10.12. Яка роль самосвідомості і цілепокладання в розвитку людини?

10.13. Яке означення поняття "ідеальне" Ви вважаєте правильним? "Ідеальне" – це: а) відображене матеріальне; б) суб'єктивна реальність; в) суб'єктивна реальність, усвідомлювана людиною; г) те, чого немає в об'єктивному світі; д) психічне.

10.14. У чому різниця між обміном ідеями і обміном речами?

10.15. Опишіть співвідношення понять "знання" і "свідомість".

10.16. К. Маркс і Ф. Енгельс вважали, що "мова є дійсна свідомість" [9]. Якщо визнавати справедливості цієї тези, то чи повинні ми тоді визнавати наявність свідомості у тварин, якщо вони спілкуються якоюсь своєю мовою?

10.17. Чи може комп'ютер мислити? Наведіть філософські аргументи.

10.18*. З позицій жорсткого матеріалістичного монізму існування свідомості незбагненне. Чи згодні Ви з такою тезою?

10.19*. Яким чином можливе творче мислення?

10.20*. Проаналізуйте співвідношення свідомого і несвідомого в структурі психіки людини. Якщо свідомість пов'язана з мовою, то як проявляє себе несвідоме?

ТЕМИ ДЛЯ РЕФЕРАТИВ, ДОПОВІДЕЙ І КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Порівняльний аналіз марксистської концепції свідомості і концепції свідомості З.Фрейда

Феноменологічна концепція свідомості

Свідомість і самосвідомість

Цілепокладання як сутнісна характеристика свідомості

Ідеальність свідомості

Неофрейдистські концепції свідомості

Штучний інтелект. Сучасність і перспективи

Мова як засіб комунікації

Свідомість і мова

Проблема мови у філософії ХХ ст.

Вплив мови на пізнавальні процеси

Роль емоцій у порозумінні індивідуумів

Творчість як сутнісна характеристика свідомості

Сучасні проблеми суспільної свідомості

Соціальна сутність свідомості

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Максюта М.Є. Вступ до філософії. Навч. посіб. – К., 2001, тема 11.

Філософія: короткий виклад. Навч. посіб./Ред. С.П. Щерба. – К., 2003.

Розд. XIII.

Алексеев П.В., Панин А.В. Теория познания и диалектика. Учеб. пособие. – М., 1991, Гл. VI.

Філософія. Навчальний посібник (ред. І.Ф.Надольний). – 2-е вид. – К., 2001, тема 6.

Васильев В.В. Мозг и сознание: выходы из лабиринта // Вопросы философии. – 2006. – № 1.

Дубровский Д.И. Новое открытие сознания? // Вопросы философии. – 2003. – № 7.

Тягло А.В., Воропай Т.С. Критическое мышление: Проблема мирового образования XXI века. – Харьков, 1999.

Шилков Ю.М. Гносеологические основы мыслительной деятельности. – СПб., 1992.

Абрамова Н.Т. Являются ли несловесные акты мышлением? // Вопросы философии. – 2001. – № 6.

Тема 11. Пізнавальне ставлення людини до світу

1. Основні гносеологічні концепції
2. Об'єкт і суб'єкт пізнання
3. Чуттєве і логічне (раціональне) у пізнанні
4. Проблема істини та її критеріїв
5. Особливості наукового пізнання
6. Знання у світі техніки

Ключові терміни і поняття: гносеологія; епістемологія; об'єкт пізнання; суб'єкт пізнання; знання; чуттєвий ступінь пізнання; раціональний ступінь пізнання; інтуїція; абсолютна істина; відносна істина; об'єктивна істина; догматизм; релятивізм; критерій істини; конкретність істини; омана; правда; наукове пізнання; техніка; технічне знання; технологія.

У першій лекції (тема 1), розглядаючи поняття світогляду і філософію як його теоретичну форму, ми підкреслювали багатоаспектність ставлення людини до світу. І в цьому розмаїтті пізнавальне ставлення займає особливе місце. Крім того, у попередній темі, обговорюючи питання про сутнісні характеристики свідомості, ми вказували на пізнавальну (когнітивну) здатність людини (властивість свідомості) як на одну з її атрибутивних характеристик. Здатність отримувати і використовувати знання властива лише людині; вона відсутня у тварин, що можуть отримувати і використовувати інформацію про навколишню дійсність. (Тут знання розглядається як осмислена, усвідомлена інформація, тобто інформація, "пропущена" через свідомість). У даній темі ми і розглянемо пізнавальне ставлення людини до світу, що є предметом спеціальної філософської дисципліни – теорії пізнання або гносеології. Останнім часом стали все частіше використовувати споріднений термін "епістемологія". Однак останній термін частіше використовують при описі знання (або навіть наукового знання), у той час як термін "гносеологія" охоплює більш широкий спектр питань породження знання, його функціонування, застосування і т.п. Тому тут ми головним чином будемо вживати термін "гносеологія", а в тих випадках, коли необхідно зробити акцент саме на знанні, а не на пізнанні, будемо використовувати термін "епістемологія".

11.1. Основні гносеологічні концепції

Гносеологія (або теорія пізнання) є невід'ємною частиною будь-якої розвиненої філософської системи. Її задача – описати, як людина пізнає світ, виявити закономірності пізнавального процесу, використовуючи при цьому спеціальні категорії, такі як "об'єкт", "суб'єкт", "істина" та ін.

Гносеологія дає узагальнений образ, модель пізнання. Якщо поглянути історично на формування різноманітних гносеологічних концепцій, то можна виділити три основні групи. Першу умовно назвемо гносеологічним оптимізмом. Ця концепція характеризується тим, що її прихильники стверджують відсутність меж пізнання. Якщо щось і не може бути пізнане зараз, то це не означає, що воно не буде пізнано в майбутньому (наприклад, зараз недостатньо засобів для цього, або ці засоби ще не досить досконалі). Найбільш яскраво і чітко таку гносеологічну установку відстоювали філософи Нового часу та епохи Просвіти (наприклад, послідовники Р. Декарта).

Другу концепцію назвемо гносеологічним скептицизмом, прихильники якого вважають, що границі пізнання є. Ще давньогрецький філософ Піррон твердив, що почуття нас обманюють, коли спостерігав такі оптичні ілюзії, як міраж, або ложку, що здавалась зламаною в склянці з водою. Гносеологічний скептицизм, як і філософський скептицизм узагалі, – вельми впливові концепції. Їхніми прихильниками були Секст-Емпірик, Б. Паскаль, М. Монтень. Розвиваючи далі логічно послідовно гносеологічний скептицизм, ми прийдемо до агностицизму, що утворює третю гносеологічну концепцію, прихильники якої стверджують, що у світі є непізнане. Найбільш відомим агностиком був І. Кант, який стверджував непізнаність "речей у собі" і різко розмежовував явище і сутність (корисно в цьому плані порівняти позицію Канта з діалектичним трактуванням співвідношення сутності і явища – див. п.7.4).

11.2. Об'єкт і суб'єкт пізнання

У будь-якій пізнавальній ситуації є пізнане (те, що пізнається) і дослідник (той, хто пізнає). Однак у гносеології не будь-який предмет є об'єктом пізнання, а лише той, який в даний час й у даному місці потрапляє в сферу пізнавальної діяльності людини (суб'єкта). Тому світ в цілому не можна розглядати як об'єкт пізнання (Світ не може бути пізнаний кінцевим суб'єктом, подібно до того, як говориться у відомій фразі про те, що не можна охопити неосяжне). Тим самим у гносеології під об'єктом розуміється фрагмент дійсності, що входить у сферу пізнавальної діяльності суб'єкта. Тут не слід змішувати поняття "об'єкт" і "об'єктивний". Бути "об'єктом" і бути "об'єктивним" – не одне і те ж. Об'єктивний – значить такий, що існує незалежно від суб'єкта; з іншого боку, об'єктом психології можуть бути суб'єктивні переживання людини.

Під суб'єктом у гносеології розуміється необов'язково тільки окрема людина; суб'єктом пізнання може бути і група людей. Мовою цих категорій пізнання трактується як взаємодія суб'єкта з об'єктом. Взаємодія ця суперечлива й асиметрична: суб'єкт активний у цій взаємодії. Якщо використовувати відображувальну концепцію свідомості (див.

п.10.1), то пізнання можна визначити як процес активного відображення об'єкта суб'єктом, у результаті якого отримуються знання.

При описі пізнавальної діяльності як суб'єкт-об'єктної взаємодії необхідно враховувати засоби пізнання. До матеріальних засобів пізнання відносяться прилади, різні технічні пристрої, комп'ютери та ін., а до ідеальних – методи, правила, алгоритми, математичні моделі та ін. Отже спрощено описувати пізнавальний процес, як і будь-яку діяльність, можна мовою вже згадуваної (у п.9.1) трьохелементної моделі "суб'єкт – засіб пізнання – об'єкт".

11.3. Чуттєве і логічне (раціональне) пізнання

Однією з фундаментальних проблем гносеології є питання про джерело наших знань, а також питання про те, які ступені (етапи) проходить суб'єкт на шляху пізнання об'єкта. При розгляді цих питань у теорії пізнання виділяють два основні ступеня – почуттєвий і логічний (або раціональний) ступені пізнання; або просто кажуть про чуттєве і логічне пізнання.

Можна виділити три основні форми чуттєвого пізнання – відчуття, сприйняття і уявлення (тут запозичення в основному з психології). **Відчуття** – найпростіша, елементарна форма чуттєвого пізнання, що відображає дійсність через функціонування рецепторів певного виду, від яких інформація (зорова, слухова, нюхова і т.п.) надходить у відповідні ділянки головного мозку. Специфіку відчуттів один сучасний автор виразив так: «Ощущение, во-первых, даёт отношение к миру, отличное от того, что мы понимаем под бесстрастным физическим взаимодействием. Во-вторых, ощущение порождает меру, в силу которой в отражении мир представляется структурированным, разделённым границами, фактически выделяющими объекты-для-нас. В-третьих, ощущение обладает некоторой устойчивостью, что даёт возможность видеть эти объекты относительно устойчивыми, а заодно – и возможность быть теориям сколько-нибудь работоспособными хотя бы в ограниченном круге условий» [10].

Сприйняття – це комплекс відчуттів; йому притаманна вже деяка цілісність. Можна, наприклад, відчувати окремі частини берези – кору, листя, звертати увагу на їхній запах чи колір; однак інша річ сприймати березу як цілісний об'єкт із усією повнотою його зорових, слухових, нюхових та інших відчуттів.

Уявлення – ще більш складна форма чуттєвого пізнання, у функціонуванні якої беруть участь, крім відчуттів і сприйнятів, також пам'ять, елементи фантазії, уява та інші властивості свідомості, що виходять за межі чуттєвості (тобто людина може мати уявлення про те, чого ніколи не бачила раніше). Проте цій формі як і раніше притаманна наочність образу, який можна зрештою звести до сукупності відчуттів. У

сучасних філософських текстах, особливо зарубіжних, цю форму іменують "репрезентацією". Цей термін більшою мірою підкреслює "людський вимір" цієї форми, тому що префікс "ре-" вказує на активний, перетворювальний, творчий характер відображуваної чуттєвої інформації (порівняйте зміст слів "конструкція" і "реконструкція", "формація" і "реформація" і т.п. А слово "презентація" позначає демонстрацію, наочний показ, афішування чогось). Складність уявлення (і репрезентації) пов'язана з тим, що це – інтегральна форма, що синтезує в собі властивості людської свідомості, які повністю не можна звести до елементарних відчуттів; уявлення, так би мовити, несе на собі наліт (чи навіть політ) думки. Отже, ми вже знаходимося майже біля **раціонального** (логічного) ступеня пізнання. (Дійсно, тут "раціональний" і "логічний" можна розглядати як синоніми, тому що терміни, які позначають три основні форми розглянутого ступеня пізнання – поняття, судження, умовивід, – запозичені з логіки).

Раціональне пізнання найбільш повно і адекватно виражене у мисленні. Мислення – здійснюваний у ході практики активний процес узагальненого і опосередкованого відображення дійсності, який забезпечує розкриття на основі чуттєвих даних її закономірних зв'язків і їхнє вираження в системі абстракцій (понять, категорій та ін.)

Людське мислення здійснюється у найтіснішому зв'язку з мовою, а його результати фіксуються у мові як певній знаковій системі, яка може бути природною або штучною (мови математики, формальної логіки, хімічні формули і т.п.)

Мислення людини – не чисто природна її властивість, а вироблена у ході історії функція соціального колективного суб'єкта, суспільства у процесі своєї предметної діяльності і спілкування, їхня ідеальна форма. Мислення – це здатність людини створювати абстракції (ідеї, поняття та інші абстрактні образи) та вміння оперувати ними.

Поняття – це елементарна форма раціонального пізнання, форма мислення, так би мовити, своєрідний "атом думки". Позначається поняття словом чи сполученням слів (наприклад, "лікар", "навчальний заклад", "планета Сонячної системи"). Ця форма характеризується також своєю абстрактністю (чи ідеальністю); тобто ми маємо справу не з матеріальними, а з ідеальними об'єктами. Крім того, вона не завжди демонструє наочний образ (наприклад, такі математичні поняття, як "нескінченно мала величина", "потужність безлічі" та ін.). З репрезентативної точки зору (або розглядаючи поняття в рамках відображувальної концепції свідомості) поняття можна також визначати як ідеальний образ, що узагальнено виражає істотні характеристики дійсності. Найбільш загальні поняття (ключові для даної сфери знання) називають **категоріями**. Для філософії це філософські категорії, про які йшла мова в п.7.4 частини 1.

Поняття в комплексі можуть утворювати **судження** – більш складну форму раціонального пізнання, яка володіє також ще однією дуже важливою особливістю: цю форму можна співвіднести з матеріальною дійсністю, їй можна приписати **істиннісне** значення, істиннісну оцінку, або простіше – властивість **істини** як відповідності дійсності. Найбільш прості судження складаються мінімум із двох понять: наприклад, "троянда – червона", "метали – електропровідні" і т.д. Перше з цих суджень вважається істинним, якщо **троянда дійсно червона**, тобто ми, як люди з нормальним зором, упевнилися в цьому, скажімо, за допомогою спостереження якоїсь конкретної троянди.

Логічно пов'язані судження утворюють **умовивід** – ще більш складну форму раціонального пізнання, яка виражає відносно закінчену думку. Наведемо приклад простого умовиводу. Візьмемо два прості ж судження, позначивши їх А і В:

(А) "Усі метали – електропровідні"

і

(В) "Мідь – метал".

На їхній основі можна отримати третє (нове) судження С:

(С) "Мідь – електропровідна",

причому воно отримане чисто логічно, шляхом логічного міркування, шляхом розумових дій, а не за допомогою відповідних приладів, вимірів і т.п. Таку процедуру називають логічним висновком за формою *modus ponens* і записують звичайно в такий спосіб (риска над судженням (С) тут символізує логічний висновок):

(А) "Усі метали – електропровідні"

(В) "Мідь – метал"

(С) "Мідь – електропровідна"

Тут судження (А) і (В) називаються **посилками**, а (С) – логічним наслідком. Коротше кажучи, (С) логічно випливає з (А) і (В). Вперше цю і подібні їй прості логічні операції (або інакше: форми логічного висновку, які також називають **силлогізмами**) були описані ще Аристотелем.

Філософи, описуючи у своїх гносеологічних концепціях значимість чуттєвого і раціонального пізнання, не завжди однозначно оцінювали їхнє співвідношення. Раніше (п.2.3, частина 1, при розгляді філософії Нового часу) ми відзначали такі крайності, як **емпіризм** (у тому числі **сенсуалізм**) і **раціоналізм**, які абсолютують, відповідно, чуттєвий і раціоналізований

ступені пізнання і неадекватно трактують досвід осмислення їхніх форм. Історичний досвід дискусій (нерідко драматичних) емпіризму і раціоналізму свідчить про необхідність "зваженого", співрозмірного підходу до опису й оцінки співвідношення та оцінки чуттєвого і раціонального у пізнанні. Адже людське пізнання – єдиний, синтетичний і суперечливий процес, де складним чином інтегруються різні форми як чуттєвого, так і логічного пізнання.

Інтуїція та її роль у пізнанні. В отриманні нового знання, як було відзначено в попередньому параграфі, велику роль відіграють логічне мислення, способи і прийоми утворення понять, закони логіки. Але досвід пізнавальної діяльності свідчить, що звичайна логіка в багатьох випадках виявляється недостатньою для розв'язання проблем (у тому числі і наукових); процес виробництва нової інформації не може бути зведений ні лише до індуктивно, ні лише до дедуктивно розгорненого мислення. Важливе місце в цьому процесі займає інтуїція, що надає пізнанню нового імпульсу і напрямку руху.

Наявність такої здатності людини визнають багато видатних вчених нашого часу. Луї де Бройль, наприклад, відзначав, що теорії розвиваються і часто навіть докорінно змінюються, що було б неможливо, якби основи науки були чисто раціональними. Він переконався, за його словами, у неминучому впливі на наукове дослідження індивідуальних особливостей мислення вченого, що мають не тільки раціональний характер. «При более внимательном рассмотрении этого вопроса, – пише Луї де Бройль, – легко заметить, что именно эти элементы имеют важное значение для прогресса науки. Я, в частности, имею в виду такие сугубо личностные способности, настолько разные у разных людей, как воображение и интуиция. Воображение, которое позволяет нам представить себе сразу часть физической картины мира в виде наглядной картины, которая проявляет некоторые её детали, интуиция, что неожиданно раскрывает нам в каком-то внутреннем прозрении, которое не имеет ничего общего с тяжеловесным силлогизмом, глубины реальности, являются возможностями, органично свойственными человеческому разуму; они играли и ежедневно играют существенную роль в создании науки» [11]. Завдяки цим стрибкам здійснюються великі завоювання розуму. Саме тому людський розум здатний зрештою взяти гору над усіма машинами, які обчислюють і класифікують краще, ніж він, але не можуть ні уявляти, ні передчувати. «Таким образом (поразительное противоречие!), человеческая наука, собственно говоря, рациональная в своих основах и по своим методам, может осуществлять свои наиболее чудесные завоевания, – підкреслює Луї де Бройль, – лишь путём опасных внезапных скачков ума, когда проявляются способности, освобождённые от тяжёлых оков строгого рассуждения» [12].

Ми не будемо зупинятися тут на питаннях уяви, уваги, пам'яті, кмітливості, деяких інших здібностей людини (емоціях, волі і т.п.); це

предмет спеціального обговорення. Зупинимося на інтуїції. Інтуїція як специфічний пізнавальний процес, який безпосередньо продукує нове знання, є настільки ж загальною, властивою всім людям (щоправда, різною мірою) здатністю, як і почуття, і абстрактне мислення.

Поширеність, загальність інтуїції підтверджують численні спостереження за людьми в звичайних, повсякденних умовах; нерідкі випадки, коли в нестандартній ситуації, що вимагає швидкого вирішення в умовах обмеженої інформації, суб'єкт робить вибір своїх дій, ніби "передчуваючи", що потрібно вчинити саме так, і ніяк інакше. Людська культура знає чимало випадків, коли вчений, конструктор, художник або музикант досягали принципово нового у своїй області ніби шляхом "осаяння", "з натхнення". Наведемо кілька фактів.

В історії музики нерідкі випадки, коли музична думка приходила до композитора у найнесподіваніший момент, скажімо, уві сні. Наприклад, Джузеппе Тартіні одного разу побачив уві сні диявола, що грав на скрипці чудову мелодію. Прокинувшись, Тартіні негайно записав її і надалі використовував для створення одного зі своїх найвідоміших творів – скрипкової сонати "Диявольські трелі". Цікавий випадок відбувся з винахідником у галузі електро- і радіотехніки Ніколою Тесла (1856 – 1943). Один раз, під час прогулянки з приятелем, йому раптово спало на думку розв'язання однієї технічної проблеми. Американський психолог Дж. Гоуен повідомляє: Тесла йшов у бік заходу сонця і читав вірші; у цей час думка, подібно спалаху блискавки, осяяла його; ідея електромотора змінного струму прийшла до нього як одкровення. Він стояв, заглиблений у транс, намагаючись пояснити другу своє видіння. Образи, що постали перед розумовим поглядом Тесли, були виразними і відчутними, як метал чи камінь. Принцип обертового магнітного поля став для нього повністю зрозумілим. Так почалася революція у світовій електротехніці [13]. З дією інтуїції пов'язані і найбільші досягнення теоретичної науки.

Цікавий погляд А. Ейнштейна на творчість фізика-теоретика та його судження про власну творчість [14]. Він вважав, що не існує ніякого індуктивного методу, який міг би вести до фундаментальних понять фізики. Гіпотеза може бути "нав'яна" емпіричними фактами, але не є безпосередньо виведеною з них – інакше вона не була б гіпотезою. Учений, вважав Ейнштейн, може і повинен вільно створювати різні гіпотези для пояснення явищ, що спостерігаються. Питання ж про те, яка з висунутих гіпотез повинна бути прийнята, а яка відкинута, визначається емпіричною перевіркою наслідків, які впливають з них. Цієї думки Ейнштейн дотримувався і у своїй науковій діяльності. Вихідні положення його теорії відносності були сформульовані не як індуктивні узагальнення дослідних даних (хоча він враховував емпіричні факти при її створенні), вони були продуктами "винаходу", "здогаду", тобто продуктами інтуїції. А. Ейнштейн вважав, що дослідом можна перевірити теорію, але немає шляху від досліду до теорії. Разом з тим шлях від почуттєвого досліду до

теоретичних понять існує – це шлях інтуїції; інтуїція (а не логіка) зв'язує їх. «Если не погрешить против логики, – казав А. Ейнштейн, – то вообще нельзя ни к чему прийти» [15]. «Настоящей ценностью является, по сути, только интуиция» [16].

Не менш важливе значення має інтуїція у галузі філософського пізнання. Історики філософії з інтуїцією пов'язують навіть ідею силогізмів Аристотеля, ідею поєднання філософії і математики Р. Декарта, ідею антиномій І. Канта і багато інших. Відомий англійський філософ Б. Рассел відзначав, що іноді його спроби проштовхнути силою волі хід творчої роботи виявлялися марними, і він переконувався в необхідності терпляче очікувати підсвідомого визрівання ідей, що було результатом напружених міркувань. «Когда я работаю над книгой, – писав він, – я вижу её во сне почти каждую ночь. Не знаю, возникают при этом новые идеи или оживают старые, чаще всего я вижу целые страницы и могу во сне прочитать их» [17].

Феномен інтуїції надзвичайно широкий і не завжди все, що вважають інтуїтивним, дійсно заслуговує на таку назву. У мисленні, наприклад, нерідкі умовиводи, посилки яких не формулюються в явному вигляді; результат таких умовиводів буває несподіваним, але зовсім не інтуїтивним, як вважають деякі вчені. Не потрібно приймати за інтуїцію те, що належить до області інстинктів, характеризується автоматизмом реакцій у подібній обстановці і має фізіологічні механізми в підсвідомій чи несвідомій сфері суб'єкта. Часом кажуть про "почуттєву інтуїцію" як про сприйняття органами почуттів ("інтуїтивні" передумови геометрії Евкліда і т.п.). Хоча таке слововживання можливе, але воно ідентичне "чуттєво-сенситивному". Як специфічний феномен пізнання поняття інтуїції багатозначне. Тут під інтуїцією мається на увазі насамперед інтелектуальна інтуїція (лат. *intellectus* – розум, розумова здатність людини), що дозволяє проникати в сутність речей.

І ще одна надзвичайно важлива риса, властива інтуїції, – її безпосередність. Безпосереднім знанням (на відміну від опосередкованого) зазвичай називають таке, яке не спирається на логічний доказ. Інтуїція є безпосереднім знанням тільки в тому розумінні, що в момент висування нового положення воно не впливає з логічною необхідністю з існуючого почуттєвого досвіду і теоретичних побудов. Якщо мати на увазі, що інтуїція відноситься до інтелекту і пов'язана з відображенням сутності предметів (тобто якщо відмежувати її від чуттєво-сенситивного та інстинктивного), то можна прийняти за вихідне таке її означення: інтуїція – це здатність збагнення істини шляхом прямого її бачення без обґрунтування за допомогою доказу [18]. Всі наведені вище випадки прояву інтуїції (а їхню кількість можна значно розширити) цілком відповідають цьому означенню.

11.4. Проблема істини та її критеріїв

Питання про істину зазвичай виникає тоді, коли ми співвідносимо знання з дійсністю, з тим, до чого воно відноситься, що відображає. В історії філософії склались, взагалі кажучи, дві основні традиції тлумачення істини. Перша походить ще від Парменіда (а в сучасній філософії зустрічається, наприклад, у М. Хайдеггера); у ній істина трактується як причетність до ідеала-Єдиного, або інакше – це властивість світу, чи навіть аспект, особливість буття.

Друге трактування вперше найбільш чітко сформувалось в Аристотеля: істина – це знання, що відповідає дійсності, тобто відповідне тому, що є "насправді"; тут ми вже стикаємось не з властивістю світу, а з властивістю знання про нього. Це трактування, хоч і вважається більш розповсюдженим в теорії пізнання (особливо при описі наукової істини), проте, породило в історії філософії безліч дискусій, що не вщухають дотепер. Річ у тому, що, незважаючи на таке просте формулювання істини, залишається неясним, як трактувати дійсність – як об'єктивну реальність (наприклад, як у матеріалістів), або як "дійсність моїх відчуттів" (як у суб'єктивних ідеалістів типу Д. Берклі). Крім того, неясно, як слід розуміти відповідність – як взаємооднозначну відповідність типу ізоморфізму (коли кожній точці однієї безлічі ставиться у відповідність тільки одна точка іншої безлічі і навпаки), або як часткову, гомоморфну відповідність.

Зважаючи на те, що знання мінливе, тоді й істину варто трактувати в динаміці (тобто зміни знання можуть привести до зміни істиннісної оцінки його форм). Якщо розглядати істину як процес, трактуючи згадану динаміку ("рух" істини) з діалектичної точки зору, то в цьому процесі, як і при будь-якому діалектичному (про діалектику і діалектичний підхід – див. у частині 1, тема 7) аналізі руху, можна виділити принаймні два протилежних моменти – момент стійкості, стабільності стану, і момент мінливості, зміни стану. Стосовно істини як процесу перший момент зазвичай називають абсолютною істиною (і він характеризує повноту, завершеність відповідності знання відображуваному об'єкту), а другий – відповідно, відносною істиною, що характеризує незавершеність, неповноту цієї відповідності. Іноді кажуть, що абсолютна істина ніби "складається" з істин відносних. Абсолютна істина виступає тут як своєрідний ідеал: знання в міру свого розвитку нескінченно близько наближається до неї, але, проте, не досягає її. Тут доречно наочна математична аналогія з асимптотою – прямою лінією, до якої крива наближається нескінченно близько, не торкаючись її і – тим більше – не перетинаючи її.

Існують, однак, і недіалектичні позиції про співвідношення абсолютної і відносної істин. Прихильники однієї з них абсолютізують моменти стійкості знання, зовсім не дбаючи про його оновлення. Таку позицію звичайно називають догматизмом. Протилежну позицію

займають ті, хто, навпаки, абсолютизують у пізнанні на шляху до істини моменти мінливості, тобто наголошують на відносній істині. У філософії таку позицію звичайно називають релятивізмом. У науці як догматизм, так і релятивізм однаково неприйнятні і навіть небезпечні.

В історії філософії релятивізм не один раз зазнавав серйозної критики, починаючи ще з Античності (критика софістики). У багатьох закріпилося негативне ставлення до релятивізму. Відзначимо в цьому плані позицію видатного філософа ХХ століття К. Поппера (1902 – 1994). Релятивізмом він називав «...вчення, відповідно до якого істина пов'язана з наявною в нас сукупністю інтелектуальних передумов...» і, отже, істина може змінюватися в міру зміни зазначених передумов і внаслідок їхнього неминучого суб'єктивізму. Більш того, на думку Поппера, релятивізм входить у число найважливіших складових частин сучасного ірраціоналізму, і, зрештою, це вчення стверджує неможливість взаєморозуміння між різними культурами, поколіннями або історичними періодами [19].

Діалектичне мислення, у тому числі спрямоване на досягнення істини, припускає "пропорційне" поєднання традицій і новацій, моментів стійкості і мінливості в знанні. Так, однією з фундаментальних ознак науковості знання є необхідність його зростання, оновлення. Однак це не применшує значимості вже успішно "працюючих" наукових теорій, законів, моделей і т.п. У цьому зв'язку відзначимо, що в арсеналі методології науки є принцип (його називають принципом відповідності), який саме "регулює" баланс нового і старого в науковому пізнанні. Принцип цей каже: нова теорія будується таким чином, щоб був розроблений "механізм" її зв'язку зі старою теорією (щоб у граничному випадку перша могла бути зведена до другої). Прикладом тут може служити спеціальна теорія відносності Ейнштейна, що у граничному випадку (при розгляді швидкостей руху, значно менших швидкості світла) зводиться до механіки Ньютона.

Істину як діалектично суперечливий процес можна розглядати й у плані зіставлення в ньому (і в ній) змісту і форми. Це особливо яскраво виявляє себе в науковій істині: за змістом вона об'єктивна (це навіть виступає як одна з фундаментальних ознак науковості знання), а за формою – суб'єктивна. Наприклад, другий закон Ньютона має об'єктивну істинність у розумінні загальнозначущості його змісту, у той час форма вираження цього закону може бути різною (може виражатися в декартових, полярних або сферичних координатах) з точки зору зручності при розв'язанні відповідних задач.

При описі змісту категорії "істина" не можна не торкнутись питання про конкретність істини. Ще Гегель не раз підкреслював, що «абстрактної істини немає. Істина завжди конкретна». Під конкретністю істини зазвичай мають на увазі комплекс умов, при яких те чи інше висловлення є істинним. Наприклад, конкретність істини стосовно законів

науки можна розуміти таким чином, що кожен з них діє для своєї предметної галузі (тобто для певного класу об'єктів) і за певних умов. Так, закон Ома діє лише для ланцюгів постійного струму.

Про філософські концепції істини і критерії істини. Дотепер обговорення істини ми вели переважно в рамках так званої "кореспондентської" концепції істини. Назва цієї концепції походить від англійського слова *correspondence* – відповідність. Мова тут дійсно йде про відповідність – відповідність знання дійсності, тобто тому, що є насправді. Звідси випливає і спосіб переконатись, яке знання вважати істинним, тобто критерій істини. Таким критерієм для даної концепції є практика. Якщо мати на увазі наукове знання, то таким критерієм виступають звичайне спостереження, вимір і науковий експеримент (останній – один з видів практики).

Однак описана концепція – далеко не єдина в історії філософії. Так, Р. Декарт розробив концепцію істини, у рамках якої її (істини) критерієм розглядалася очевидність. Підставою для такої позиції можна вважати його досвід математика, у розвиток якої він сам зробив помітний вклад (наприклад, у створення аналітичної геометрії, нової системи координат та ін.). Річ у тому, що, наприклад, аксіоми евклідової геометрії дійсно вважалися безсумнівними у своїй істинності – аж до створення в середині ХІХ століття перших неевклідових геометрій – і тому такими, що несуть із собою очевидність.

Інший підхід до істини міститься в концепції, яку можна назвати концепцією загальнозначимості. Відповідно до цієї концепції істинним вважається те знання, що приймається більшістю даного суспільства. До неї є близьким конвенціоналізм у підході до істини, у рамках якого істина знання приймається за згодою (конвенцією) у даному суспільстві. Так розумів наукову істину, наприклад, видатний французький математик А. Пуанкаре.

Сводіне тлумачення істини представлено в прагматизмі, одному з поширених і сциєнтистськи орієнтованих філософських течій ХХ століття. Істина в ньому трактується як ефективність, як знання, що приносить успіх, вигоду. Не випадково таке тлумачення істини особливо поширене, наприклад, серед економістів і взагалі практично орієнтованих суб'єктів діяльності.

Досить розповсюдженим критерієм істини є критерій практики. Зокрема у марксистській гносеології він був майже канонічним. Відповідно до цього критерію істинним вважається те знання, яке перевірене і підтвержене практикою, тобто предметною (для марксистської гносеології – матеріально-предметною) діяльністю. Наприклад, в науці зазначені перевірка і підтвердження можуть здійснюватися шляхом експерименту.

Останнім часом у філософії зростає популярність так званої когерентної (від латинського слова *cohaerentia* – зчеплення, зв'язок)

концепції істини, у рамках якої істина трактується як погодженість елементів у системі знання. Деякою мірою ріст популярності цієї концепції істини пов'язаний з опозицією (не завжди, однак, обґрунтованою) марксистському розумінню істини, що базується на критерії практики.

Зауважимо, що зазначені вище критерії істини не є універсальними. Так, неуніверсальність критерію очевидності усвідомлювалася в міру створення неевклідових геометрій і успіхів їхнього застосування, наприклад, при побудові загальної теорії відносності. Реальна практика (у тому числі і соціокультурна) підтвердила неуніверсальність також критерію загальнозначимості і конвенціоналістського критерію. У цьому плані ніби мимоволі довелося визнати, що і більшість може помилятися. Свідченням тому може служити та обставина, що, хоча референдум і вважається дуже дієвим індикатором соціальних настроїв, однак його не слід розглядати як універсальний засіб досягнення політичних і інших соціальних цілей (згадаємо хоча б успіх загальносоюзного референдуму навесні 1991 р. про збереження СРСР, що був буквально перекреслений населенням України, що проголосувало за свою незалежність 1 грудня того ж року).

Стосовно ж істини відзначимо своєрідну позицію І. Канта. Міркуючи над питанням про критерії істини, він вважав, що об'єктивна істина можлива; її критеріями є загальність і необхідність; підставою ж, однак, служить не об'єкт, а суб'єкт, що зв'язує дійсність апріорними формами чуттєвого споглядання (про ці форми – див. у частині I, п.2.4).

Розглядаючи проблему істини доречно поставити і таке питання: чому протилежна істина? У гносеологічному плані істині протилежна омана, що розглядається, наприклад, як відхід від раціонального шляху до істини, або взагалі як нераціональний шлях до неї.

З істиною нерідко змішують правду. Поняття "правда", на відміну від "істини", у своєму змісті орієнтовано на життєві сенси і має більше морально-етичних, ніж гносеологічних мотивів (не дарма ж у народі кажуть: "Жити по правді – означає жити по справедливості"), і тому це поняття є значною мірою аксіологічно навантаженим (тобто використовується частіше в оцінних судженнях).

11.5. Особливості наукового пізнання

Уже відзначалося, що результатом пізнавальної діяльності є знання, що буває різних типів в залежності як від об'єкта (характеру предметної області), так і від використовуваних при цьому засобів і методів. Відповідний тип знання визначається також цілями і задачами, що ставить перед собою суб'єкт пізнання.

Розгляд у гносеології пізнавального ставлення людини до світу припускає вивчення різних типів знання – повсякденного, міфологічного,

релігійного, філософського, художнього, наукового знання. Займемося тепер аналізом останнього.

Однак відзначимо спершу, що у філософії такий складний феномен, як наука, має сенс розглядати принаймні в трьох аспектах:

а) в аспекті знання (тобто розглядати науку як особливий тип знання);

б) в аспекті діяльності з отримання такого знання;

в) у соціокультурному аспекті (тобто розглядати науку як особливий соціальний і культурний феномен, у тому числі і як одну з форм суспільної свідомості). У даному параграфі ми розглянемо перші два аспекти, а третій – у п.14.1 і у п.14.2, де наука буде представлена як безпосередня продуктивна сила (як база техніки) і як особливий тип духовного виробництва (виробництва нових знань), як одна з форм суспільної свідомості.

У темі 1 (п.1.3, частина 1) ми вже торкалися наукового знання під час обговорення питання про співвідношення філософії і науки. Розглянемо тепер особливості наукового знання більш докладно, по можливості порівнюючи наукове знання з іншими типами знання. Наведемо перелік необхідних (але не достатніх) особливостей знання, наявність яких дозволяє говорити про його науковість (що це – саме наукове знання).

1. Предметна визначеність. Сенс цієї особливості полягає, зокрема, у тому, що кожна наука (наукова дисципліна) має свій предмет: математика вивчає абстрактні структури (ідеальні форми), фізика – фундаментальні закони неживої природи, хімія – взаємоперетворення речовин, біологія – сферу живої матерії, кібернетика – закономірності керування складними динамічними системами, лінгвістика – сферу мови, історія – закономірності соціальних змін і т.п. Повсякденне ж і художнє (наприклад, поезія) знання такою чіткою визначеною предметною областю не володіє.

2. Системність. Ця особливість означає, що наука як системне знання – це цілісна упорядкована сукупність взаємозалежних елементів, що їх називають формами наукового знання. До них належать наукові факти, наукові закони, наукові проблеми, наукові гіпотези, наукові моделі, наукові теорії та ін.²

Системність необов'язково притаманна ні художньому, ні повсякденному знанню, але, навпаки, у філософії, міфі, релігії є свій порядок, своя системність.

3. Об'єктивна істинність. Ця властивість корениться в самій історії виникнення філософії і науки. Ми не раз підкреслювали, що вони виникають у процесі раціоналізації міфу, як орієнтація на опис і пояснення

² Далі ми вже не будемо спеціально супроводжувати кожен з названих форм епітетом "науковий". Якщо ж яка-небудь форма розглядається не в сфері науки, то це буде спеціально вказано.

світу таким, яким він є насправді, орієнтація на отримання знання, що відповідає дійсності. При цьому зміст такого знання не повинен залежати від суб'єкта. Про це вже йшла мова в попередньому параграфі під час обговорення проблеми істини.

4. Необхідність росту, оновлення знання. Один з найвизначніших філософів ХХ ст. К. Поппер вважав цю властивість найважливішою ознакою науковості знання. На відміну, наприклад, від релігії, наука була завжди нетерпима до догматизму і застою в пізнанні. З цим багато в чому пов'язана одна з норм поведінки вчених (етики науки) – заборона на плагіат.

Підкреслимо ще раз, що зазначені чотири ознаки – це необхідні, але не достатні умови науковості знання; відсутність будь-якої з цих ознак не дає право знанню називатися науковим.

Тепер перейдемо до опису особливостей діяльності суб'єкта з набуття наукового знання, тобто власне до особливостей наукового пізнання. Тут ми стикаємось з необхідністю ввести поняття наукового методу, який будемо розуміти як систему правил і принципів, спрямованих на отримання істинного і/або ефективного знання (яке має ознаки науковості, якщо мова йде про необхідність отримання за допомогою такого методу саме наукового знання).

Говорячи про природу й особливості методу саме як наукового методу, слід зазначити його інструментальність і алгоритмічність (або операціональність). У першому випадку мова йде про те, що для застосування наукового методу необхідне використання матеріальних засобів-інструментів: в експерименті – це прилади або більш великі установки типу прискорювачів "елементарних" часток. Що ж стосується алгоритмічності наукового методу, то тут мається на увазі суворі послідовність виконуваних операцій при його застосуванні.

Наукові методи поділяють на

– емпіричні (наукове спостереження, вимірювання, науковий експеримент)³;

– теоретичні (аксіоматичний метод, теоретичне моделювання, ідеалізація, уявний експеримент, комп'ютерний експеримент, гіпотетико-дедуктивний метод та ін.);

– загальнологічні (абстрагування, аналіз, синтез, класифікація, індукція, аналогія, моделювання й ін.).

У п.11.2 ми вже обговорювали суб'єкт-об'єктну модель пізнання, куди, крім суб'єкта й об'єкта, входять і засоби пізнання. Наукові методи саме і належать до таких засобів.

³ Ми далі будемо розглядати тільки наукові методи і тому не будемо супроводжувати їх словом "науковий".

11.6. Знання у світі техніки

У розглянутій вище (в попередньому параграфі) типології знань ми не врахували ще один важливий тип знань – таких знань, які виникають і функціонують у світі техніки (хоча цей тип знання може застосовуватися і за межами світу техніки). Однак попередньо хоча б торкнемося поняття "техніка", що, у свою чергу, походить від давньогрецького "techne".

В епоху Античності поняття "techne" мало дуже широкий спектр розумінь і значень – від умінь і навичок ремісника до високих мистецтв музиканта чи скульптора. До галузі "techne" відносили землеробство і полювання, мореплавання і лікування, ткацьку і зброярську справи, театральне мистецтво і т.п. Грецькі мислителі намагалися визначити місце "techne" серед інших видів пізнання і людської діяльності. Аристотель розглядав це поняття в трактаті "Нікомахова етика", звертаючи увагу на розходження "techne" і інших видів знання, таких як "empeiria" (дослідне знання) і "episteme" (знання теоретичне). Знання в широкому розумінні слова означає, за Аристотелем, звертання до незнаного, раніше невідомого. "Techne" ж являє собою галузь знання, безпосередньо пов'язану з людською діяльністю.

Давньогрецькі філософи технічне знання уявляли як сполучну ланку між дослідним знанням і знанням науковим, теоретичним. Особливість технічного знання – у його спрямованості на виробництво і конструювання.

Це істотна особливість, що дозволяє бачити в технічному знанні засіб для здійснення цілей. Порівнюючи процеси виробництва в технічному знанні і виникнення, породження в природі, грецькі мислителі вважали, що, незважаючи на те, що в технічному знанні процес виробництва є більш складним, ніж процес породження і становлення в природі, за своєю суттю ці процеси аналогічні. Тут доречно нагадати давньогрецьку ідею мімезиса, тобто наслідування природі.

Однак, на відміну від природи, техніка здатна моделювати, а також удосконалювати те, що нею створюється, причому удосконалювати, виходячи з потреб людини. Серед можливостей техніки – змінити напрямок розвитку природи. Таким чином, техніка, з одного боку, діє аналогічно природі, а з іншого боку – змінює її відповідно до потреб людини і людства.

У XVII ст., в епоху наукових революцій і змін у виробництві в країнах Західної Європи латинське "technique ars" (мистецтво умілого виробництва) переходить у французьку мову як термін "technique" (митецькі навички, уміння), а потім і в німецький як "technic". Термін стає все більш спеціальним. У Новий час він означає сукупність усіх тих засобів, процедур і дій, що стосуються митецького виробництва всякого роду, але насамперед – виробництва знарядь праці і машин. У цю епоху "машина" стає центральним поняттям в описах світу техніки.

Таким чином, з розвитком техніки істотно змінюється і сам зміст цього поняття.

Сучасне сприйняття терміна "техніка" багато в чому пов'язане з попереднім його розумінням, однак науково-технічний прогрес вніс істотні доповнення і розширив предметне поле цього поняття. Сьогодні вплив техніки поширюється на органічну і неорганічну природу. В галузі неорганічної матерії – це будівельна техніка, електротехніка, теплотехніка, фізико-хімічна техніка, енергетична техніка і т.д. В галузі органічної природи – це техніка сільського господарства, а також і біотехнологія, що дозволяє включати в предметне поле техніки значну частину біології.

У той же час існує "техніка" мислення, дискутування, вивчення, пам'яті ("мнемотехніка"), техніка живопису, малюнку, гри на музичних інструментах, так само як і техніка керування людьми, виробництвом, державою і т.п.

Тому в сучасному розумінні "техніка" у гносеологічному плані являє собою:

1) галузь знання, що виступає як сполучна ланка між емпірією і теоретичним знанням;

2) галузь людської діяльності (включаючи всі можливі засоби і процедури), спрямовану на зміну природи і панування над нею відповідно до потреб людини;

3) сукупність умінь і навичок, що складають професійні особливості того чи іншого роду людської діяльності (досконале володіння навичками); мистецтво і майстерність людини, що займається цією діяльністю.

Відзначені значеннєві риси і відтінки збереглися дотепер у різноманітних контекстах, у яких зустрічається термін "техніка". Це і техніка обробки землі, і техніка гри на фортепіано, і техніка спортивного бігу та ін.

В даний час під технікою в широкому розумінні звичайно мають на увазі світ артефактів, тобто світ штучного, "другу природу" за термінологією К. Маркса. З поняттям "техніка" пов'язують також і відповідну цьому світу артефактів діяльність, що стосується не тільки виробництва артефактів, але може також приводити і до формування специфічного (технічного і/або технологічного) знання про них, про ці артефакти. Тим самим, ми приходимо до поняття технічного знання.

У вузькому сенсі з технікою пов'язують світ засобів-артефактів (насамперед машин і механізмів), що полегшують, удосконалюють життя людини і суспільства. Відповідну цьому світу (і таку, що бере участь у його створенні) діяльність називають інженерією, проектуванням, конструюванням. Проектуючи і конструюючи машини, інженер-тепер має на увазі зовсім не обов'язково механічні чи електричні машини.

З технікою, як правило, асоціюються і різні технології. Як самостійне, специфічне поняття, поняття "технологія" сформувалося значно пізніше, ніж поняття "techne" і "механіка", хоча це зовсім не

означає, що людина вже на ранніх стадіях первісного суспільства не мала у своєму розпорядженні ніяких технологій. Наприклад, ми маємо у своєму розпорядженні свідчення про уміння первісної людини піднімати дуже важкі предмети значних розмірів, наприклад, великі статуї [20]. Правомірно стверджувати в цьому зв'язку, що однією з основ технології (і технологічного знання) є орудна діяльність, особливо на початкових етапах її історії. І, навпаки: орудна діяльність може (але необов'язково) привести до технологічного знання.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Які основні гносеологічні концепції Ви знаєте?

Що таке об'єкт і суб'єкт пізнання?

Що Ви можете сказати про характер взаємодії суб'єкта й об'єкта пізнання?

Які є три основні форми чуттєвого пізнання?

Які є три основні форми логічного (раціонального) пізнання?

Що Ви можете сказати про співвідношення чуттєвого і раціонального у пізнавальному процесі?

Що таке істина?

Чи є досяжною абсолютна істина?

Яке співвідношення абсолютної та відносної істини?

В чому полягає когерентна концепція істини?

Що таке об'єктивна істина?

Опишіть основні критерії істини.

Що таке конкретність істини?

Чим відрізняється істина від правди?

Чому протилежна істина в гносеологічному розумінні?

Перерахуйте необхідні (але недостатні) особливості науковості знання.

Яка особливість знань у світі техніки?

Що таке технологія як особливе знання?

ЛІТЕРАТУРА

Філософія. Підручник (ред. Г.Заїченко). – К., 1995, розділ 11.

Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К.- Львів, 2001, тема 14,

17.

Філософія. Курс лекцій (ред. І.Бичко). – К., 1993, лекція 20.

Введение в философию. Учебник (ред. И.Т.Фролов). Часть 2. – М., 1989, глава XII.

Философия. Учебник (ред. В.Д.Губин и др.). – М., 1996, часть II, глава 2.

Философия. Учебник для ВУЗов (ред. В.П.Кохановский). – Ростов-на-Дону, 1995, главы: XI; XII, пп.1,2,3.

Філософія. Підручник (ред. М.І.Горлач та ін.). 2-е від. – Харків, 2000.

Алексеев П.В., Панин А.В. Теория познания и диалектика. Учеб. пособие. – М., 1991, Гл. III, V, VIII.

Філософія: Підручник (Бичко І.В., Бойченко І.В. та ін.). – К., 2001, тема 10.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ТЕСТИ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

11.1. У чому полягає суперечливість взаємодії суб'єкта та об'єкта пізнання?

Який сенс Ви вкладаєте в положення про гносеологічну активність суб'єкта в процесі пізнання?

11.2. Спробуйте виявити філософський (гносеологічний) зміст у широко відомому афоризмі Козьми Пруtkова «Нельзя объять необъятное».

11.3. У даному переліку вкажіть: а) форми почуттєвого пізнання і б) форми раціонального пізнання (абстрактного мислення): 1) відчуття; 2) відображення; 3) сприйняття; 4) уявлення; 5) подразливість; 6) поняття; 7) судження; 8) умовивід; 9) рефлекс; 10) інтуїція.

11.4. Поясніть (у тому числі на конкретних прикладах) суперечливість у взаємодії чуттєвого і раціонального в пізнанні.

11.5. Чи застосовне поняття істини до буття?

11.6. Опишіть розбіжності у трактуваннях істини Парменідом і Аристотелем.

11.7. Яке з наведених нижче означень істини Ви вважаєте найбільш прийнятним з погляду сучасної науки і соціально-культурної практики? 1. Істина – це те, що є інтуїтивно зрозумілим і самим по собі очевидним; 2. Істина – це відповідність знань дійсності; 3. Істина – це те, що підтверджується досвідом; 4. Істина – це знання, яке коротко і просто описує досвід; 5. Істина – це конвенція, угода.

11.8. Яке означення поняття "відносна істина" Ви вважаєте правильним? Відносна істина – це: а) знання, не обумовлене конкретними обставинами; б) знання, що має безліч розумінь; в) знання неповне, обумовлене якими-небудь обставинами; г) знання, що свідчить про відносний характер всього суцього; д) знання приватного характеру.

11.9. Які критерії істини Ви знаєте? Що Ви можете сказати про їхню універсальність?

11.10. Які критерії істини пропонувалися протягом історії людського пізнання? Які з них виявилися найбільш ефективними, а які – другорядними і допоміжними? Відповідь аргументуйте.

11.11. Який із наведених нижче критеріїв істини Ви вважаєте більш прийнятним і чому:

а) "Істина – це очевидність.";

б) "Істина – це те, що визнається більшістю".

Які ще критерії істини Ви знаєте? Що Ви можете сказати про їхню універсальність?

11.12. Який критерій істини Ви використовуєте частіше за інші і чому?

11.13. Що означає конкретність істини? Наведіть приклади з соціальної сфери та зі сфери наукового пізнання.

11.14. Поясніть, як Ви розумієте співвідношення істини та омани.

11.15. Дайте філософський коментар такому висловленню відомого індійського письменника Рабіндраната Тагора: «Если мы закроем дверь перед заблуждением, то как же тогда войдет Истина?» [21].

11.16. Поясніть, у чому причини заблуджень в процесі пізнання. Наведіть приклади історично значущих помилок, які згодом були подолані прогресивним розвитком наукового пізнання.

11.17. Назвіть 1-2 ознаки, що відрізняють наукове знання від:

- а) міфологічного знання;
- б) повсякденного знання;
- в) релігійного знання;
- г) філософського знання?

Наведіть відповідні ілюстративні приклади.

11.18. Чим відрізняється наукове пізнання

- а) від художнього пізнання?
- б) від релігійного пізнання?

11.19. Чи можна вважати знання науковим, якщо воно не володіє хоча б однією з наведених нижче властивостей –

- а) не має предметної визначеності;
- б) не має системності;
- в) не має об'єктивної істинності;
- г) не змінюється за своїм змістом?

Наведіть відповідну аргументацію.

11.20. Які функції науки Ви знаєте? Опишіть та проілюструйте них.

11.21. Один дуже відомий філософ писав: «Для наук же следует ожидать добра только тогда, когда мы будем восходить по истинной лестнице, по непрерывным, а не прерывающимся ступеням – от частных к меньшим аксиомам и затем к средним, одна выше другой, и, наконец, к самым общим» [22]. Як Ви вважаєте, який науковий метод має на увазі автор (хто це?) цього висловлювання? Які гносеологічні ідеї цього автора Ви знаєте?

11.22. У наведеному нижче переліку вкажіть відомі Вам загальнологічні методи наукового пізнання: 1. Аналіз; 2. Синтез; 3. Абстрагування; 4. Спостереження; 5. Експеримент; 6. Формалізація; 7. Математизація; 8. Дедукція; 9. Індукція; 10. Моделювання.

11.23*. Порівняйте основні напрямки в історії людського пізнання: пізнавально-оптимістичний і агностичний. Визначте, якими пізнавальними факторами обумовлена поява та існування цих протилежних напрямків.

11.24*. Як Ви вважаєте, чи можна пізнати сутність об'єкта, спираючись лише на форми чуттєвого пізнання? Аргументуйте свою відповідь.

11.25*. Хто з філософів почав розрізняти "логічну істину" (тобто "істину розуму") з одного боку, і "фізичну істину" (тобто "істину факту") – з іншого? Викладіть коротко його позицію. Яке значення вона мала для прогресу філософської думки?

11.26*. Серед концепцій істини яка, на Ваш погляд, найбільш прийнятна в діяльності інженера?

11.27*. Чим відрізняється перевірка (за допомогою відповідного тесту) на так званому "детекторі брехні" від встановлення наукової істини?

11.28*. Дайте філософський коментар такому висловленню А.Ейнштейна: «Чисто логічне мислення саме по собі не може дати ніяких знань про світ фактів, усе пізнання реального світу виходить з досвіду і завершується ним» [23].

11.29*. Дайте гносеологічний коментар до широко розповсюдженого виразу: "Все пізнається в порівнянні".

11.30*. Чим відрізняється істина від правди? Наведіть відповідну аргументацію.

11.31*. Деякі автори вважають, що наукове знання – це зрозуміло виражене повсякденне знання. Яке Ваше ставлення до такої позиції? Наведіть відповідну аргументацію.

11.32*. У якій сфері людської діяльності звернення до категорії "наукова істина" не є обов'язковим? Наведіть відповідну аргументацію.

11.33*. У колись популярній радянській пісні про журналістів-кореспондентів є такі слова:

«Правде жизни верные во всём,
Этой правды негасимый свет
От своих блокнотов донесём
До потомков через сотни лет».

Які особливості відрізняють "правду" у даному контексті від "істини" як гносеологічної категорії?

11.34*. Англійський філософ Г.Спенсер виходив з того, що наука здатна пізнавати подібності, розходження та інші відношення лише між чуттєвими сприйняттями, але не в змозі проникнути в їхню сутність. З цього погляду, згідно зі Спенсером, матерія, рух, сила – лише символи невідомої реальності. Непізнаване виступає в Спенсера як своєрідна "первісна причина", у визнанні якої сходяться наука і релігія. Як Ви оціните таку гносеологічну позицію? До якої з трьох відзначених у п.11.1 гносеологічних концепцій (оптимістичної, скептичної або агностичної) вона ближче і чому? Наведіть відповідну філософську аргументацію.

ТЕМИ ДЛЯ РЕФЕРАТИВ, ДОПОВІДЕЙ І КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Проблема пізнаваності світу в історії філософської мислі
Гносеологічний скептицизм і його еволюція
Діалектика взаємодії об'єкта і суб'єкта пізнання
Проблема істини у сучасній філософії
Співвідношення віри і знання
Критерії науковості знань
Норми і ідеали сучасної науки
Місце інтуїції в науковому пізнанні
Емпіричні та теоретичні методи наукового пізнання
Роль моделювання у пізнавальній і практичній діяльності людини
Системний підхід як метод пізнання світу
Проблеми достовірності знання.
Основні концептуальні позиції філософії техніки
Розмаїття трактувань техніки

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

- Філософія: короткий виклад. Навч. посіб./Ред. С.П. Щерба. – К., 2003.
Розд. XV, XVI.
Максюта М.Є. Вступ до філософії. Навч. посіб. – К., 2001, теми 16,
17.
Філософія. Навчальний посібник (ред. І.Ф.Надольний). – 2-ге вид. –
К., 2001, теми 8, 9, 10, 20.
Гібсон Дж. Екологічний підхід к зрительному восприятию.– М.:
Прогресс, 1988. Гл.14.– С. 353, 364.
Теория познания. – тт.1, 2. – М., 1991.
Ильин В.В. Теория познания. Эпистемология науки. – М., 1994.
Петрушенко В.Л. Епистемология як філософська теорія знання. –
Львів, 2000.
Лекторський В.А. Субъект, объект, познание. – М., 1980.
Диалектика познания. – Л., 1988.
Голдстейн М., Голдстейн И. Как мы познаём. – М., 1984.
Ильин В.В., Калинин А.Т. Природа науки. – М., 1985.
Чудинов Э.М. Природа научной истины. – М., 1977.
Наука и культура (материалы «круглого стола») // Вопросы
философии. – 1998. – № 10.
Философский энциклопедический словарь. – М., 1989.
Научно-технический прогресс. Словарь. – М., 1987.

Тема 12. Проблема свободи і сенсу життя

1. Поняття свободи в історії філософської думки
2. Життя і його сенс. Проблема смерті і безсмертя

Ключові терміни і поняття: свобода, життя, сенс життя, смерть

12.1. Поняття волі в історії філософської думки

Категорії “свобода” і “сенс життя” повертають нас до тем 9 і 10, до тих аспектів проблеми людини, що набагато тісніше пов'язані з людською суб'єктивністю. Хоч і з попередньою темою є зв'язок (або навіть її продовження), якщо мати на увазі здатність суб'єкта пізнання до творчої активності.

Свобода – невід'ємна характеристика сутності й існування людини, вона так само багатовимірна, як і людське буття. В міру соціально-історичного розвитку відбувається збільшення ступеня людської свободи, її збагачення. У свою чергу, це знаходить висвітлення і в уявленнях про свободу.

Як і буття людини, свобода розглядається в декількох вимірах! Одним із традиційних є проблема співвідношення свободи і необхідності, внутрішньої (свободи волі) і зовнішньої свободи (свободи дій), свободи і відповідальності.

З історичної точки зору “свобода” – досить молода категорія. Найбільш послідовно вона стала розроблятися в європейській філософії приблизно з епохи Нового часу. Однак уявлення про свободу можна зустріти навіть у філософів Античності. Розглянемо коротко основні етапи розвитку цих уявлень.

Античність: Епікур (341 – 270 до н.е.). Незважаючи на те, що в Античності в багатьох ситуаціях домінував жорсткий детермінізм (див. про детермінізм у темі 6, частина 1), в атомізмі Епікура ми спостерігаємо ряд відхилень від цієї жорсткості. Мається на увазі можливість при русі атомів самовільного їхнього відхилення від попередньо заданого шляху.

Середньовіччя і епоха Відродження. Тут варто вказати на розробку в християнській теології ідеї спонтанності душі, тобто деяку екстраполяцію креативних властивостей і здібностей на душу людини. Тому що раніше креативність була прерогативою тільки Бога. Інший момент пов'язаний з Реформацією М. Лютера і його послідовників, що боролися проти всесилля церковної влади над віруючими. Саме з Реформацією багато хто пов'яже початок сучасної європейської концепції свободи особистості.

Новий час і епоха Просвіти. У цю епоху домінувала ідея протиставлення свободи необхідності. Необхідність панує в природі, а свобода – у поведінці людини. У цей період багато уваги приділяв

проблемі свободи Б. Спіноза. Він пов'язував її з пізнавально-практичними здібностями людини. Мова йшла про пізнання законів природи, що виражають об'єктивний, необхідний зв'язок явищ. Звідси і народилося його знамените означення: «Свобода – це пізнана необхідність» (у марксистській інтерпретації: «Свобода – це усвідомлена необхідність»).

Філософським концепціям Нового часу, що розуміли людину як одну зі складових природи, а її закони – механістично, був властивий фаталістичний підхід. Ф. Бекон, Т. Гоббс, Р. Декарт, Б. Спіноза, П. Гольбах, П. Лаплас і багато хто інший протиставляли свободу і необхідність. Вважаючи, що оскільки усе причинно обумовлено, то не тільки в бутті людини, але й у її духовному світі свободи немає. Усе життя людини визначене. Як відзначав Спіноза: «...у душі немає ніякої абсолютної або свободної волі, але до того чи іншого бажання душа визначається причиною, що, у свою чергу, визначена іншою причиною, ця – третьою, і так до нескінченності». Тому свобода, в означенні Б. Спінози, – це лише “пізнана необхідність”.

Фаталістичний підхід до вирішення проблеми свободи приводив, з одного боку, до твердження, що життя людини полягає в “підпорядкуванні”, “скоренні” природі, її законам. Єдине, у чому полягає свобода людини – це у пізнанні, в усвідомленому дотриманні законів природи заради уникнення небажаних наслідків.

З іншого боку, заперечення свободи волі і буття людини вело до заперечення відповідальності, світоглядного виправдання будь-яких спонукань і дій людини. Це переконливо показав представник фаталістичного підходу П. Гольбах, який писав про те, що вчення про необхідність повинне мати на людей найблагодотворніший вплив: він не тільки здатен заспокоїти велику частину їхніх тривог, але може також вселити в них корисну покірність, розумне підпорядкування своєму жеребу, яким вони часто бувають обтяжені завдяки своїй зайвій чутливості.

У цю епоху розробляються також і соціальні аспекти категорії свободи. Тут, насамперед, необхідно відзначити формування концепції природного права (Д. Локк, П. Гольбах, Д. Дідро та ін.) і прийнятий Британським парламентом у 1689 р. “Білль про права людини”. Як цей документ, так і концепція природного права орієнтовані проти феодальних порядків за утвердження нових, більш прогресивних соціально-економічних відносин. Через сто років після прийняття “Білля про права людини” в Парижі була проголошена “Декларація прав людини і громадянина” – програмний документ Великої французької революції, що проголошував її основні принципи: народний суверенітет і природні невід’ємні права людини. Перша ж стаття Декларації говорила: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах. Суспільні відмінності можуть ґрунтуватися лише на міркуваннях загальної користі».

Німецька класична філософія також внесла істотний вклад у розвиток уявлень про свободу, акцентуючи увагу на морально-творчому її аспекті.

У цій філософії даний аспект свободи розробляється в руслі діяльнісного трактування природи людини. При цьому намічається тенденція до подолання фаталістичних поглядів на свободу. Визнаючи автономію людського розуму, німецькі філософи виділяють тим самим особливий світ, де відсутня природна необхідність і є “вільна причинність”. У цьому світі людина діє, виходячи з власних уявлень про свободу. У кантівському розумінні – це моральне життя людини, у гегелівському, більш широко – це соціальне життя людини. Соціальна свобода, за Гегелем, визначається розумністю людини і залежить від розвиненості “самоусвідомлення свободи”.

Марксистська філософія в розвитку уявлень про свободу наголошувала на інтересах людини і її навколишньому середовищі як своєрідних “регуляторах” свободи. При цьому в суспільстві визначальними виступали економічні відносини і класова боротьба.

Цілком протилежною фаталістичному розумінню свободи є концепція, створена у філософії А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, Ж.-П. Сартра, А. Камю і багатьох інших представників персоналізму і екзистенціалізму. Для цієї концепції характерне обернене фаталістичному підходу твердження про те, що людина споконвічно цілком наділена свободою волі і свободою дій. Людина приречена на свободу. Екзистенціалізм у ХХ ст. виявився тією філософською течією, у якій категорія свободи стала ключовою категорією. Свобода в екзистенціалізмі розглядається як наявність вибору, що реалізує сутність людини. Свобода – це субстанція і мета людського буття, це вища цінність людини.

Визнання абсолютності свободи в бутті людини привело до того, що свобода стала співвідноситися не з необхідністю, як це було у філософії Нового часу, а тільки з відповідальністю. Зовсім вільна людина стає і цілком відповідальною як за саму себе, так і за все, що відбувається навколо неї. Відповідальність стає фатальною. Нездатність людини нести постійну відповідальність породжує почуття провини в неї. Щоб уникнути цього, вона прагне відмовитися від своєї свободи, уникає її. Цей феномен людського буття одержав назву “втеча від свободи”.

Цей феномен описав у своїй книзі знаменитий американський філософ і психолог **Е. Фромм** (1900 – 1980); він її так і назвав – “Втеча від свободи”. Він запропонував розрізнати, так би мовити, “дві свободи” – негативну (“свобода від ...”) і позитивну (“свобода для ...”)... Більше того, аналізуючи історичну еволюцію свободи, він показує тенденцію її руху від негативної свободи до позитивної.

Саме остання більшою мірою адекватна поняттю “свобода” у європейській філософській традиції, у рамках якої свобода розкривається не як “свобода від ...”, як “свобода від конфліктів”, а як “свобода для...”,

як сила духу, що дозволяє людині в конфліктній ситуації зробити вибір на користь тих цінностей, якими живе загальнолюдська культура. Саме в рамках позитивної свободи особистість реалізує свої творчі можливості.

Однак цю ситуацію не слід розуміти як всюдозволеність, анархію і волюнтаризм. Особистість тим і специфічна (на відміну від індивіда), що її діяльність є нормативно визначеною, тобто у своїх діях вона керується певним набором правил, принципів, методів, а це все вносить певні обмеження в спектр можливих дій людини. Подібного роду обмеження виявляються на особистісному рівні і внаслідок врахування наслідків своїх дій, що тісно пов'язано з категорією відповідальності. Остання на особистісному рівні є свого роду "регулятором", "обмежником" свободи.

Воля людини – це конкретно-історичне явище, єдність суб'єктивного й об'єктивного. Це – здатність людини діяти у відповідності зі своїми інтересами і цілями, спираючись на пізнання об'єктивної необхідності, можливість самостійно здійснювати вибір, приймати рішення і втілювати його в життя.

Суб'єктивний план свободи розуміється як свобода волі, тобто свобода вибору цілей, цінностей, способів дій. Він припускає як пізнання сутності зовнішнього світу, так і самопізнання. Але суб'єктивність волі – це не тільки свідомість людини. Це вся міра розвитку її як особистості, тобто істоти, що має розвинуті навички різних видів діяльності.

Об'єктивний вимір свободи визначається ступенем соціально-історичного розвитку, тобто реально існуючими можливостями людини здійснювати свої потреби й інтереси. Чим більш розвинуте суспільство, тим більше об'єктивних ступенів свободи особи.

Мірою свободи виступає відповідальність. Термінологічно поняття "відповідальність" утворено від слова "відповідь". У філософії відповідальність розуміється як категорія, що відбиває особливе соціальне і морально-правове ставлення особистості й інших соціальних суб'єктів одне до одного і суспільства (людства в цілому), що характеризується виконанням свого морального обов'язку і правових норм.

Відповідальність, як і свобода, може бути розглянута багатопланово. За своєю суттю відповідальність є системою відповідей соціального середовища на поведінку особистості, реакції особистості на свої власні вчинки і відповідальністю суспільства перед особистістю.

Відповідальність припускає оцінку всього процесу діяльності: від визначення її мети і мотиву, до її здійснення і наслідків. Відповідальність є формою соціального регулювання і саморегулювання життєдіяльності людей відповідно до об'єктивно сформованих уявлень про цінне і необхідне для людини і суспільства.

Відповідальність людини перед самою собою виступає, як правило, у формі моральної відповідальності, виявляється в почутті провини, сорому, самоосуду.

Відповідальність особистості перед суспільством виражаються в моральній і правовій формах. Це відбувається за допомогою морального осуду, відкидання соціальним середовищем окремої людини. Правове регулювання здійснюється за допомогою застосування різних санкцій. Для цього суспільство створює спеціальні інститути.

Відповідальність суспільства перед індивідом відбувається через створення і забезпечення прав і свобод особи в різних сферах громадського життя (економічній, політичній, правовій і т.д.). Цей вид соціальної відповідальності найбільш мінливий, має значні відмінності в залежності від ступеня соціально-політичного устрою суспільства, специфіки його культури.

Поряд з індивідуальною відповідальністю нерідко виділяється і групова, колективна, котра найчастіше історично приводила до того, що окремі індивіди, які утворюють дану групу, не несли особистої відповідальності, ховаючись за феноменом “колективності”.

Додамо ще кілька слів про суб'єкта свободи. Крім особистості (одиночної людини) як суб'єкт свободи може виступати і група людей, клас, нація. У цьому плані, наприклад, міра свободи особи в суспільстві визначається широтою реалізації прав людини, і ця ситуація відрізняється від можливостей реалізації, наприклад, прав націй на самовизначення. Відмітимо, що навіть у демократичній державі реалізація прав людини проходить не без труднощів, що і породжує необхідність у правозахисному русі. Тим більше це необхідно в державах з тоталітарною організацією влади (див., наприклад, правозахисну діяльність академіка А. Сахарова, А. Марченко, П. Григоренко, С. Ковальова та ін.)

Ті, хто досліджують феномен свободи особи, виділяють, принаймні, три моделі свободи. По-перше, це модель боротьби, що описує реалізацію свободи через активну діяльність (чи інакше: здобуття свободи в процесі боротьби). По-друге, модель “втечі від волі” (за Е. Фроммом). Третя модель – це модель конформізму, відповідно до якої свобода досягається шляхом серії компромісів і узгоджень.

Розглядаючи різноманіття видів свободи, звичайно мають на увазі матеріальну і духовну, зовнішню і внутрішню свободи; крім того, виділяють і такі її види, як економічна (наприклад, свобода приватного підприємництва), політична (наприклад, свобода зборів), ідеологічна (свобода слова) і т.д.

Сучасна соціокультурна ситуація вносить помітні корективи в розуміння свободи. У процесі стрімкого перетворення тоталітарного суспільства в демократичне різко розширюються межі самовизначення людини внаслідок її звільнення від економічної, політичної, духовної залежності від держави та її правлячих структур. Однак способи реалізації цих можливостей, що раптово відкрилися, залежать від ступеня зрілості особистості і набувають часто дуже небезпечного характеру. Хвиля

правового і морального нігілізму знову змушує замислитись над відомою істиною: звільнена людина ще не є вільною.

Тоталітаризм придушував не тільки зовнішню, але значною мірою і внутрішню свободу людини. При цьому радикально спотворювалася сама ідея свободи, догматизувалось – і, тим самим, хибно інтерпретувалось – її відоме трактування як усвідомленої необхідності. Скутій несвободою людині властиво розуміти свободу як відсутність будь-яких обмежень, як право діяти за власною сваволею. Відповідно до цього розуміння вона і починає чинити в нових умовах. Як звертання до нас, що тільки стаємо на шлях знаходження волі, сприймаються сьогодні слова М. Хайдеггера, написані ним у 1940 р.: «Всякое настоящее освобождение есть, однако, не только срывание цепей и отбрасывание обязательств, оно есть прежде всего переопределение сущности свободы» [24].

В умовах перехідного періоду, який ми переживаємо, нерідко відбувається дискредитація ідеї волі за допомогою її отожднення в масовій свідомості зі сваволею, з тим, що М. Хайдеггер називав “нічною стороною свободи”. Суєта і плутанина в політичній, економічній і правовій діяльності роблять відчутне зрушення масової свідомості в бік ірраціоналізму у формі містики, окультизму, різного роду псевдорелігійності, що розмивають і без того тонкий культурний шар, руйнуючи і без того слабко укорінене в масовій свідомості нашого суспільства багаття раціоналізму. Ще не ставши екзистенціальною цінністю, свобода вже зазнає критики як джерело небезпеки для нормального, цивілізованого існування суспільства, що досить часто використовується в політичній боротьбі проти демократичних перетворень. При цьому зі свободою пов'язують “розгул демократії”, під яким мають на увазі плутанину і зловживання на всіх рівнях влади, тоді як з тоталітарним режимом пов'язують раціональність, керованість і безпеку суспільства. Інакше кажучи, із усього багатства ідеї свободи береться лише її тінювий бік – сваволя, у той час як з тоталітаризму, що виключає свободу, як головна чеснота виділяється хоча і соціально корисна, але аж ніяк не визначаюча його сутність характеристика раціональності.

Свободу філософи розглядають як одну з найважливіших людських якостей, що визначають її сенсожиттєві орієнтації й устремління. Але як трактують життя і його сенс у філософії? До розгляду цього питання ми перейдемо в наступному параграфі.

12.2 Життя і його сенс. Проблема смерті і безсмертя

Розглянемо спочатку кілька контекстів вживання поняття “життя”. Почнемо з природничо-наукового (біологічного) контексту. У його рамках життя трактується як спосіб розвитку високоорганізованих систем. Наукою поки ще чітко не вирішене питання про те, де проходить межа

живого і неживого (тобто питання про сутність життя залишається поки відкритим).

Другий, психологічний контекст характеризує життя як нормальний стан психіки людини. Втрата цього стану (наприклад, у результаті якого-небудь важкого психічного захворювання) істотно підриває зв'язок людини зі світом, з навколишньою дійсністю, хоча тілесно, фізіологічно, людина і залишається живою істотою.

У **третьому, культурно-історичному** контексті життя розглядається як буття будь-якої культури або якоїсь іншої соціально-історичної спільноти (наприклад, нації, держави і т.п.). Оскільки серед численних концепцій культури (про які піде мова в п. 15.1.) є і така, відповідно до якої культура є своєрідним живим організмом, буття якого можна за аналогією з життям організму розбити на стадії дитинства, юності, зрілості, занепаду, смерті.

Четвертий, біографічний контекст трактує життя як біографію. Саме в цьому розумінні вживається поняття “життя” у знаменитій серії художніх біографій, заснованій М. Горьким, – “Життя видатних людей”.

П'ятий, метафізичний контекст синтезує й узагальнює – за допомогою філософської рефлексії – чотири попередніх. У його рамках життя можна коротко визначити як повноту буття людини.

Смерть і безсмертя. Проблема смерті – одна з фундаментальних наукових, релігійних і філософських проблем. Торкаючись граничних підстав біологічного і соціально-культурного буття людини і людства, вона має велике світоглядне значення.

У різних культурах, релігійних і філософських концепціях проблема смерті була не тільки основною, але і розкривала ставлення людини до життя. Через ставлення до смерті, її переживання й усвідомлення, а також уявлення про можливість тієї чи іншої форми безсмертя, оцінювалося земне буття людини.

Історично у ставленні до смерті можна виділити два підходи. Це, з одного боку, дохристиянські і східні культури, міфологічні і релігійно-філософські інтерпретації проблеми смерті і безсмертя, що виникли в них, а з іншого боку – християнські погляди, філософські і теологічні концепції, що сформувалися на базі сучасної західної культури.

У давніх культурах (єгипетській, китайській, японській, індійській і почасти в грецькій) смерть не сприймалася як особиста трагедія. Смерть – це завершення земного чи одного тілесного життєвого циклу. Вона не розглядалася як неминуче зло, але протиставлялася життю як благу. Смерть і життя рівноцінні. Вони – два види буття в різних, але взаємозалежних між собою світах. Буття людини не закінчується її земним життям, а продовжується або в особливому світі мертвих, або з плином певного часу в новому житті, через переселення безсмертної душі в нове людське тіло.

Ставлення до смерті давньої людини не є негативним, до неї готуються, приймають її усвідомлено, спокійно і без страху. Нерідко в давніх культурах представлено навіть прагнення до смерті як до вищого ступеня буття. Внаслідок цього самогубство, у ряді релігійних і філософських вчень, одержує моральне виправдання. Давні культури залишили велику кількість літературних пам'яток, що не тільки описують процес умирання, але і є своєрідним посібником з належної підготовки до смерті (зокрема, Єгипетська Книга мертвих і Тибетська Книга мертвих).

Однією з соціально-історичних причин такого ставлення до смерті в давніх культурах визнається те, що індивідуальне буття ще не виділилося з колективного (родоплемінного), в окремої людини ще не розвинулася індивідуальна самосвідомість, відчуття індивідуальності існування і, таким чином, кінцевості персонального буття, особистої смерті.

Зовсім інакше оцінюється, переживається смерть у тих культурах, соціально-історичному середовищі, де індивід здобуває певну автономію буття і де затверджується свідомість самоцінності й унікальності людської особистості. У цих умовах відчуття смерті набуває трагічного забарвлення, земне буття розглядається найчастіше як вища цінність.

Як світоглядне прагнення до подолання почуття безвихідності, кінцевості, неповторності земного буття окремої особистості виникають релігійні і філософські вчення, у яких стверджується ідея про індивідуальне безсмертя душі, стверджується віра в порятунок і відродження людини. Особливою мірою такі уявлення властиві іудаїзму і християнству, сучасній християнській антропології.

Новий світоглядний поворот у філософській думці XIX ст. пов'язаний з актуалізацією проблеми смерті. У вченні А. Шопенгауера, Ф. Ніцше він проявився в романтизації смерті, запереченні значимості людського життя. СENS буття людини, на думку А. Шопенгауера, не може бути виражений у прагненні до щастя. Людина, на відміну від тварин, має самосвідомість своєї смертності, і смерть, чекання її і підготовка до неї – головна мета людського життя. Цьому покликаний служити особливий людський початок – воля, що дозволяє людині, на відміну від всіх інших істот, зректися життя, перемогти його.

Філософія психоаналізу (З. Фрейд, К. Юнг, Е. Фромм) звернулася до розгляду буття людини через два несвідомі прагнення, фундаментальних інстинкти, – життя (Ероса) і смерті (Танатоса). Боротьба між ними в людині визначає все її існування, а також культуру суспільства. Тому, відповідно до вчення названих авторів, свідомість смерті визнається дуже значимою, вона є одним з найсильніших стимулів життя, основою людської солідарності, своєрідним каталізатором, без якого радість і ентузіазм життя втрачали б свою інтенсивність і глибину.

У філософії екзистенціалізму проблема смерті стала основною світоглядною проблемою. Суб'єктивне усвідомлення і переживання смерті

визнається екзистенціалізмом як вихідний пункт в усвідомленні життя, активізації пошуку справжнього людського буття, визначенні його сенсу.

Смерть, як і життя людини, – багатовимірне явище. Вона має біологічний, соціально-культурний і світоглядний виміри. Найбільш традиційно смерть розуміється біологічно, тобто як “природний кінець” усякої живої істоти, припинення життєдіяльності організму, що виражається в припиненні нормального ходу обміну речовин між організмом і зовнішнім середовищем.

Однак навіть біологічно смерть не є абсолютною протилежністю життя. Як заперечення життя, смерть, власне кажучи, міститься у самому житті. Існування і розвиток кожного живого організму відбувається як безупинний процес відновлення, тобто народження і смерті. Кінцевість буття окремого організму, людського індивіда, його смертність припускає і його певне безсмертя через перехід в інші органічні стани, життя його роду. Смертний індивід продовжує своє життя, відтворюється в людському роді.

Народження і смерть людини як соціально-культурної істоти не збігаються з її біологічним народженням і смертю. Соціально людина формується в процесі взаємодії з іншими людьми, у результаті трудової діяльності і спілкування, освоєння матеріальної і духовної культури, створенні нового. Людина взагалі може не отримати соціального народження (приклад дітей “мауглі”). Як і соціальне народження, соціальна смерть відмінна від біологічної. Людина може ще довгий час здійснювати біологічну життєдіяльність, але вже бути нездатною до виконання елементарних соціальних функцій.

У соціальному бутті людини закладена можливість безсмертя. Через свої творіння, внесок у матеріальну і духовну культуру людина знаходить певне безсмертя, вона продовжує жити за допомогою мислення і діяльності інших поколінь, наприклад, великі мислителі, учені, творці художніх цінностей, політики, законодавці і т.д.

У світоглядному аспекті проблема смерті є найбільш значимою. Усвідомлення часової межі земного існування окремої людини виступає фундаментальною світоглядною основою для особистого самовизначення, тобто прагнення до збагнення цілей, цінностей буття, сенсу життя. Воно стає могутнім стимулом до пошуку можливих форм продовження особистісного існування. По суті, самосвідомість смерті виступає як відправний пункт у боротьбі зі смертю і прагнення до безсмертя.

Розвиток природознавства взагалі і медичної науки зокрема, інтенсифікували і значно розширили поле досліджень феномену життя, поставили перед вченими-дослідниками, а також практичними лікарями проблему переосмислення багатьох філософсько-етичних підходів до пізнання живого. Можна вважати, що відповідно до потреб часу з'явилася біоетика – міждисциплінарна дисципліна, центральним ядром якої і є ставлення до життя і смерті.

Біоетика як морально-етична наука сформувалася в 60-х роках минулого століття. Термін “біоетика” вперше був запропонований американським вченим В. Поттером у 1969 році. За минулі роки ця нова філософсько-етична галузь знань стала дійсно етикою “благоговіння перед життям”, за виразом видатного мислителя-гуманіста ХХ століття А.Швейцера (1875–1965).

А. Швейцер вважав, що гуманна філософія (етика) повинна виходити із найбезпосереднішого і всеосяжного факту життя: «Я – життя серед життя, що хоче жити». Звідси і задачі біоетики в медицині якісно інші. Основними відправними точками її служать дві вимоги:

1) біоетика повинна впливати з досягнень усіх природничих наук і, насамперед, біомедицини;

2) біоетика не повинна суперечити здоровому глузду, коли він спирається на великий емпіричний матеріал практичної медицини.

Ці вимоги до біоетики служать цілям формування у всіх медиків, та й у всіх фахівців поважного ставлення до життя. Біоетика лежить на стику філософії, етики, соціології, юриспруденції, біології і медицини. Вона отримала в суспільній думці визнання як особливе гуманітарне знання, орієнтоване на ствердження у всіх дослідженнях (але особливо в медичному експериментуванні) соціально-етичної справедливості. Її виникнення було викликано постійно мінливими і вдосконалюваними медико-правовими і філософсько-етичними аспектами в медичній науці. Можна сказати, що біоетика як нова моральна доктрина стала своєрідним способом збереження життя в його природному стані і, насамперед, зміцнення здорового способу життя людини і її прав на вільне, самостійне визначення своєї творчої життєдіяльності. Біоетика як своєрідна гуманна філософія повинна набути нової гуманістичної ціннісної розмірності.

Так, підтримка життя штучними способами у хворих, що пройшли, наприклад, стадію коми, гостро ставить проблему визначення життя і смерті. Це стосується і захисту права людини на вільний особистий вибір нею життя або смерті. Вперше про моральне право на гідну смерть заявив Ф. Бекон і назвав його евтаназією (буквальний переклад цього слова з грецького – хороша смерть). Під евтаназією Бекон розумів “легку” смерть. У сучасному розумінні даний термін означає свідому дію або відмову від дій, що призводять до швидкої і безболісної (правда, не завжди) смерті безнадійно хворої людини, з метою припинення болю і страждань.

Може виникнути питання: евтаназія – це милосердя чи злочин? Це питання стало нині головною морально-етичною проблемою у філософії і біомедичній етиці. Багато хто тепер вважає, що евтаназія – це добровільний вибір не між життям і смертю, а між різними смертями: одна з них спокійна і легка, а інша – нескінченно довга агонія.

Чи можуть люди мати право на вільний вибір відходу з життя? Поки що неможливо легітимувати евтаназію в сучасному світі, і в Україні в тому

числі. Сучасні соціально-культурні умови не дозволяють зробити її доступною. Але прихильники евтаназії наполягають на тому, що вона є реалізацією свободи волі пацієнта, його усвідомленим і інформованим вибором. А такий вибір з необхідністю припускає наявність у пацієнта коректної й об'єктивної інформації про діагноз і трагічний прогноз захворювання. Згідно з даними соціологічних опитувань, що проводилися в різних країнах, у тому числі й в Україні, лікарі набагато негативніше ставляться до евтаназії, ніж населення в цілому.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Виділіть основні етапи розвитку уявлень про свободу в історії філософської думки.

Які уявлення про свободу панували у німецькій класичній філософії?

Який взаємозв'язок існує між свободою і відповідальністю?

Який контекст поняття "життя" визначається як "повнота буття людини"?

Яке ставлення до смерті існувало в давніх (дохристиянських) культурах?

Чи є тотожними поняття соціального і біологічного життя?

Визначте основну проблематику евтаназії в сучасному суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

Філософія. Підручник (ред. Г.Заїченко). – К., 1995, розділ 17, п.1.

Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К.- Львів, 2001, тема 12.

Філософія. Курс лекцій (ред. І.Бичко). – К., 1993, лекції 16,18.

Філософія: Підручник (Бичко І.В., Бойченко І.В. та ін.). – К., 2001, теми 4, 7.

Введение в философию. Учебник (ред. И.Т.Фролов). Часть 2. – М., 1989, глава IX.

Философия. Учебник для ВУЗов (ред. В.П.Кохановский). – Ростов-на-Дону, 1995, глава VII, пп.2,3.

Філософія. Підручник (ред. М.І.Горлач та ін.). 2-е від. – Харків, 2000.

Швейцер А. Благоговение перед жизнью. – М., 1992.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ТЕСТИ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

12.1. Закінчіть таке висловлювання: "Свобода особистості – це здатність людини діяти відповідно до ...".

12.2. Чи існує свобода в природі? Аргументуйте свою відповідь.

12.3. Чи визначається свобода лише відсутністю зовнішнього примусу, чи вона включає в себе і деяку присутність чогось іще. Якщо так, то чого саме?

12.4. Дайте означення поняття "свобода особистості". Які соціальні, економічні і політичні фактори в суспільстві сприяють розвитку свободи

людини, а які – ні?

12.5. Чи може свобода стати тягарем, непосильним для людини, чимось таким, від чого вона прагне звільнитися? Чому для когось свобода – заповітна мета, а для когось – загроза?

12.6. Порівняйте трактування волі

а) Б. Спінози і К. Маркса;

б) К. Маркса та екзистенціалістів.

12.7. Спробуйте провести філософський аналіз феномену "втечі від свободи".

12.8. У чому полягає відмінність трактувань сенсожиттєвих проблем у марксизмі та екзистенціалізмі?

12.9*. Проаналізуйте співвідношення понять "свобода", "незалежність", "самостійність". Розгляньте через призму цих категорій сучасний економічний і політичний стан України.

12.10*. Чи сумісна свобода волі та детермінізм? Наведіть відповідну філософську аргументацію.

12.11*. Що Ви можете сказати про зв'язок (є цей зв'язок чи ні, і якщо є, то в якому сенсі) свободи і віри? В деяких ситуаціях кажуть про віру в свободу; але чи припустимо казати про свободу віри? Наведіть відповідну аргументацію.

12.12*. Опишіть відмінності у змісті понять "бути" і "жити".

12.13*. В одній сучасній філософській монографії можна прочитати: «Жизнь человека коротка, неопределённая и непредсказуема несмотря на обилие предсказателей и на заведомо известный финал. Собственно наука и стала с начала XIX века одной из самых последовательных и по-прежнему одной из самых успешных попыток противопоставить этой непредсказуемости и неопределённости нечто определённое, предсказуемое и точное – ...» [25]. Чим би Ви закінчили це речення (що вставили б замість трьох крапок)? Наведіть відповідну філософську аргументацію.

12.14*. Поясніть, якими соціальними і психологічними факторами обумовлена поява та існування в людини питання про сенс життя. Які варіанти вирішення питання про сенс життя людини були в історії людської думки?

12.15*. У китайців є таке прислів'я: "Один день анархії гірше тисячі років тиранії". Дайте філософський коментар до цього прислів'я.

12.16*. Поясніть, яким чином усвідомлення людиною своєї смертності впливає на спосіб життя людини, її психіку, світовідчуття, розвиток культури суспільства.

12.17*. У чому полягає відмінність трактувань безсмертя а) філософією та наукою; б) наукою та релігією?

12.18*. Проаналізуйте уявну модель суспільства, в якому винайдено еліксир безсмертя. Як зміниться спосіб життя людей в цьому суспільстві? Чи потрібне індивідуальне безсмертя людині?

ТЕМИ ДЛЯ РЕФЕРАТИВ, ДОПОВІДЕЙ І КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ
Філософські концепції свободи у Середньовіччі
Протиставлення свободи і необхідності в епоху Просвітництва
Морально-творчий аспект свободи у німецькій класичній філософії
Сучасна концепція свободи
Концепція свободи Е. Фромма
Проблема свободи в персоналізмі
Вплив релігії на розуміння свободи людиною
Філософське осмислення життя і смерті
Мрія про безсмертя. Дарунок чи прокляття?
Концепція надлюдини Ф. Ніцше
Філософське розуміння життєвого вибору і відповідальності
Філософські та етичні аспекти еутаназії

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

- Філософія: короткий виклад. Навч. посіб. / Ред. С.П. Щерба. – К., 2003. Розд. XII, п. 5.
- Максюта М.С. Вступ до філософії. Навч. посіб. – К., 2001, тема 18.
- Бердяев Н. А. Философия свободного духа. – М., 1994.
- Коган Л.А. Тринединство свободы // Вопросы философии. – 1997. – № 5.
- Лосский О.Н. Свобода Воли // Лосский О.Н. Избранное. – М., 1991.
- Сенека и др. Если хочешь быть свободным. – М., 1992.
- Франкл В. Человек в поисках смысла. М., 1990.
- Макаров З.Ю., Ратніков В.С. Чи сумісні детермінізм і свобода // Проблеми гуманізму і освіти. Збірник матеріалів науково-методичної конференції в 2-х томах. Том 1. – Вінниця: Універсум-Вінниця, 2002. – С. 73–75.
- Муди Р. Жизнь после смерти. – Л., 1991.
- Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. М., 1992.
- Феномен человека: Антология. – М., 1993.

V. Проблема суспільства

Тема 13. Суспільство як об'єкт філософського осмислення

1. Поняття суспільства. Особливості філософського підходу до суспільства
2. Суспільство як складна система. Структура суспільства.
3. Суспільство та особистість

Ключові поняття і категорії: суспільство, особистість, соціальна система, структура суспільства, суспільні відносини.

13.1. Поняття суспільства. Особливості філософського підходу до суспільства

Незважаючи на те, що терміни "спільність", "суспільство", "суспільний", "соціальний" дуже поширені в повсякденній мові, їхній науковий зміст досить складний.

У трактуванні суспільства філософська думка представлена безліччю різноманітних концепцій, що пропонують відповіді на питання: що таке суспільство, яка його структура, джерела, закономірності і спрямованість розвитку, а також – етапи еволюції, роль і місце різних груп людей і окремих індивідів у соціальних процесах.

Вчення Платона і Аристотеля можна вважати історично першими філософськими концепціями, що запропонували вирішення проблеми походження, історичних форм і ідеального устрою громадського життя. Характерними рисами обох концепцій виявилось, зокрема, ототожнення суспільства і держави, соціального і політичного життя.

У XIX ст. виникла особлива наука – соціологія, що має своїм предметом дослідження суспільства. Її основоположник О. Конт, що вважав соціологію свого роду "соціальною фізикою", бачив її і як "позитивну мораль", що здатна стати навіть новою релігією для всього людства. Взагалі XIX сторіччя ознаменувалося зростанням уваги до проблем суспільства. Різні мислителі по-різному визначали суспільство: і як союз, і як взаємодію, і як солідарність, і як боротьбу.

Не менше означень суспільства було дано і у XX ст. Латинське дієслово "socio" означає з'єднувати, поєднувати спільно, починати, спільно затівати, а іменник "socialitas" – суспільство, найближче оточення. Звідси первісне значення поняття "соціальний" – пов'язаний зі спілкою, союзом, співробітництвом.

На сьогоднішній день існують різні наукові дисципліни, що вивчають суспільство. Поряд із соціологією це політологія, соціальна психологія, історія і т.п. Кожна з них досліджує свій, визначений аспект суспільства: соціологія будує моделі суспільних процесів і вивчає при

цьому, наприклад, суспільну думку; політологія вивчає сферу влади; історія – закономірності соціальних змін; соціальна психологія – суспільні настрої, менталітет суспільства у відповідному місці і часі. Філософський же підхід до суспільства відрізняють інша орієнтація й інші задачі – сформувати інтегральний, цілісний образ суспільства, розкрити принципові особливості соціальної реальності (наприклад, комплекс особливостей, що відрізняють суспільство від всіх інших складних систем), специфіку суспільного буття і виразити все це мовою філософських категорій, з використанням найбагатшого досвіду філософської рефлексії.

Віддавна мислителі розмірковували над тим, що ж поєднує людей у деяку цілісність під назвою “суспільство”. Виділяли такі об'єднуючі і системоутворюючі фактори:

- деякі фундаментальні ідеї;
- матеріальне виробництво;
- національність;
- релігійність, прихильність до певної віри.

Жоден з цих факторів, однак, не притаманний таким системам, як, наприклад, газ, рій, стадо, що також складаються з великої кількості елементів.

У трактуванні суспільства філософська думка представлена безліччю різноманітних концепцій, що пропонують відповіді на такі питання, як: що таке суспільство, яка його структура, джерела, закономірності і спрямованість розвитку, а також етапи еволюції, роль і місце різних груп людей і окремих індивідів у соціальних процесах.

Вчення Платона й Аристотеля можна вважати історично першими філософськими концепціями, що запропонували розв'язання проблеми походження, історичних форм та ідеального устрою громадського життя. Характерними рисами обох концепцій виявилось ототожнення суспільства і держави, соціального і політичного життя. Кожним з філософів був запропонований свій варіант ідеального суспільного устрою, розроблена його соціальна структура, базові соціально-політичні і моральні цінності.

Подальший розвиток філософських, історичних і соціологічних знань істотно збагатив теоретичні уявлення про суспільство, виникли школи і напрямки, що з різних ідейних позицій пояснювали сутність соціального життя, її структуру і закономірності.

У поясненні першооснов громадського життя, факторів, що впливають на існування суспільства, причин соціально-культурних розходжень людських співтовариств можна виділити кілька підходів або напратків.

1. Натуралістичні концепції. Вони домінували в суспільно-політичній думці в XVIII – першій половині XIX ст. Характерні представники натуралістичного підходу – Ш. Монтеск'є, І. Гердер, К.Гельвецій, Ж.-Ж. Руссо, Г. Бокль. Цей підхід у соціальній філософії був

орієнтований на вивчення природно-кліматичних факторів як таких, що визначають існування суспільства, рівень і характер його розвитку. Посиланнями на відмінності природного середовища проживання народів пояснювалось розходження їхньої історичної ролі і долі.

Зовні матеріалістичний окрас натуралізму (найчастіше такий підхід називався “географічним детермінізмом”) не міг приховати його ідеалістичного характеру, тому що географічне середовище (клімат, рельєф, специфіка рослинного і тваринного світу) визнавалися тільки зовнішніми умовами протікання історичного процесу, існування суспільства. Фактично, відповідно до ідей натуралізму, географічне середовище поширювало свій безпосередній вплив тільки в процесі становлення особливого духовного складу представників того чи іншого суспільства (народу), тоді як у подальшому сформована духовність (свідомість народу, його дух) були першоосновою, самостійним фактором, що визначає існування суспільства.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. ідею географічного детермінізму, у рамках натуралістичного підходу, змінили ідеї і принципи, запозичені з біології.

2. Ідеалістичні концепції. Для ідеалістичного підходу характерне твердження, що свідомість людей – чи то надособистісне (наприклад, “дух народу” – у філософському вченні Г. Гегеля, Ф. Шеллінга та ін.), чи то потреби, інтереси, ідеї окремих особистостей (наприклад, вчення Д. Мілля, О. Копта) – є першоосновою громадського життя, тому що визначає характер суспільних інститутів, відносини між людьми. Об'єктивно-ідеалістичні концепції суспільства домінували переважно в першій половині XIX ст., суб'єктивістські теорії, що виходили з визнання окремої людської особистості, її потреб, інтересів, цінностей, характерні для соціологічної думки кінця XIX і XX ст.

Загальним для ідеалістичного розуміння суспільства, незалежно від специфіки концепції, є те, що воно розглядається як духовна єдність, спільність свідомості, усвідомлених інтересів, що породжують об'єднання і спільне існування людей один з одним. Розвиток свідомості визнається тут визначальним фактором розвитку суспільства.

3. Третій підхід напряму пов'язаний з філософським аналізом міжлюдських зв'язків і відносин, що виникають у певних природних умовах і мають у подальшому визначальний характер. У такій моделі і при такому підході суспільство – це певна система, де людина реалізує себе в залежності від свого місця в цій системі. Причому людей зв'язує в такому суспільстві не Бог, а продуктивні сили і виробничі відносини. Представником такого підходу був К. Маркс, що розробив концепцію матеріалістичного розуміння історії (про неї вже йшла мова раніше, у п.2.4, частина 1), в основу якої була покладена теорія про спосіб виробництва, що складається об'єктивно і незалежно від волі людей.

Основними в даній концепції були принцип матеріалістичного монізму та ідея розвитку. Вихідним було твердження, що суспільство – це відокремлена від природи частина матеріального світу. Основою громадського життя є матеріальне виробництво, матеріальні (виробничі) відносини, що складаються між людьми в процесі трудової діяльності, визначаються рівнем розвитку продуктивних сил (насамперед знарядь праці і технологій) і існують незалежно від волі і свідомості людей.

Про виникнення суспільства. Раніше, у п.9.2, ми уже відзначали, що еволюція живого, яка нараховує мільйони років, завершилася виникненням людиноподібних істот – гомінід. Період їхнього існування складає приблизно 2 млн. років.

Для добування їжі, обладнання житла, виготовлення одягу, в основному зі шкір тварин, наші предки використовували грубо оброблені кам'яні знаряддя, вироби з дерева, кістки, мушлі. Використання вогню і готування деякої частини їжі на багатті або в гарячому вугіллі помітно відрізняло їх від тварин. Вони вміли малювати, що свідчило про розвинену систему комунікації, а також володіли звуковою мовою, хоча і не дуже членороздільною. Ці істоти не були в повному розумінні людьми, але не були і тваринами. Групи первісних гомінід являли собою стадо, внутрішнє життя якого регулювалося характерними для тваринного світу принципами: безладні статеві зв'язки, агресивні звички, влада сили при розподілі їжі і т.п.

У процесі виникнення суспільства ці принципи трансформувалися, або відійшли на задній план, або на них була накладена найсуворіша заборона (табу). Можна припустити, що найважливішим фактором перетворення тваринного стада в людське співтовариство було формування здатності фіксувати в знаковій системі і передавати з покоління в покоління накопичений досвід. Такої здатності не має жоден вид тварин.

Система заборон і обмежень одержувала своє вираження не тільки в невербальних, але й у поступово сформованих вербальних засобах комунікації. Спілкування дозволяло закріплювати трудові навички, упорядковувати пошук і обробку їжі, погоджувати свої колективні дії. Етнографічні дані показують величезне значення гри як форми передачі досвіду і формування навичок спільної діяльності.

Серед найбільш відомих виділяються заборони, пов'язані з поведінкою у відношенні їжі, а також сексуальні обмеження й у першу чергу – заборона інцесту. Вони мали далекоглядні наслідки. Адже безладні статеві зв'язки становили загрозу виродження потомства. Очевидно, отриманий досвід і був зафіксований у табу на шлюбні відносини між близькими родичами. Це дозволило упорядкувати систему шлюбних зв'язків, жорстко їх фіксувати, налагодити обмін жінками, дочками, сестрами, а потім за аналогією з ними – обмін їжею, виробами, словами, знаками. Названі процеси сприяли встановленню норм спілкування,

поводження і відносин між людьми й усвідомлення необхідності їхнього дотримання. Закріпленню норм сприяли міфологічні і перші релігійні уявлення і система табу, порушення яких суворо каралось. Не маючи шансів вижити поза колективом, кожен його член дотримувався встановлених в ньому норм повсякденного поведіння. Таким чином, суспільство складалося як *система спільної діяльності і взаємин між людьми, обумовлених потребами виробництва і відтворення їхнього життя і регульованих звичаями, нормами і цінностями*. Норми поширюються на всі області життєдіяльності людини і створюють передумови виникнення культури і цивілізації. Яку б трансформацію не переживало суспільство, воно зберігає ці найважливіші структурні елементи, що виникли разом з людським родом.

13.2. Суспільство як складна система. Структура суспільства

Суспільство – дуже складний феномен. Це – складна динамічна система. А будь-яка система – це певна цілісність (упорядкована безліч), що складається з взаємозалежних елементів.

Розгляд суспільства як складної системи почнемо з опису історичних форм спілки людей. Найдавніша і найпростіша форма – це родина. Далі ідуть рід, плем'я, народність, нація. Нація – найбільш розвинута і складна форма спільності людей. Для неї характерні: спільність економічного життя, території, культури і мови. Останнім часом часто вживається в цьому зв'язку поняття “етнос”. За змістом це поняття близьке до поняття “нація”, однак у його змісті робиться акцент насамперед на спільність території і мови.

Раніше наводився перелік системоутворюючих факторів, що забезпечують системі її єдність і цілісність. Забезпечують відзначені єдність і цілісність також і відповідні соціально-економічні відносини, що зазвичай поділяють на:

- кровно-родинні;
- економічні;
- політичні;
- етно-національні;
- духовно-ідеологічні;
- інформаційно-комунікаційні.

У суспільстві як складній системі можна виділити і ряд форм організації та керування, що доповнюють картину структури суспільства. До таких форм відносяться;

- держава;
- церква;
- політичні партії;
- громадські організації (профспілки, клуби і т.п.);
- підприємства, заводи, фірми і т.п.

Значна частина змісту соціально-економічних відносин, а також форм організації і керування в суспільстві, буде розглянута в наступних курсах соціології, економіки, політології й ін. Тут же ми обговоримо більш близьку до філософії проблему (і тісно пов'язану з проблемою людини) – проблему співвідношення суспільства й особистості.

13.3. Суспільство і особистість

Раніше не раз підкреслювалося, що суть філософського осмислення якого-небудь об'єкта чи процесу – це виявлення його граничних основ. У даному випадку мається на увазі виявлення сутності й основ протилежності суспільства й окремої людини – особистості як соціалізованого індивіда. У соціології і соціальній філософії поняття "індивід" і "особистість" розрізняють.

Людське суспільство не є деяким "надорганізмом", рухливими мікроорганами, функціональними елементами якого є окремі люди. Людство, на якій би стадії історії ми його не розглядали, – досить багате різноманіття окремих, індивідуалізованих живих істот. Це різноманіття має досоціальні передумови і переверщує будь-яке інше внутрішньовидове різноманіття. Така специфіка людського буття, і здивування ним завжди було компонентом здивування, що породжує філософію. Не тільки на Заході, але і на Сході, в культурі Нового часу, в Античності, в пору Середньовіччя ми зустрічаємо мислителів, що дорікають існуючому суспільству за те, що воно не цінує неповторності й унікальності окремих людей, нівелює їх або неправомірно розділяє на категорії.

Окремі люди (як великі, так і малі) – єдині активні агенти історичного процесу. Як би владно не заявляло про себе "суспільне ціле", його все-таки не можна мислити як закулісного лялькаря, що рухає людськими маріонетками. І все-таки, як тільки справа доходила до соціальних прогнозів, політичних проєктів, учених рекомендацій і оцінок, наданих у розпорядження влади, ця споконвічна очевидність рішуче відставлялася вбік. На перший план виходило підпорядкування єдиного загальному через тверду фіксацію особливого. І не доводиться дивуватися тому, що, хоча здогад про глибоку і непереборну персоналізованість соціуму старий як світ, нормативне визнання останньої з'являється лише в Західній Європі Нового часу та ще й донині скоріше залишається ідеальним регулятивом, ніж працюючим імперативом соціальної, економічної і політичної практики.

Термін "індивід" вживається, насамперед, для позначення будь-якого окремо взятого представника людського роду. При цьому не передбачається розрізнення в людині "природного" і "суспільного", "зовнішнього" і "внутрішнього", тіла і духу. У соціальній філософії словом "індивід" здавна позначався одиничний представник якої-небудь групи (співтовариства, що історично склалось, громади, корпорації).

Унікальність реального життя і діяльності окремої людини в це поняття не входить. Індивід, так би мовити, екземплярний. Це не просто "один", а завжди "один з...". Розходження людей як індивідів – це, по-перше, розходження між самими суспільними групами, до яких вони належать, а по-друге, розходження в тім, наскільки повно типові ознаки однієї і тієї ж групи виражені в різних її представниках. За допомогою поняття "індивід" підкреслюється вихідна залежність кожної окремої людини від соціальних умов, у яких відбувалося її особистісне формування (від об'єктивного соціального стану, характеру включення в суспільне виробництво, від вирішального для її групи загального інтересу і т.д.).

З моменту кризи просвітницьких ідей, що почалася приблизно в першій третині XIX століття, європейська філософія усвідомлює те, що людського індивіда не можна трактувати як ізольовану і замкнуту монаду, для якої дійсні суспільні відносини суть лише "зовнішні обставини" життя, лише наявне "середовище існування". В будь-який момент, коли людина вже може усвідомити себе, вона існує як **продукт соціальних відносин**. Епоха, у яку людина народилася і сформувалася, рівень культури, якого досяг її народ, спосіб життєдіяльності, що відрізняє соціальну групу, до якої вона належить, – усе це накладає відбиток на індивідуальну поведінку, визначаючи первісні (найчастіше неусвідомлювані) установки і впливаючи на усвідомлені мотиви вчинків. Людині доводиться не просто "рахуватись" з умовами і можливостями існуючого суспільства, вона повинна ще зрозуміти, що зобов'язана останньому багатьма якостями, які спочатку можуть здаватися їй самостійним надбанням.

Характеристика індивіда як продукту суспільних відносин зовсім не означає, начебто вихідні умови індивідуального існування (наприклад, характер виховання, сімейне і соціальне оточення) раз і назавжди визначають наступну поведінку людей. Думати, що етнічна, віросповідна, класова чи, скажімо, професійна приналежність людини фатальним чином прирікає її на певні вчинки, означало б стати на шлях вульгаризації – і притому небезпечної вульгаризації – усієї новоєвропейської філософської спадщини.

Незвідність людини до її соціально-групового положення, незалежність поведінки від факторів, що її початково обумовили, здатність бути відповідальною за свій персональний вигляд – усе це фіксується вже не за допомогою поняття індивіда, а вимагає звернення до поняття **особистості**.

Людина – продукт і суб'єкт суспільних відносин. Якщо поняття індивіда націлене на перше з цих означень, то поняття індивідуальності й особистості ставлять в основу "самовлаштування", завдяки якому дана конкретна людина повною мірою може стати активним суб'єктом громадського життя.

Поняття особистості акцентує увагу на свідомо-вольовому аспекті буття людини як соціальної істоти. Індивід тим більше заслуговує на право

називатися особистістю, чим ясніше усвідомлює мотиви своєї поведінки і чим суворіше її контролює, підкоряючи єдиній життєвій стратегії.

Слово "особистість" (від лат. *persona*) спочатку позначало маску, що надягав актор в античному театрі (порівн. російське "личина"). Потім воно стало означати самого актора і його роль (персонаж). У римлян слово "persona" вживалося не інакше як з вказанням певної соціальної функції, ролі, ампула (особистість батька, особистість царя, судді, обвинувача і т.д.). Перетворившись на термін, у загальний вираз, слово "особистість" істотно змінило свій зміст і навіть стало виражати щось обернене тому, що розуміли під ним у давнину. Особистість – це людина, що не грає обрану нею роль, ні в якому розумінні не є "лицедієм". Соціальна роль (скажімо, роль цілителя, дослідника, художника, учителя, батька) приймається нею абсолютно серйозно; вона покладає її на себе як місію, як хрест – вільно, але з готовністю нести всю повноту пов'язаної з цією роллю відповідальності.

Поняття особистості має сенс лише в системі суспільного взаємовизнання, лише там, де можна говорити про соціальну роль і сукупність ролей. При цьому, однак, воно припускає не своєрідність і різноманіття останніх, а насамперед специфічне розуміння індивідом своєї ролі, внутрішнє ставлення до неї, вільне і зацікавлене (чи навпаки – змушене і формальне) її виконання.

Людина виражає себе в продуктивних діях, і вчинки її можуть цікавити нас у тій мірі, у якій вони одержують органічне предметне втілення. Коли ми говоримо про особистість, то нас цікавлять саме вчинки. Самі звершення особистості (наприклад, трудові досягнення, відкриття, творчі успіхи) тлумачаться нами насамперед як вчинки, тобто навмисні, довільні поведінкові акти. Особистість – це ініціатор послідовного ряду життєвих подій, чи, як точно визначив М.М. Бахтін, "суб'єкт вчинення". Гідність особистості визначається не стільки тим, чи багато людина спромоглась, відбулась вона чи не відбулась, скільки тим, що вона взяла під свою відповідальність, що вона дозволяє собі присудити. І у цьому, підкреслимо, зв'язок особистості зі свободою і відповідальністю, позитивною свободою ("свободою для...") у розумінні Е. Фромма (див. п.12.1 теми 12). Тоді особистість – це індивід, що усвідомлює міру своєї свободи (і відповідальності).

Осудність (рос. *вменяемость*) – слово, не занадто приємне для нашого вуха, мабуть, навіть трохи лякає. (Коли на нас чекає покарання за провину, нам завжди хочеться здаватися "хоч трохи несамовитими", знайти можливість послатися на збіг обставин чи на неухважність або недбалість, на "стан афекту"). Але немає слова, страшнішого за неосудність. Коли лікар-психіатр вимовляє цей вирок, він взагалі заперечує особистість обстежуваного і разом з можливістю що-небудь поставити їй у провину віднімає в неї саму можливість непередбаченого існування. Доля несамовитих жакливіша за всі покарання, що

накладаються по суду, і всіх життєвих нещасть, що можуть випасти на долю людини, що відповідає за себе. Згадаємо мудрі слова А. С. Пушкіна:

Не дай мне Бог сойти с ума.

Нет, легче посох и сума;

Нет, легче труд и глад.

Бути особистістю важко. І це стосується не лише великих, видатних особистостей, що поклали на себе тягар відповідальності за масштабні і важливі справи, за значний політичний чи інтелектуальний рух; це стосується будь-якої особистості, особистості взагалі. Адже навіть найскромніша роль, якщо вона обрана всерйоз, вимагає від людини виконання цілого комплексу обов'язків.

Особистісне буття – це безупинне зусилля. Його немає там, де індивід відмовляється іти на ризик вибору, намагається ухилитися від об'єктивного оцінювання своїх вчинків і від нещадного аналізу внутрішніх мотивів. Але і не бути особистістю нелегко, або, якщо виразитися точніше, несолодко. У реальній системі суспільних відносин відхилення від самостійного рішення і відповідальності рівносильно визнанню своєї особистісної нерозвиненості і згоді на підопічне існування. За дефіцит свідомо-вольового початку людям нерідко доводиться розплачуватися всіма нещастями деспотичного устрою. І це вже не говорячи про те, що сам індивід, який страждає таким дефіцитом, звичайно доходить до жалюгідного стану: впадає в лінь, іпохондрію, ілюзорну мрійність або задрісність.

Те, що таке особистість (не велика, виняткова, а особистість взагалі, особистість у досить масовому її вираженні), історія продемонструвала в ту епоху, коли світу була явлена плеяда самобутніх і різнобічних ренесансних індивідуальностей.

Ареною цієї демонстрації, однак, виявилася не стільки сама культура Відродження, скільки релігійний ранньопротестантський рух XVI століття. Його учасники, що піднялися проти авторитарної римо-католицької церкви, виявили раніше невідому здатність до самодисципліни і самопримусу, до добровільного зв'язування себе знову обраними морально-релігійними вимогами. Ієрархічній соборності римо-католицької (папської) церкви була протиставлена не себелюбність і індивідуалізм, а сила особисто на себе покладеної місії й обов'язку. Завзятість, витримка, самовладання прихильників молодого протестантизму ввійшли в легенду, а слова, сказані їхнім першим духовним вождем М. Лютером: «На тім стою і не можу інакше» – навіки стали девізом особистісно-незалежної поведінки. Це було початком становлення поняття особистості в суворому і повному розумінні слова, тобто індивідуального суб'єкта, що здатний відкривати і вибирати обов'язки, цілі, покликання, відмінні від тих, котрі суспільство в особі церковної чи світської влади задає йому під формою авторитету, що повеліває. Свідомість цієї персональної незалежності спочатку має діалектично-парадоксальну структуру: індивід відчуває себе

вільним від обставин (і від влади, що керує обставинами), оскільки в досвіді віри переживає свою абсолютну, рабську підкореність Богу. Ще небачена рішучість у відстоюванні політичної й економічної (наприклад, підприємницької) волі підтримується теологією, що затверджує крайні, беззастережні версії божественного приречення.

Однак вже в XVIII сторіччі поняття "свободи з волі Бога" заміщається поняттями "свободи від природи", "свободи з веління совісті" і, нарешті, усвідомленої свободи кожної людини, яка протистоїть усьому світу емпірично осяжною причинністю. Основні етичні висновки, що випливають з цього нового (суворого і повного) розуміння особистості, робить І. Кант. "Самодисципліна", "самовладання", "здатність бути паном собі самому" (згадайте пушкінське: "умейте властвовать собой...") – такі ключові поняття кантівського етичного словника. Але найважливіша кантівська категорія, що проливає світло на всю проблему особистості, – це автономія. Слово "автономія" має двоякий сенс. З одного боку, воно означає просто незалежність стосовно чого-небудь (автономія – те ж саме, що і суверенність). З іншого боку, автономія в буквальному значенні слова – це "самозаконність", "самоцензура".

Як розуміти даний вираз? Звичайно, мова тут не йде про те, що людина винаходить для себе закони: сьогодні вигадує одні, завтра підкоряється іншим, словом, пародіюючи Бога і наслідуючи правителям-тиранам, кодифікує свою особисту сваволлю, капризи і примхи. І в етичній традиції, і особливо в роботах самого Канта поняття автономії (самозаконності) має на увазі добровільний обмежувальний принцип, коли певне правило поведінки (за Кантом, "максиму вчинку") людина задає собі сама раз і назавжди, тобто ставить його вище своїх мінливих бажань, потреб, пристрастей і минутих обставин, до яких треба пристосовуватися.

З цього зведення максими в принцип і починається стійка стратегія індивідуальної поведінки, що відрізняє особистість від такого одиничного суб'єкта, що, за словами Канта, "метається туди і сюди" подібно зграї комах, підкоряючись то власній схильності, то "силі обставин", то тиску влади. Останнє особливо істотно. Закон, який індивід дав собі сам, може прийти до суперечки із зовнішніми владними приписами і розпорядженнями. І тоді мій закон протистоїть чужому указу і диктату. Причому сила цього протистояння куди більша, ніж сила приватного інтересу, що відрізняє людину як індивіда. Немає таких інтересів і бажань, таких матеріальних особистих потягів, що не відступили б, коли людині достоту відомо, що їхнє задоволення обернеться загибеллю. А от про принципи цього не скажеш.

Принципів дотримуються за всіх умов, і навіть тоді, коли їхнє виконання загрожує смертю.

Яке правило людина може звести в принцип? Абстрактно кажучи, будь-яке. Однак на роль принципів, забезпечених від перегляду, дотримуваних не просто з упертості, а з глибокого і всі більш

зміцнюваного переконання, можуть претендувати далеко не всі правила, а лише ті, котрі піддаються нормативному узагальненню. От чому поруч з вимогою "дай собі закон" Кант ставить інше, найважливіше для його етики: "Чини так, щоб максима твоєї поведінки повсякчас могла б бути і нормою всезагального законодавства".

Але існує тільки один рід загальнозначущих норм, дійсних для всіх часів. Це найпростіші вимоги моральності і правосвідомості, такі як "не бреш", "не кради", "не вчиняй насильства", "поважай чуже право". Їх-то людина і повинна насамперед звести у свій власний безумовний імператив (закон) поведіння. Лише на цьому моральному базисі може затвердитися її особистісна незалежність, розвинути уміння "володіти собою", будувати своє життя як осмислене, спадково-послідовне "вчинення".

Не зупиняючись на непослідовностях і протиріччях, які містило кантівське вчення, акцентуємо увагу на тому, у чому Кант виявився навіки правий, що було його дійсним філософським відкриттям, значимим для наших днів не менше, а навіть, можливо, і більше, ніж для його часу.

Не може бути нігілістичної й аморальної незалежності від суспільства. Воля від довільних соціальних обмежень досягається тільки за рахунок морального самообмеження. Лише той, у кого є принципи, здатний до незалежного цілепокладання. Немає нічого більш пагубного для особистісної цілісності, ніж безпринципність.

Найтяжчі випробування, що випали на долю людей у ХХ сторіччі, підтвердили справедливість цих тверджень. У 1938 році віденський психіатр Б. Беттельгейм був ув'язнений у гітлерівському концентраційному таборі. Протягом двох років, проведених у Дахау і Бухенвальді, він подумки складав книгу, де аналізувався стан і поведіння людей в умовах жаклих масових експериментів, проведених фашистами. У 1960 році вона вийшла у світ під назвою "Просвітлене серце". Метою гітлерівського концтабору, як свідчив Беттельгейм, була "ампутація особистості в людині" – формування "ідеального в'язня", що реагував би на команди наглядача миттєво, не міркуючи, на зразок автомата або заляканої дитини. Цієї мети нацисти домагалися з фанатичною завзятістю, зневажаючи часом навіть міркуваннями господарської вигоди і рентабельності. Утримуючи людей в умовах хронічного недоїдання і стадної барачної скупченості, застосовуючи принизливі покарання, підтримуючи за допомогою довільних страт "загальне тло терору", вони в масі випадків досягали того, до чого прагнули.

Але ось невдача: "ідеальний в'язень", як правило, виявлявся зовсім нежиттєздатною істотою. Після "ампутації особистості" у ньому руйнувалися також якості індивідуальності й індивіда: атрофувалися здатності, згасала пам'ять, притуплявся навіть інстинкт самозбереження. "Ідеальний в'язень" був виснажений, але не відчував голоду, доки наглядач

не крикне: "Їж!" Він рухався машинально, безмовно, він слабшав і, нарешті, що називається, "весь вимірав".

За спостереженням Беттельгейма, на "ідеальних в'язнів" швидше за все перетворювалися або розважливі циніки, або люди з чиновницько-клерківською психологією, що ніколи не знали обов'язку, що виходить за межі інструкцій, і завжди готові були схватися за виправдувальну формулою: "У мене був наказ". І навпаки, довше й успішніше за інших руйнуванню особистості опиралися ті, кого прийнято називати ригористами – "людьми обов'язку", "людьми принципу". Показові в цьому відношенні і прийоми, що самі ув'язнені винаходили з метою особистісного збереження. Один з табірних "старожилів" повідомив Беттельгейму такі розхожі правила: примушуй себе їсти кожного разу, як виникне можливість; спи або читай, якщо випала вільна хвилина, і неодмінно чисти зуби зранку. Зміст цих правил один: робити ненаказане, вільно підкоряти себе тому, до чого не примушує табірне керівництво. У цьому випадку навіть чищення зубів може бути вчинком.

Вдаючись до кантівських визначень, Беттельгейм формулює свого роду імператив табірної виживання: що б там не було "створити навколо себе область автономної поведінки". Область ця тим ширше і міцніше, чим значніше заборони, добровільно накладені на себе людиною, чим ближче вони до фундаментальних моральних вимог. В умовах голоду, принижень, рабської праці довше всіх витримували ті, хто один раз наважився вирішити сам для себе: "я ні за яких умов не стану донощиком" або "я ніколи не візьму участі в каральній акції". Такий був трагічний парадокс табірної існування: щоб не вимерти, треба було перестати боятися неминучої насильницької смерті, самому вибрати те, що таїть у собі загрозу загибелі. Адже парадокс цей неявно є присутнім вже в самому понятті принципу (безумовного імперативу). Принцип не є принцип, якщо за нього не готові йти на втрати, жертви, терпіння переслідування і навіть прийняти смерть.

Міркуючи над екстремальною ситуацією фашистських таборів, Б.Беттельгейм виявив деяку загальну правду про людину, приховану від нас в умовах більш-менш нормального соціального існування.

Моральність – не просто засіб суспільного регулювання індивідуального поведіння. Вона ще і засіб духовно-персонального виживання самого індивіда. Там, де немає вільно обраних моральних обов'язків (нехай найелементарніших), починається загальна деградація людини, особливо швидка, коли вона стає здобиччю злочинного оточення або злочинного режиму. Часто вона виявляється прологом до самознищення.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Чим відрізняється філософський підхід до людини від конкретно-наукових його тлумачень?

Які фактори поєднання людей у суспільство Ви можете назвати?

Що таке суспільство як система? Яка його структура?

Назвіть і коротко опишіть основні елементи суспільства як системи.

Перерахуйте (і стисло опишіть) основні історичні форми спільності людей і основні форми організації і управління в суспільстві.

Опишіть соціально-економічні відносини, які забезпечують цілісність суспільства.

Чим розрізняються поняття "індивід" і "особистість"?

Які загальнозначущі норми людина повинна звести у власний імператив поведіння?

ЛІТЕРАТУРА

Філософія. Підручник (ред. Г.Заїченко). – К., 1995, розділи 7, 14, 17, п.2.

Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К.- Львів, 2001, тема 12.

Нестеренко В.Г. Вступ до філософії. Онтологія людини. – К., 1995, розділ 6.

Філософія. Учебник (ред. В.Д.Губин и др.). – М., 1996. – С.182–188, 192–195.

Філософія. Учебник для ВУЗов (ред. В.П.Кохановский). – Ростов-на-Дону, 1995, глави: VIII, VII, пп.1, 2, 3.

Філософія. Підручник (ред. М.І.Горлач та ін.). 2-е вид. – Харків, 2000.

Філософія. Курс лекцій (ред. І.Бичко). – К., 1993, лекції 24, 26.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ТЕСТИ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

13.1. Як існує суспільство? Чи існує воно так, як матеріальний об'єкт? Або як ідея? Наведіть відповідну філософську аргументацію.

13.2. Поясніть, яку роль в інтеграції людей у суспільство відіграють такі фактори: економічний, політичний, національний, кровнородинний, духовний. Які з цих факторів, на Ваш погляд, більш ефективні в інтегруванні людей у сучасній Україні?

13.3. Наведіть приклад діалектичного підходу до суспільства.

13.4. Де, в яких структурах і формах, суспільство найбільшою мірою відтворює і зберігає себе в історії:

- у родині;
- у школі;
- на виробництві (на підприємстві)?

Відповідь аргументуйте.

13.5. Якій з концепцій особистості Ви надаєте перевагу і чому саме

ий?

13.6. Яку особистісну рису свого товариша Ви цінуєте найбільше? Наведіть відповідну аргументацію.

13.7. Поясніть, яке місце займає суспільне життя в житті людини.

13.8*. Обґрунтуйте відповідь на питання, чи є суспільство чимось іншим, ніж просто назвою для сукупності і взаємодії окремих людей, або ж суспільство є об'єктивною реальністю, що не вичерпується сукупністю індивідів, які до неї входять?

13.9*. Дайте філософський коментар такому висловлюванню відомого економіста Л. Піяшевої, яка керувала в Москві у 1992 р. приватизацією: «Той, хто не має власності, не може бути особистістю».

13.10*. Що таке соціальний детермінізм? Проілюструйте його прояви історичними прикладами.

13.11*. Чи згодні Ви з таким висловлюванням О. Конта, відомого французького філософа XIX століття: «Идеи управляют и перестраивают мир...; весь социальный механизм покоится в конце концов на мнениях» [26]. Як Ви вважаєте, які підстави могли бути в О. Конта для такої позиції? Наведіть відповідну аргументацію.

13.12*. Чи можливо (і якщо так, то як саме) сумістити загальнозначущість соціальних норм і унікальність власного Я, унікальність особистості?

13.13*. Відоме афористичне висловлення французького короля Людовика XIV «Держава – це я». Спробуйте проаналізувати його, використовуючи категорії і прийоми соціальної філософії.

13.14*. Поясніть, що таке суспільне життя? Чим воно відрізняється від поняття "біологічне життя", "особисте життя людини"?

ТЕМИ ДЛЯ РЕФЕРАТИВ, ДОПОВІДЕЙ І КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Природа і суспільство: взаємозв'язок і взаємозалежність

Еволюція взаємодії природи і суспільства

Природа соціальної реальності

Порівняльний аналіз основних історичних форм спільності людей

Основні форми організації і управління в суспільстві

Політичні концепції у вченні Дж. Локка

Політична думка Нового часу. Томас Гоббс.

Теорія демократії і сучасний політичний процес

Соціальна утопія Р. Оуена

Людина як суб'єкт суспільних відносин

Особистість як продукт суспільно-історичного розвитку

Моральні цінності як основа формування особистості

Табу. Конструктивний фактор чи причина суспільних комплексів

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

- Філософія: Підручник (Бичко І.В., Бойченко І.В. та ін.). – К., 2001, тема 13.
- Філософія: короткий виклад. Навч. посіб. / Ред. С.П. Щерба. – К., 2003. Розд. XVII, пп. 1, 2.
- Мир філософії. Книга для читання. Часть 2. – М., 1991. Розд. 6. п. 3.
- Максюта М.Є. Вступ до філософії. Навч. посіб. – К., 2001, теми 22, 26, 30.
- Філософія. Навчальний посібник (ред. І.Ф.Надольний). 2-ге вид. – К., 2001, теми 11, 15.
- Лобковиц Н. Что такое "личность" // Вопросы философии. – 1998. – № 2.
- Хабермас Ю. Понятие индивидуальности // Вопросы философии. – 1989. – № 2.
- Бубер М. Я и Ты // Квинтэссенция: философский альманах 1991. – М., 1992.
- Быстрицкий Е.К. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие. – К., 1991.
- Кемеров В. Е. Введение в социальную философию. – М., 1996.
- Хайек Ф. Дорога к рабству // Вопросы философии. – 1990. – №№ 10, 11, 12.
- Очерки социальной философии. – М., 1994.
- Макаров Е. М. Философия человеческого общества. – М., 1999.
- Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности // Вопросы философии. – 1994. – № 10.
- Боринская С.А. Алгебра и гармония социальных структур: от общины до империи // Природа. – 2005. – № 6.

Тема 14. Матеріальне і духовне життя суспільства

1. Суспільне виробництво як соціально-філософська категорія. Економічне і соціально-політичне життя суспільства.
2. Духовне життя суспільства. Суспільна свідомість та її форми.

Ключові поняття і категорії: суспільне виробництво, матеріальне виробництво, економіка, праця, техніка, технологія, цивілізація, соціальна структура суспільства, суспільна свідомість, суспільна психологія, суспільна ідеологія, політична свідомість, правосвідомість, мораль, мистецтво, наука, релігія.

14.1. Суспільне виробництво як соціально-філософська категорія. Економічне і соціально-політичне життя суспільства

У попередній темі не раз підкреслювалося, що суспільство – це складна система, причому система динамічна, така, що розвивається. Порівнюючи, як і раніше, суспільство з організмом, ми повинні додати ще, що суспільство – це відкрита система, яка існує і розвивається завдяки активній взаємодії з навколишнім середовищем. Іншими словами, буття суспільства реалізується через діяльність його членів, і, насамперед, діяльність з виробництва речей (предметів) і цінностей. Жити суспільством – значить щось робити, і рівень його розвитку часто визначається тим, що і як у ньому виробляється. Тому “суспільне виробництво” – одна з ключових соціально-філософських категорій. У соціальній філософії суспільне виробництво розділяють на матеріальну і духовну компоненти, що відбивають, відповідно, матеріальне і духовне життя суспільства.

Розглядаючи суспільство як складну динамічну систему, найчастіше виділяють у ній три підсистеми – а) економічну, б) політичну і в) духовну. Нижче ми зупинимось на короткій характеристиці таких сфер суспільного життя, як матеріальна (економічна), соціально-політична та духовна.

А. Економічна підсистема пов'язана з матеріальним виробництвом, що є перетворенням природних об'єктів, свого роду матеріалізованою творчістю. Воно “викликає на світло” світ артефактів – “створених речей”, починаючи з кам'яного наконечника стріли і закінчуючи комп'ютером. Саме наявність елементів матеріальної культури служить найпростішим і разом з тим найнадійнішим свідченням присутності Homo sapiens усередині якогось тимчасового періоду чи просторового ареалу.

Матеріальне виробництво як творчий процес, у якому втілені різні здібності людини, позначається у філософії поняттям “предметно-практична діяльність”. Це поняття має на увазі осмислену роботу, що втілюється в деякому корисному (значимому для людини) продукті, а отже, володіє усвідомлено доцільним характером. Поняття матеріального виробництва (нехай неявним образом) містить у собі уявлення про такі якості діючого суб'єкта, як самосвідомість і раціональне мислення.

Головною складовою матеріального життя суспільства є економіка (зокрема, промисловість) – виробництво і відтворення в суспільстві (і для суспільства) товарів і послуг. Виробляють, звичайно, люди в процесі трудової діяльності, що є, в свою чергу, найважливішим видом практики.

Розглядаючи працю, виділяють у ній:

- 1) предмет праці;
- 2) засоби праці;
- 3) сам процес праці, її характер, рівень досконалості і т.п.

У процесі трудової діяльності складаються відповідні виробничі відносини. Серед таких відносин найважливішими є відносини власності. Усі ці питання (а також питання, що відносяться до соціально-політичного життя суспільства) більш докладно будуть розглянуті у відповідних соціогуманітарних курсах – соціології, політології, економіці та ін.; тут же ми торкаємося лише найбільш загальних питань буття соціуму.

Серед таких загальних питань буття соціуму, що стосуються, зокрема, трудової діяльності, є питання про техніку, її місце і роль в суспільстві, у тому числі і як засобу праці. М. Хайдеггер одну зі своїх широко відомих статей саме так і назвав – "Питання про техніку" [27]. Раніше, у п.11.6, ми вже підкреслювали багатозначність і багатоаспектність поняття "техніка". Тут для нас важливе те його значення, що пов'язує техніку зі світом артефактів (знарядь праці, предметів, товарів, машин і т.п.) і з тією особливою діяльністю з їхнього виробництва, що, в свою чергу, доведеться співвіднести ще з одним важливим у цьому контексті поняттям – поняттям технології. Під технологією мається на увазі система правил, керуючись якими можна отримати відповідний продукт – елемент техніки (артефакт). Це сукупність процесів, правил, навичок, які застосовуються при виготовленні певного виду продукції у будь-якій сфері виробничої діяльності. У своїй еволюції технологія спирається на всю сукупність природничо-наукових знань і, в свою чергу, приводить до виникнення нових областей науки і техніки; створює матеріальну та інформаційну бази для їхнього розвитку. Технологія – продукт і джерело розвитку цивілізації. «Технологія, – писав К. Маркс, – розкриває активне ставлення людини до природи, безпосередній процес виробництва життя людини, а разом з тим і її суспільних умов життя та духовних уявлень, які випливають з них» [28].

Поняття технології близьке до поняття техніки, з якою вона тісно пов'язана. Створення технології обробки кам'яних, бронзових та залізних знарядь було важливим етапом у розвитку суспільства і мало чисельні соціально-економічні та інші наслідки. Найбільш яскраво зв'язок технологічних і соціальних факторів проявився з розвитком машинного виробництва (кінець XVIII ст.). Саме з цього періоду створення технологій набуває все більш цілеспрямованого характеру, все більше спирається на результати науки.

Технологія сама стала поступово перетворюватись на науку, особливо у процесі становлення великої промисловості. Послідовний характер технологічного розвитку виражається у тому, що кожна достатньо складна технологія вимагає для свого забезпечення деякої іншої технології. Так, виробництво тканин на ткацьких верстатах вимагає виробництва цих верстатів, для чого, в свою чергу, необхідне особливе обладнання і т.д. Технологічні процеси, що існують на даному етапі розвитку суспільства, визначають технологічний рівень суспільства в цілому. Традиційним для розвитку технології було відтворення штучним

шляхом природних процесів, відомих людині. Сучасну технологію (ядерну, електронну, лазерну та ін.) відрізняє використання матеріалів і принципів їхньої обробки, які не зустрічаються в природі. Це – характерна риса технологій, що виникли на базі фундаментальних наукових відкриттів. Трансформація наукових знань у технології стає одним з вирішальних факторів науково-технічного прогресу. І тому технологію, яка суттєвим чином ґрунтується на наукових знаннях, називають “наукомісткою”, або “високою”. До останніх відносять зараз, наприклад, комп’ютерні технології.

Тим самим сучасне матеріальне виробництво багато в чому визначається рівнем розвитку технології, а остання, у свою чергу, – рівнем розвитку науки. Адже не випадково і техніку, і науку часто включають у сферу продуктивних сил суспільства. У темі 11. (пп.11.5. і 11.6.) ми вже розглядали науку і технологію, але з ґносеологічної точки зору; тут ми підкреслимо їхню соціальну значимість.

У цьому зв’язку доречно навести слова, сказані ще на рубежі XIX – XX сторіч відомим російським інженером П.К. Енгельмейером: «Своими приспособлениями она (технология – В.Р.) усилила наш слух, зрение, силу и ловкость, она сокращает расстояние и время и вообще увеличивает производительность труда. Наконец, облегчая удовлетворение потребностей, она тем самым способствует рождению новых... Техника покорила нам пространство и время, материю и силу и сама служит той силой, которая неудержимо гонит вперед колесо прогресса» [29].

Рівень розвитку технології є важливим показником науково-технічного прогресу, що визначає рівень матеріально-економічного розвитку суспільства взагалі. Якою мірою розвинута держава, визначають зараз насамперед за рівнем розвитку “високих” технологій. З цією ж ознакою пов’язаний зміст іншого важливого соціально-філософського поняття – поняття цивілізації. Спеціально йому буде присвячене одне з питань наступної теми 15; тут же, у контексті розгляду матеріального життя суспільства, ми торкнемося однієї досить розповсюдженої класифікації типів суспільства (цивілізацій), що асоціюється, зазвичай, з ім’ям сучасного американського соціолога Д. Белла (1919 р.) (Див. про це детальніше у наступній темі, п.15.2). Базується ця класифікація на вже згадуваній раніше ознаці: що і як у суспільстві виробляється.

Слідуючи історичному принципу, першою цивілізацією в цій класифікації стоїть збірні́ цивілізація, у якій людина жила, користуючись лише дарунками природи (тобто людина тоді дійсно була “злита з природою”). Далі, коли відбувається перший в історії людства поділ праці, настає аграрна цивілізація. У період становлення і розвитку товарного виробництва, у період появи перших мануфактур (коли товар випускається масово, серійно), формується індустріальна (промислова) цивілізація. В міру бурхливого розширення спектра використовуваних у виробництві енергій, у міру усе більшого поширення у виробництві автоматики

відбувається різке здешевлення товарів широкого вжитку, що – поряд з іншими факторами – якісно змінює вигляд суспільства, яке вступає в іншу (четверту), постіндустріальну цивілізацію. В даний час ми є свідками становлення нової, інформаційної цивілізації, якісна відмінність якої – в істотному розвитку технологій і засобів масової комунікації, коли інформація стає ключовим поняттям і навіть товаром.

Б. Соціально-політична сфера включає в себе соціальні та політичні стосунки людей у суспільстві (національні, групові, міждержавні тощо). Саме ця сфера охоплює такі явища і процеси, як революція, реформа, еволюція, війна. В цій сфері функціонують такі соціальні інститути, як партія, держава, суспільні організації.

Соціальна структура суспільства – це спосіб організації і зв'язки окремих елементів (соціальних груп) соціальної системи в єдине ціле.

Соціальна структура фіксує:

- місце тієї чи іншої групи в соціальному просторі;
- обумовленість цього місця типом соціальних відносин (економічних, політичних, соціально-культурних);
- статусно-рольову характеристику груп як суб'єктів соціальних інститутів даного суспільства.

В ході еволюції соціальна структура суспільства складалась з каст, станів та соціально-класових груп.

Перші два майже зникли з соціальної структури сучасних цивілізацій. Тому при аналізі соціальної структури суспільства використовується поняття "соціальна група".

Вперше означення соціальної групи дає Т. Гоббс в праці "Левіафан": соціальна група – це сукупність людей, об'єднаних суспільними інтересами чи спільною справою. Згодом це поняття набуває іншого змісту, але загальноприйнятим тепер є розрізнення малих, середніх і великих соціальних груп. Малі соціальні групи – це малочисельні соціальні групи, члени яких об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому спілкуванні один з одним, що є основою їхніх емоційних відносин і особливих групових цінностей та норм поведінки.

Малі соціальні групи відзначаються великим різноманіттям конкретного змісту і своїх форм. До них належать: сім'я, первинні виробничі об'єднання (бригади), сусідські спільності, дружні (товариські) компанії, шкільні класи чи студентські групи, військові підрозділи тощо. Розрізняють формальні і неформальні малі групи. Перші складаються у відповідності з наперед установленими і, як правило, офіційно зафіксованими, цілями, статутами, інструкціями чи положеннями. Другі формуються на основі особистих симпатій чи антипатій, любові, дружби, товариськості тощо. Малі групи є предметом безпосереднього вивчення соціальною психологією. Їхня роль як суб'єктів суспільного розвитку досить незначна. Але у формуванні особистості ця роль буває навіть визначальною.

Середні соціальні групи є більш чисельними об'єднаннями людей. Це мешканці одного села чи міста, працівники певного заводу чи фабрики, установи, викладачі та студенти одного вищого навчального закладу тощо. Вони мають різні основи формування – від стихійної, наприклад, склад односельців, до виборчої – для досягнення певної мети, вирішення тих чи інших соціальних завдань. Їх, за умови сталого спілкування та консолідації, називають ще колективами. Їхня роль як суб'єктів суспільного розвитку значно вища, ніж малих груп.

Великі соціальні групи, етнічні спільноти (племена, народності, нації), вікові групи (молодь, пенсіонери), об'єднання за статтю (чоловіки, жінки) – це багаточисельні об'єднання людей. Тут немає безпосередніх контактів, їх об'єднує лише фундаментальний інтерес, що формується на основі усвідомлення людьми об'єктивних обставин свого життя. Саме вони найбільшою мірою є суб'єктами суспільного розвитку. Як і попередні, тобто малі і середні, великі соціальні групи вивчаються і соціальною психологією, і соціологією. Але у вивченні цих груп досягнення соціальної філософії найвагоміші.

В західній соціальній філософії відбувається розробка нових теорій соціальної структури суспільства. В першу чергу, це теорії соціальної стратифікації та соціальної мобільності. Сутність першої з них може бути зведена до таких основних положень: класи зникли, існують лише деякі соціальні "пласти", або прошарки, тому замість поняття "класи" треба користуватись поняттям "страт"; ознаки страту довільні – рід занять, престиж, розмір прибутку, ставлення до певних соціальних проблем, манери, смаки, звички та інші; кількість стратів різні соціологи визначають по-різному – 4, 5, 6, 7, 8 і більше.

Заради справедливості варто сказати, що в основі американської, англійської, французької, угорської і взагалі всіх концепцій стратифікації у сучасній світовій соціології та соціальній філософії лежать 4 ознаки класу. Щоправда, до них інколи додають ще й престиж (а американці – національність), але основу становлять 4 ознаки.

Друга, певною мірою похідна теорія, що пов'язана з першою і відображає соціальну динаміку, – це теорія соціальної мобільності. Вона зводиться, відповідно, до таких положень: теорія К. Маркса про існування у капіталістичному суспільстві двох полярно протилежних класів і загострення боротьби між ними не підтвердилась; мають місце лише відмінності між стратами та висока мобільність, рухливість, пов'язана з переходом з одного страту до іншого; отже, говорити сьогодні про антагонізм між робітником і капіталістом не варто, бо вчорашній пролетар може стати капіталістом, а капіталіст – пролетарем (використовується стара, марксистська термінологія).

Відповідно до сказаного існують "соціальні ескалатори", або "ліфти".

Крім теорії соціальної стратифікації та соціальної мобільності слід назвати і теорію "конфліктної моделі суспільства" Рольфа Дарендорфа

(німецький соціолог), яка отримала найбільше поширення у др. половині ХХ ст. Цьому сприяли зміни у системі соціальних відносин на Заході.

За концепцією Дарендорфа суспільство постійно змінюється, тому воно весь час переживає соціальний конфлікт. Витоки його у наявності в кожному суспільстві соціального примусу одних людей іншими. В основі соціальних конфліктів – політичні фактори: боротьба за владу, престиж, авторитет. Тому конфлікт може виникнути в будь-якій соціальній групі, де є підлеглі і керівники. Причиною конфлікту є прагнення до домінування. Одночасно суспільство може вплинути на процес протікання конфлікту, що надає можливість соціального реформування без революційних потрясінь. Суспільства відрізняються не за наявністю чи відсутністю конфлікту, а різним ставленням до нього з боку влади.

В. Духовну сферу життя суспільства ми розглянемо в наступному параграфі.

14.2. Духовне життя суспільства. Суспільна свідомість та її форми

Духовне життя суспільства містить у собі: а) духовну культуру; б) духовне виробництво і в) суспільну свідомість. Поняття культури, у тому числі і духовної її компоненти, ми розглянемо в наступній темі; тут же звернемося до двох останніх з названих сфер духовного життя суспільства. Насамперед – про духовне виробництво.

Духовне виробництво – це процес виробництва, споживання, обміну, розподілу духовних цінностей, а також відносини власності до результатів духовного виробництва. Звичайно в духовному виробництві виділяють три типи: а) індивідуальне; б) масове і в) спеціалізоване.

Індивідуальне духовне виробництво – це ні що інше, як духовна життєдіяльність окремої людини. **Масове** духовне виробництво є історичним процесом культурного відтворення і творчості народів. Особливо яскраво воно виражено в народному мистецтві, фольклорі, віруваннях, традиціях, звичаях, створюваних великими групами людей протягом всієї історії людства. Масове духовне виробництво гармонічно поєднує етнічне (національно неповторне) і загальнолюдське.

Спеціалізоване духовне виробництво, на відміну від індивідуального і масового, не виникає одночасно з матеріальним виробництвом. Як особливий вид суспільного виробництва, воно починає формуватися на етапі рабовласництва, коли виникають соціально-економічні передумови відділення розумової праці від фізичної, і в окремої групі людей з'являється можливість і умови займатися цілеспрямованим створенням духовних цінностей.

Необхідною передумовою виникнення спеціалізованого духовного виробництва послужило нагромадження знань про світ і людину у

філософських і релігійних вченнях античності, розвиток мови і формування понятійного апарату. Формування знарядь спеціалізованої духовної діяльності проявилось також у розробці методів наукового пізнання, у створенні основ логіки. У мистецтві, літературі це знайшло своє вираження в створенні мови художніх образів, формуванні різних стилів і жанрів.

Спеціалізоване духовне виробництво неможливе без певних соціальних інститутів, за допомогою яких здійснюється процес нагромадження, передачі духовних цінностей, відбувається підготовка тих, хто буде продовжувати процес відтворення старих і створення нових духовних цінностей. Спочатку такими соціальними інститутами духовного виробництва стають храми, академії, театри, бібліотеки.

Необхідною умовою здійснення – і особливо розвитку – духовного виробництва є гармонійна єдність процесів виробництва і споживання духовних цінностей.

І щодо цього сучасна дійсність характеризується тим, що духовне виробництво і споживання багато в чому не пов'язані між собою, дистанційовані одне від одного. Одна група людей у суспільстві займається виробництвом і розподілом духовних цінностей (наука, мистецтво, засоби масової інформації і т.д.), інша, більш чисельна частина суспільства, виступає як споживачі створених духовних цінностей. Більш того, духовній культурі сучасного суспільства притаманна тенденція виробництва духовної продукції, що припускає пасивне споживання, існування людини тільки як споживача духовних цінностей, створених іншими.

Багато в чому дану ситуацію можна пояснити ступенем розвитку духовного виробництва, його вузькою спеціалізацією, а також виникненням розриву між спеціалізованим і масовим духовним виробництвом.

Відзначимо, що зі всіх сфер суспільного життя найскладнішою виявляється духовне життя суспільства. Воно не підлягає чітким окресленням, однозначним фіксаціям та виправданому і прогнозованому регулюванню. І сьогодні до кінця не вирішена проблема стимулювання духовних процесів суспільства: як, наприклад, можна сприяти збільшенню кількості геніальних творців та творів? Яку систему освіти і виховання можна вважати оптимальною щодо збагачення духовного потенціалу суспільства?

Не викликає сумніву те, що жорстка регламентація інтелектуальної діяльності призводить до її збіднення і виродження, проте і всездозволеність, нічим не обмежена сваволя в цій сфері не йдуть їй на користь. Не можна робити відкриття за "планом", тим більше – геніальні, але навряд чи можна вважати виправданою політику пасивного очікування стихійних "проривів" в духовному житті, особливо, наприклад, у науковому пізнанні.

Духовне життя суспільства функціонує як складна саморегульована система з її внутрішніми тенденціями та чинниками.

В цій складній системі прийнято виділяти її основні елементи, рівні та стани. До основних елементів духовного життя відносять всю сукупність думок, норм, ідей та принципів, які, зазвичай, пов'язані з функціонуванням найважливіших сфер суспільного життя. Тут фігурують: політична, правова, моральна свідомість, мистецтво (ширше – естетична свідомість), релігійна свідомість, наука і філософія як форми суспільної свідомості.

В духовному житті розрізняють також такі його рівні: рівень масової свідомості та рівень суспільної ідеології, при цьому перераховані раніше елементи суспільного духовного життя можуть функціонувати на обох цих рівнях.

Рівень масової свідомості – це рівень переважно стихійного формування та функціонування у суспільстві певних поглядів, уподобань, стереотипів поведінки, типових прийомів розуміння та осмислення. Інколи цей рівень називають суспільною психологією; він досліджується спеціально соціальною психологією.

Доведено, наприклад, що психологічний стан людського натовпу не можна розкласти на суму психологічних станів людських одиниць, що включилися у цей натовп: тут діють стихійні сили та стимули. Велику роль у масовій свідомості відіграють масові уявлення про соціальний престиж, моду, життєвий успіх.

Важливим регулятором масової свідомості постає явище "соціальних ролей", яке передбачає існування сталих образів типового виконання людиною певних соціальних функцій.

Суспільна ідеологія чи просто ідеологія – це система поглядів і ідей, у яких усвідомлюється й оцінюється ставлення людей до дійсності і один до одного, соціальні проблеми і конфлікти, а також містяться цілі (програми) соціальної діяльності, спрямованої на закріплення або зміну (розвиток) даних суспільних відносин і інтересів відповідних соціальних груп. Ідеологія є соціально-політичною самосвідомістю суб'єктів громадського життя, історичного процесу (наприклад, класів, націй).

За допомогою ідеології відбувається усвідомлення та вираження потреб і інтересів соціальних суб'єктів, створюється програма напрямку і способів діяльності з їхнього здійснення. Таким чином, на основі ідеології здійснюється усвідомлена і цілеспрямована діяльність з регулювання суспільних відносин і перетворення суспільства відповідно до конкретно-історичних потреб і інтересів соціальних суб'єктів.

Як правило, ідеологія не може створити об'єктивну картину соціальної дійсності, оскільки відбиває її, головним чином, з погляду інтересів, потреб, цілей одного соціального суб'єкта.

Ідеологія може бути більш-менш об'єктивною в тому випадку, коли інтереси соціального суб'єкта, які вона покликана виразити, збігаються з

інтересами більшої частини суспільства, тобто з потребами і тенденціями суспільного розвитку (наприклад, буржуазна ідеологія періоду буржуазних революцій, ідеологія національно-визвольних і об'єднувачих рухів періоду становлення національних держав).

Зазвичай будь-яка ідеологія прагне так ідейно, концептуально оформити інтереси її носія (соціального суб'єкта), щоб подати їх як інтереси всього суспільства і, таким чином, залучити на свій бік, включити в практичну діяльність основну масу населення.

Суспільна ідеологія являє собою рівень продукування соціальних ідей, принципів, теорій та концепцій. Цей рівень формується та функціонує із значно більшим, ніж суспільна психологія, елементом свідомих, цілеспрямованих дій.

Суспільні ідеї, зазвичай, виробляються мислителями, інтелектуалами, або ж спеціальними соціальними відомствами (наприклад, військовими). Суспільна ідеологія не може бути вільною від впливів суспільної психології, проте вона є більш чіткою, деталізованою, внутрішньо пов'язаною, аргументованою, а тому і більш дієвою.

Крім того, суспільна ідеологія постає засобом цілеспрямованих впливів певних соціальних сил на масову свідомість та стан суспільства в цілому; це є певна програма соціальної діяльності. Тому ідеологія, як звичайно, подається у вигляді закликів, програм, гасел, стереотипних догматів та ін.

Досвід суспільної історії на сьогоднішній день свідчить: найбільш сприятливим для духовного життя постає демократичний лад суспільного життя та політика лібералізму, поєднані з постійною увагою з боку управлінських суспільних інститутів до процесів духовного життя, певних заходів стимулювання її окремих ділянок. Найважливішою умовою таких заходів постає визнання та дотримання свободи думки, слова та інформації, виконання такої умови дозволяє характеризувати певне суспільство як "відкрите".

Форми суспільної свідомості. У структурі суспільної свідомості виділяються форми, що виникають і функціонують як відображення соціального буття в цілому, а також окремих, відносно самостійних типів суспільних відносин.

Традиційно в науковій літературі визнається, що суспільна свідомість містить у собі такі форми:

1. Політична свідомість;
2. Правова свідомість;
3. Моральна свідомість чи мораль;
4. Естетична свідомість;
5. Релігія;
6. Наука;
7. Філософія.

Кожна з форм суспільної свідомості має свої специфічні способи відображення. Для науки відображення реальності відбувається через поняття, закони, теорії. Для естетичної свідомості, і особливо такої її складової, як мистецтво, відображення дійсності буде здійснюватися в специфічних, художніх образах.

Як уже відзначалося, суспільна свідомість відбиває суспільне буття, і специфіка форм суспільної свідомості розкриває, у тому числі, і природу суспільних відносин. Ці відносини поділяються на матеріальні та ідеологічні.

Матеріальні відносини виникають і розвиваються, необов'язково проходячи через свідомість людей. Ідеологічні ж відносини (до них належать політичні, правові, моральні, естетичні) виникають і історично змінюються за активної участі свідомості. Вони складаються, "проходячи" через свідомість людей, які живуть у суспільстві.

За об'єктом відображення форми суспільної свідомості можна розбити на дві групи. До першої з них можна віднести політичну, правову, моральну і естетичну свідомості. Вони виникають і функціонують, відбиваючи і забезпечуючи відповідний тип суспільних відносин. До другої групи можуть бути зараховані філософія, релігія і наука як особливі форми суспільної свідомості, з різних ідейних позицій і принципів, що створюють цілісну картину соціальної дійсності, процесів, що відбуваються в ній.

Форми суспільної свідомості мають відносну самостійність як відносно одна одної, так і відносно тієї соціальної дійсності, яку вони відбивають. Ця особливість форм суспільної свідомості виявляється, по-перше, у тому, що вони з'являються неодноразово. Наприклад, правова і політична свідомості формуються значно пізніше моральної. По-друге, форми суспільної свідомості різною мірою пов'язані із соціальними процесами, практичною діяльністю людей. Так, політична, правова, моральна свідомості через відповідні їм стосунки між людьми безпосередньо впливають на громадське життя; філософські і релігійні ідеї переломлюються через зміст політичних поглядів, правових норм і т.д.

Таким чином, за ступенем зв'язку, включеністю форм суспільної свідомості в соціально-історичний процес, у перетворення соціального життя політичну, правову, моральну, естетичну свідомості можна вважати духовно-практичним освоєнням дійсності, а філософію, релігію, науку – її духовним освоєнням.

Суспільна свідомість та її форми не є пасивним відображенням життя суспільства. Вони впливають на його функціонування і розвиток. Особливо яскраво активна роль суспільної свідомості виявляється на переломних етапах якісних перетворень суспільства. У цьому зв'язку доречно більш докладно зупинитися на таких формах суспільної свідомості, як правосвідомість і мораль.

Правосвідомість і мораль. Право – це система встановлених чи санкціонованих державою загальнообов'язкових норм, що забезпечують спільне цивільно-політичне існування людей на засадах особистої волі і при мінімумі карального насильства. Право містить у собі законодавчі обмеження, які суспільство само накладає на себе і на репресивні дії державного механізму, які його обслуговують. Ці обмеження фіксуються в конституції, що розуміється як найбільш безпосереднє вираження волі народу як суверена. Саме конституція, оскільки вона визначає взаємні обов'язки держави і громадян, є чистим вираженням законності на відміну від наказових, поліцейських, адміністративно-бюрократичних розпоряджень. Конституція – фундамент і серцевина всієї правової системи.

Істотним розділом цивілізованої конституції є права людини, або гуманітарні права: свобода совісті, слова, власності, особиста недоторканність і т.д. Саме вони є прямим і первинним втіленням права, тобто безумовного суспільного дозволу відомих елементарних умов персонального цивільного буття. Людину тут розуміють суворо в іпостасі особистості.

Права людини прості за вираженням, але дуже складні за аксіологічним змістом. Кожне з них – це одразу і цінність, і зарік, і ідеал. Складні вони і за характером їхнього соціокультурного призначення.

Концепція прав людини вперше в історії втілюється в американській Декларації незалежності (1776), у французькій Декларації прав людини і громадянина (1789) і в перших десятих поправках до Конституції США, що одержали назву Білля про права (1791). Однак, за суворим рахунком, ці документи лише "нотаріально оформлюють" уявлення, що визрівали в Західній Європі протягом щонайменше двох сторіч.

Моральні норми і цінності регулюють поведінку людини не в окремих, а в усіх сферах громадського життя. Норми моралі мають загальний характер, поширюються на всіх людей і забезпечують стабільність або зміну підвалин громадського життя, форм спілкування між людьми.

Моральність як особливий спосіб регуляції поведінки людей передуює появі права і політики. Вона виникає разом зі становленням людського суспільства, закріплюючись у звичаях, традиціях, заборонах і т.д.

Відмінна риса морального регулювання, у порівнянні, наприклад, із правовим, полягає в тому, що воно не вимагає спеціальних соціальних інститутів (держави і його органів насильства). Моральне регулювання виступає як саморегулювання поведінки людей. Контроль за дотриманням моральних норм може здійснюватися всіма членами суспільства.

Для морального регулювання особливу роль відіграє свідомість. Якщо в сфері політичній і правовій першорядного значення надається конкретній дії, санкціям за порушення існуючих норм, законів, то в сфері морального життя пріоритетне значення має оцінка. По-перше, самооцінка людиною своєї поведінки, і таким внутрішнім суддею є совість. По-друге –

це оцінка іншими представниками соціального середовища (осуд або схвалення вчинків), здійснювана за допомогою суспільної думки і ставлення (підтримка або відраза).

Ключовими категоріями моральної свідомості, полюсами морального життя є поняття "добро" і "зло". Уявлення про добро і зло історично змінювалися, що слід пояснювати різним характером відносин між людьми протягом розвитку людського суспільства і культури.

Незважаючи на різноманіття конкретно-історичних інтерпретацій природи добра і зла, добро можна в цілому визначити як нормативно-оцінне поняття моральної свідомості, яке у максимально узагальненій формі фіксує уявлення про морально-позитивне, благе і належне для існування людини. Зло розуміється як протилежне за своїм змістом поняття стосовно поняття добра, тобто як негідне, морально негативне за мотивами, цілями і вчинками людей у життєдіяльності суспільства.

Історія розвитку моралі, зміна моральних норм і цінностей показує залежність моральної свідомості від економічного і соціально-політичного ладу суспільства. Тим часом сама мораль (уявлення про добро, зло, честь, гідність, співвідношення цілей і засобів їхнього досягнення і т.д. і т.п.) значно впливає на інші сфери громадського життя – економіку, політику, право.

Особливою мірою значимість моралі виражена в духовному житті людини і суспільства. Духовне життя, на відміну від багатьох інших сфер буття людей, характеризується більшою свободою – свободою вибору і прояву волі людини. Тому не випадково у філософії світ морального життя розуміється як світ волі (див. п.12.1).

Воля і моральне життя нероздільні. По суті, моральним може бути тільки той вчинок, який зроблено в результаті вільного його вибору і здійснення. З іншого боку, моральне життя немислиме без самооцінки людини, тобто без відповідальності перед самим собою й іншими людьми. Тому моральна воля, моральне життя припускає встановлення меж цілей і способів діяльності людини і визначення відповідальності (можливих або навіть неминучих наслідків за їхнє порушення). Рівновага міри свободи і відповідальності в моральному житті вимагає визнання рівності суб'єктів моральних відносин, тобто всіх людей, а також самоцінності кожної людини для того, щоб відносини були моральними.

Для з'єднання всіх ключових гуманістичних ідей у поняття морального життя в історії не раз пропонувалися "золоті правила", моральні закони. У логічно чітких поняттях з позицій філософського й етичного знання (етику часто називають наукою про моральність) найбільш яскраві формулювання морального закону були запропоновані І. Кантом.

1. «Вчиняй так, щоб ти завжди ставився до людства й у своїй особі, і в особі будь-кого іншого так само, як до мети, і ніколи не стався до нього тільки як до засобу».

2. «Вчиняй тільки відповідно до такої максими, керуючись якою ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом».

Гуманістична мораль і моральність (іноді ці поняття розмежовуються, наприклад, у філософії Г. Гегеля) мають велике значення для матеріального і духовного життя людини і суспільства. Ідеї, з яких вона складається, орієнтують на визнання вищими цінностями волю, рівність, самоцінність людини. Гуманістична мораль виступає обмежником, стримуючим фактором руйнівної діяльності людини відносно природного і соціального середовища (життя і духу людини).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Опишіть зміст категорії "суспільне виробництво".

Якій зміст поняття "матеріальне життя суспільства"?

Що таке техніка і технологія і яке їхнє місце в матеріальному житті суспільства?

Що таке соціальна структура суспільства?

З чого складається духовне суспільне життя?

Як існує суспільна свідомість? Що Ви можете сказати про її носія?

Дайте означення суспільної ідеології.

Чим розрізняються (з погляду рівнів зрілості) суспільна ідеологія і суспільна психологія?

Назвіть традиційні форми суспільної свідомості.

ЛІТЕРАТУРА

Філософія. Підручник (ред. Г.Заїченко). – К., 1995, розділ 13, п.1.

Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К.- Львів, 2001.

Введение в философию. Ученик (ред. И.Т.Фролов). Часть 2. – М., 1989, глава XIV.

Філософія. Учебник (ред. В.Д.Губин и др.). – М., 1996. С.188–192.

Філософія. Навчальний посібник (ред. І.Ф.Надольний). 2-ге вид. – К., 2001, теми 16, 17, 18.

Філософія. Підручник (ред.М.І.Горлач та ін.). 2-е вид. – Харків, 2000.

Філософія. Курс лекцій (ред. І.Бичко). – К., 1993, лекції 26, 27.

Розин В.М. Техника и социальность // Вопросы философии. – 2005. – № 5.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ТЕСТИ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

14.1. У чому полягає філософський зміст категорії "суспільне виробництво"?

14.2. Чи є праця суспільно необхідною діяльністю? Чому? Наведіть з цього приводу філософську аргументацію.

14.3. Що Ви можете сказати про соціокультурну значимість техніки?

14.4. Ряд філософів (зокрема, прихильники марксистської філософії) вважають, що наука в ХХ столітті стала безпосередньою продуктивною силою суспільства. Як Ви вважаєте, чи можна погодитися з такою позицією? Наведіть відповідну філософську аргументацію.

14.5. Що Ви можете сказати про рівні зрілості суспільної свідомості?

14.6. "Філософія – це форма суспільної свідомості". Як Ви розумієте це означення?

14.7. Виділіть загальні і специфічні риси в наведених нижче формах суспільної свідомості:

а) політична свідомість і правосвідомість;

б) наука і релігія;

в) наука і мораль;

г) мораль і релігія;

д) політична свідомість і мораль.

14.8. Чи існує зла краса? Чи існує красиве зло? Чи надає чогось специфічного відповіді на кожне з цих питань врахування відомої тези Ф.М.Достоевського про те, що краса врятує світ? Аргументуйте свою відповідь, у тому числі в плані зв'язку відповідних форм суспільної свідомості.

14.9*. Який бік технічної діяльності людини можна визначити як духовний компонент, а який – як практичний?

14.10*. Чи змінювалась соціально-культурну значимість техніки протягом останнього тисячоліття? Аргументуйте свою відповідь.

14.11*. У свій час більшовики використовували дієву для суспільства тезу: "Винні у всьому поганому в суспільстві ті, у кого багатство і влада". Як би Ви тепер прокоментували б цю тезу?

14.12*. Що Ви можете сказати про ситуації, коли якась ідеологія опановує масами? Як оцінювали таку ситуацію прихильники марксистської філософії?

14.13*. З. Фрейд якось визначив відмінність суспільства від зграї (стада) наявністю ідеології в якому-небудь із соціальних прошарків (стратив). Чи приймаєте Ви таку позицію? Наведіть філософську аргументацію.

14.14*. Як би Ви описали мовою філософських категорій (у тому числі використовуючи концепцію форм суспільної свідомості)

а) природу естетичних цінностей?

б) природу моральних цінностей (цінностей моралі)?

ТЕМИ ДЛЯ РЕФЕРАТИВ, ДОПОВІДЕЙ І КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Заміна природного середовища на світ артефактів в процесі діяльності людини

Філософський аспект матеріального виробництва

Техніка як соціокультурний феномен

Техніка у контексті виробничих сіл суспільства

Проблема можливого винищення природи в період розквіту техногенного суспільства
Погляди М. Хайдеггера на місце техніки у суспільстві
Рівні суспільної свідомості
Форми суспільної свідомості і принципи їх класифікації
Мистецтво і релігія – форми суспільної свідомості. Порівняльний аналіз
Звичаї і традиції людського суспільства
Право як засіб регулювання суспільних відносин
Громадянське суспільство та його особливості
Історичний шлях людської цивілізації

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

- Філософія: короткий виклад. Навч. посіб. / Ред. С.П. Щерба. – К., 2003. Розд. XVII, п. 2.
Максюта М.Є. Вступ до філософії. Навч. посіб. – К., 2001, теми 24, 27, 28, 29.
Михайлова Т. М. Труд: опыт социально-философского изучения. – М., 1999.
Новая технократическая волна на Западе. – М., 1986.
Наука и культура (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 1998. – № 10.
Баландин Р.К. Ноосфера или техносфера // Вопросы философии. – 2005 – № 6.
Хайек Ф. Дорога к рабству // Вопросы философии. – 1990. – №№ 10, 11, 12.
Столович Л. Н. Красота. Добро. Истина. – М., 1994.

Тема 15. Філософське осмислення культури і цивілізації

1. Феномен культури і його філософське осмислення
2. Поняття цивілізації і його співвідношення з поняттям культури

Ключові терміни і поняття: культура, матеріальна культура, духовна культура, цивілізація

15.1. Феномен культури та його філософське осмислення

Поняття культури. Її ціннісний і технологічний виміри. Культура як зміст і певна характеристика життєдіяльності людини і суспільства багатогранна. Тому при розгляді її сутності, структури, специфіки можливі різні підходи. Один з наслідків багатолікості культури – велика кількість її

означень, наведених у філософській літературі (понад сто). Як одне з найбільш повних за змістом можна навести таке. **Культура** – це специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, представлений у продуктах матеріальної і духовної праці, у системі соціальних норм і заснувань, у духовних цінностях, у сукупності ставлень людей до природи, між собою і до самих себе.

У перекладі з латинського слово “культура” означає оброблення, виховання, утворення. Як наукове поняття “культура” одержала поширення в XVIII столітті як протилежне поняттю “натура”, тобто природа. Розвиток цієї тенденції привів до того, що культура стала розумітися як міра соціальності громадського життя і буття людини, як показник рівня розвитку суспільства і людини, ступінь перетворення первісного, природно-тваринного стану – людини і її буття.

По суті, культура – це процес і результат виділення людини з природи, створення нової реальності і способу свого існування, так званої “другої природи” (К. Маркс). У цьому розумінні змістом культури буде історична зміна природних і соціальних умов життя людини, розвиток людських здібностей, тобто становлення і розкриття сутності людини як у ній самій, так і у всьому багатстві і різноманітті створюваної нею дійсності.

Таке уявлення про культуру народилося не одразу; воно формувалося на тлі дискусій з іншими її трактуваннями і концепціями. Оскільки сутність людини і сутність громадського життя складають діяльність, остільки й аналіз культури здійснюється, головним чином, за допомогою пізнання того, що і як створює людина.

Відповідь на питання, що створює людина, дозволяє розкрити ціннісний вимір культури, міру людського в людині і суспільстві. Це дозволяє оцінити матеріальні і духовні потреби людини, способи їхнього задоволення, зрозуміти світ матеріальних і духовних цінностей, у яких вона живе. Через систему суспільних відносин, які відтворюють люди, можна визначити статус людини, її значимість і, таким чином, стимулювати розвиток чи стримування (наприклад, фізичних чи духовних, особистісних чи колективних, творчих чи репродуктивних і т.д.) рис культури. У цьому аспекті культура постає як система матеріальних і духовних цінностей, причому не тільки вже створених, але і передбачуваних до створення в сьогоденні і майбутньому для задоволення потреб людини. Такий підхід до культури називають аксіологічним. Однак існують ще й інші її трактування.

Технологічне трактування культури. У живій природі поведінка біологічних особин є інстинктивною, тобто визначена закладеними в них програмами, які успадковуються біологічним шляхом. Правда, у вищих тварин є і відносно розвинуті індивідуальні форми поведінки, що є результатом індивідуального навчання і досвіду, але вони не прогресують, не накопичуються з покоління в покоління. На відміну від цього, людська

діяльність носить надбіологічний характер. Люди керуються у своїх діях позабіологічно виробленими і соціально закріпленими засобами і механізмами діяльності, що і утворюють культуру. З цього погляду, культура є своєрідною “технологією людської діяльності”. Як же виникли ці механізми?

Трудова діяльність за допомогою штучних знарядь з необхідністю вимагала не тільки об'єднання зусиль людей і встановлення між ними упорядкованої системи відносин, але і накопичення досвіду виготовлення і використання знарядь праці. Досвід, надбаний одним поколінням, тепер уже не міг залишатися лише індивідуальним і зникати разом з ним. Виникла потреба у формуванні принципово нового механізму спадкування, носієм якого стало співтовариство індивідів. З іншого боку, сама система відносин у первісному колективі, способи його ставлення до природи осмислювалися і закріплювалися за допомогою різних настанов, заборон, приписів і т.д. Усе це в сукупності і формувало первісну культуру: Тому можна сказати, що і суспільні відносини, і культура не тільки виникли з одного джерела матеріально-практичного ставлення до природи, але і стали необхідною формою діяльності людей.

Надбіологічний характер культури – її найважливіша особливість. У строгому розумінні слова цей підхід до культури є структурно-функціональним. Він може бути дуже корисним для різних конкретних наук, що вивчають культуру (наприклад, соціології, етнографії). І недолік “технологічного” розуміння культури не в акцентуванні значення механізмів людської діяльності, а в тому, що таке розуміння відволікається від суб'єктивно-особистісного боку культури, що для філософської інтерпретації останньої має фундаментальне значення. Те, що ця характеристика дуже істотна, стає особливо зрозуміло при розгляді співвідношення культури і цивілізації (див. далі в цій темі).

Різноманіття підходів до осмислення культури. Матеріальна і духовна культура. Серед підходів до осмислення культури ми розглянули аксіологічний підхід і технологічне її трактування. Останнє є частиною діяльнісного підходу, відповідно до якого культура являє собою сферу людської діяльності. Якщо додати до цього, що в результаті людської діяльності можуть створюватися певні, значимі для людини і суспільства, цінності, то з цього випливає, що діяльнісний і аксіологічний підходи доповнюють один одного. Разом з ними відзначимо ще два – “ігровий” і семіотичний підходи.

Цілком природно, що в “ігровому” підході базовим є поняття гри як соціокультурного феномену. З іншого боку, сама культура тут виступає як ігровий феномен. Вперше у повній мірі цей підхід реалізував голландський культуролог і історик Й. Хейзинга (1872 – 1945) у своїй знаменитій книзі “*Homo ludens*”. У цій книзі Хейзинга спробував проаналізувати всесвітню історію культури через призму гри, ігрової діяльності людини. Гру він вважав загальним принципом становлення людської культури. Грі він

надавав особливого значення у виникненні і розвитку світової культури, гри, як основі людського співіснування в будь-яку епоху. Її цивілізаційна роль полягає в слідуванні добровільно встановленим правилам, у приборканні стихії пристрастей. При цьому підкреслюється антиавторитаризм гри, допущення можливості іншого вибору, відсутність гніту "серйозності" фетишистських уявлень.

У рамках семіотичного підходу культура постає як певна знакова система. Важливу роль у цьому підході грає поняття символу як складного знаку, що має цілий спектр змістів, значень, інтерпретацій. Даний підхід отримав поширення в ХХ ст. Тут слід зазначити спроби створення **Е. Кассирером** (1874 – 1945) цілісної філософської теорії символу, зроблені ним у багатотомній праці "Философия символических форм", у якій був даний феноменологічний аналіз різних культурно-символічних світів (міфу, мови, науки) як форм зовнішньої маніфестації і самопізнання людського духу. Можна відзначити в цьому зв'язку ідеї **К.-Г. Юнга** (1875 – 1961), який подавав як постулат наявність універсальних образів символів (архетипів) колективного несвідомого.

Традиційним підходом у розгляді культури, її структурних складових, є виділення культури матеріальної і духовної. **Матеріальна культура** охоплює всю сферу матеріального виробництва і його результати, те, що задовольняє матеріальні потреби людей. До **духовної культури** відносять всю сферу людської свідомості і духовного виробництва (індивідуального, масового, спеціалізованого).

Детально культура може аналізуватися з погляду структури і характеру суспільних відносин. У цьому випадку виділяється, наприклад, політична культура, моральна, правова, міжособистісна культура і т.д.

Серед численних концепцій культури одержала велике поширення інтерпретація цього поняття в песимістичному, негативному сенсі в контексті суспільного стану, ворожого гуманізму. Особливо яскраво це було зроблено в знаменитій книзі **О. Шпенглера** (1880 – 1936) "Закат Европы".

Позиція О. Шпенглера. У першому томі своєї знаменитої книги **О. Шпенглер** висунув концепцію культури, яка безпосередньо чи побічно дуже сильно вплинула на історико-культурологічну думку ХХ ст. Спираючись на великий матеріал, накопичений археологією, етнографією, порівняльним мовознавством та ін., Шпенглер прагнув розширити обрії традиційної історичної науки, визначити місце насамперед західноєвропейської культури в історії людства. У його творчості ця спроба тісно пов'язана з різкою критикою основних постулатів західної історичної науки ХІХ ст.: європоцентризму, панлогізму, історизму "лінійної" спрямованості. Цій схемі розвитку Шпенглер протиставив навчання про множинність культур, рівноцінних за рівнем досягнутої ними зрілості. Таких завершених культур, відповідно до його вчення, вісім:

- єгипетська,

- індійська,
- вавилонська,
- магічна (арабско-візантійська),
- китайська,
- аполонівська (греко-римська),
- фаустівська (західноєвропейська) і
- культура майя.

Їхнє існування є свідченням не єдиного процесу світової історії, а єдності проявів життя у Всесвіті.

Відмітимо, однак, що культурологічна концепція Шпенглера не є виключно оригінальною. Ще за півстоліття до нього аналогічні погляди розвивав відомий російський історик і культуролог М.Я. Данилевський (1822 – 1885). Свою позицію він виклав у книзі "Россия и Европа" (1871). В основі його концепції лежить ідея відособлених, "локально-історичних" типів. «Всякое племя или семейство народов, характеризующееся отдельным языком или группою языков, довольно близких между собой, – писав Данилевський, – для того, чтобы сродство их ощущалось непосредственно, без глубоких филологических изысканий, – составляет самобытный культурно-исторический тип, если оно вообще по своим духовным задаткам способно к историческому развитию и вышло уже из младенчества» [30].

Подібно до живого організму, культурно-історичні типи знаходяться у безперервній боротьбі один з одним і з навколишнім середовищем. Через свою замкненість між типами практично не існує тієї загальної системи цінностей, на фундаменті якої вони могли б консолідуватись. Якщо звернутись до біологічної аналогії, то культурно-історичний тип можна порівняти з рослиною. Як, наприклад, баобаб не може зростати на українському чорноземі, так і береза – у африканській саванні. «Начала цивилизации одного культурно-исторического типа, – продовжує Данилевський у тій же книзі, – не передаются народам другого типа. Каждый тип вырабатывает её для себя при большем или меньшем влиянии чуждых ему предшествовавших или современных цивилизаций» [31].

Данилевський був одним з перших, хто розробив концепцію всесвітньої історії як сукупності самостійних і специфічних цивілізацій, які він називав культурно-історичними типами людства. У своїй книзі "Россия і Европа", намагаючись виявити розбіжності між цивілізаціями, які він розглядав як своєрідні, непорівнянні культурно-історичні типи людства, він хронологічно виділяв такі типи організації соціальних утворень, які співіснували у часі, а також змінювали один одного: 1) єгипетський, 2) китайський, 3) асиро-вавилонський, 4) халдейський, 5) індійський, 6) іранський, 7) єврейський, 8) грецький, 9) римський, 10) новосемітський або аравійський, 11) романо-германський, або європейський, до яких додавав дві цивілізації доколумбівської Америки, зруйновані іспанцями.

Нині, він вважав, на всесвітньо-історичну арену приходять російсько-слов'янський культурний тип, покликаний завдяки своїй вселенській місії поєднати людство. Книга М.Я. Данилевського стала маніфестом пізнього слов'янофільства і викликала у кінці XIX століття широку і гостру полеміку серед таких видатних представників громадської думки Росії, як В.С. Соловйов (1853 – 1900), М.М. Страхов (1828 – 1896), Ф.І. Тютчев (1803 – 1873), К.М. Бестужев-Рюмін (1829 – 1897) та ін.

Як і біологічні види, культурно-історичні типи проходять природно-визначені стадії змушнення, старіння і загибелі. Культурно-історичний тип еволюціонує від етнографічного стану до державного і від нього – до цивілізації.

Однак повернемося до концепції О.Шпенглера. Як і Данилевський, він був противником "лінійної" спрямованості історії культури і схилився, швидше, до циклічності її розвитку. Циклічна теорія розвитку прагнула перебороти механізм одновимірних, односпрямованих еволюційних схем розвитку. Ідея круговороту, що стверджує циклічність розвитку в розрізних у просторі і часі культурних світах, що навіть при одночасному існуванні не сполучаються між собою, обумовлює особливу увагу до їхньої індивідуальності, винятковості, внутрішньої єдності. При вивченні їхньої "фізіогноміки" Шпенглер застосовує метод морфологічного аналізу, що отримав великий резонанс у вивченні історії культури.

Рух історії, її логіку Шпенглер розглядає як розвиток і закономірні перетворення (юність, розквіт, зрілість, занепад) гранично узагальнених культурно-історичних форм. Культура – певна внутрішня єдність форм мислення і творчості, що вирізняє епоху, створює її як цілісність, деяка єдина стилістика, відбита у формах економічного, політичного, духовного, релігійного, практичного, художнього життя. У центрі морфології культури Шпенглера – аналіз цієї стилістичної єдності. На противагу догматичним принципам наукового пізнання, Шпенглер обґрунтовував, посилаючись на Гете, пріоритет "ліричного початку", "відчуття життя" у підході до історичного цілого як живого організму, що розвивається.

Розглянемо більш детально один зі значущих аспектів змісту і форм буття культури, що пов'язаний з поняттям цивілізації.

15.2. Поняття цивілізації і його співвідношення з поняттям культури

Поняття цивілізації. Перераховані раніше підсистеми суспільства специфічні, виконують тільки їм властиві функції і взаємопов'язані одна з одною. Виникає питання: чи є серед них деяка ієрархія, те, що визначає, і те, що визначається? Адже суспільство – це цілісне утворення, і кожна країна неповторно своєрідна, має власну унікальну історію і культуру. Це припускає наявність системоутворювальних факторів, що інтегрують

розрізнені соціальні підсистеми в деяку якісно визначену єдність. У сучасній філософії цілісна характеристика суспільства дається в поняттях цивілізації і культури. Поняття культури ми вже розглянули; обговоримо тепер поняття цивілізації.

Термін “цивілізація” використовується в різних розуміннях.

По-перше, як історична сходинка у розвитку людства, що почалася після варварства і характеризується утворенням класів, держави, урбанізацією і виникненням писемності. У такій інтерпретації термін “цивілізація” частково збігається з поняттям “суспільство” і служить для протиставлення власне соціальної форми організації життя суспільства кровнородинним формам, які утворились природним шляхом. У сучасній літературі термін “цивілізація” зберігає свій первісний зміст як антитеза варварству.

По-друге, поняття цивілізації використовується як характеристика цілісності всіх культур, їхня загальнолюдська єдність (“світова цивілізація”, “цивілізований спосіб життя” і т.п.).

По-третє, як синонім терміна “матеріальна культура”: те, що дає комфорт; зручність, надана технікою (житло, побутова техніка, транспорт і зв'язок, обслуговування і т.п.).

По-четверте, як характеристика єдності історичного процесу. Це поняття служить критерієм порівняльної оцінки певних етапів історії в зв'язку з розвитком суспільного багатства. Розвиток суспільства в цьому випадку характеризується поняттями “цивілізованість”, “нижчий ступінь розвитку цивілізації”, “загальний рівень цивілізації”, “проміжні стадії цивілізації”. Але назване розуміння цивілізації не є достатнім, оскільки відсутній критерій, що дозволяє визначити рівень, ступінь чи стадію її розвитку.

У середині XVIII ст. поняття цивілізації використовувалось як опозиція “природному” стану людини, а як критерій прогресу цивілізації стверджувалась ідея суспільного блага в її різноманітних модифікаціях.

Важливий внесок у розуміння сутності цивілізації було зроблено етнографічними дослідженнями XIX-XX ст., що розкрили величезне багатство і різноманіття духовного світу, побуту, звичаїв, економіки і культури різних народів. Один з відомих етнографів XIX ст. Е. Тейлор ототожнив культуру і цивілізацію, вважаючи, що обидва ці поняття позначають весь комплекс знань, вірувань, морально-етичних концепцій, юридичних постанов, звичок і практичних навичок, що здобуваються людьми в ході історії. Вказання на значимість вірувань, ритуалів, приписів, що мають нормативну природу, дозволяє виявити найбільш важливу, визначальну сторону того явища, що мислиться в понятті “цивілізація”.

Як будь-яке живе, еволюціонуюче явище, суспільство підтримує і зберігає себе завдяки виникненню специфічних механізмів, що забезпечують виробництво і відтворення його життя. Таким механізмом є сукупність соціальних норм, що регулюють діяльність і ставлення людей

до природи, суспільства, одне до одного. Сутність будь-якої цивілізації і складає нормативна база виробничої, соціальної, економічної, політичної та іншої суспільно значущої діяльності. Як ми бачили, сама можливість виникнення людини і суспільства реалізувалася завдяки затвердженню ряду норм, життєво необхідних для виживання людей і збереження їхньої єдності.

Цивілізація являє собою ніби “конструкцію” суспільства з історично сформованими і відносно незмінними соціальними структурами і нормативно фіксованими відносинами між ними. Вона є сферою історичної необхідності, способом збереження і відтворення громадського життя, закріпленим у системі норм, що регулюють діяльність і відносини окремих індивідів і соціальних груп у всіх підсистемах суспільства: економічній, політичній, соціальній, духовній. Важливе місце в цивілізації займають норми, пов'язані з оволодінням предметними і соціальними технологіями: технологією влади, керування, виховання, організації побуту, і, в першу чергу, виробничою технологією. Ускладнення громадського життя поєднувалось з кристалізацією розгалуженої системи норм, заборон (табу) і приписів. Передаючись від покоління до покоління, вони забезпечували збереження соціального досвіду і, отже, відтворення громадського життя в тій якості, у якій воно історично складалося.

Цивілізація визначає характер і спрямованість життєвого існування людей, їхньої соціальності. Значимість соціальних норм викликала необхідність формування відповідних способів їхньої передачі (засобів комунікації) і інститутів їхнього підкріплення. Кожна цивілізація виробляла особливу систему кодування, збереження і трансляції соціального досвіду, що одержував специфічне вираження в соціальних нормах. Засобами трансляції соціальних норм були спільні колективні дієства, гра, показ, приклад, ритуал, обряд, звичай, тобто звичний, стандартизований і такий, що мало надавався усвідомленню, цілісний зразок поведінки. Але головна роль належала мові міжособистісного спілкування.

Мова – специфічний соціальний засіб передачі інформації і керування людською поведінкою. Завдяки мові здійснюється передача соціального досвіду, найбільш важливих і важко відтворюваних іншими знаковими засобами досягнень. Саме за допомогою мови реалізується наступність різних поколінь. Історія кожного народу, його культура невіддільні від історії його мови, словниковий склад якого показує, які явища є основним предметом його думок. Як факт духовної культури мова розвивається разом з нею, але як специфічне явище вона відносно незалежна від культури, трансформується згідно з власними внутрішніми законами.

Гарантом збереження і виконання соціальних норм була система покарань (іноді дуже жорстоких), а також релігія як форма колективної

(суспільної) свідомості і соціальні інститути, які її представляють. Релігія і церква додавали цивілізації її особливого вигляду.

Як вищий, об'єднувальний початок цивілізації, що гарантує її збереження, виступає верховна влада, представлена державою з її розгалуженою системою правових норм. Різні цивілізації створювали різні системи державної влади: теократичні, класові, правові, політичні. Аналіз впливу універсальної системи норм, які регламентують суспільні відносини, діяльність і поведінку людей, дозволяє пояснити різноманіття цивілізацій. Вони розрізняються,

- по-перше, особливостями пануючих релігійних і світоглядних настанов та їхнім місцем у політичному, соціальному і культурному процесі;

- по-друге, ступенем їхньої техніко-економічної розвиненості;
- по-третє, швидкістю економічних і соціальних процесів, а також характером їхніх джерел, механізмів і ступенем органічності.

У кожного типу цивілізації – специфічні особливості політичної системи і характер своїх правових установлень. Цивілізації відрізняються також способами кодування, зберігання і трансляції інформації. «Вичерпавши всі можливості, ми прийшли до одного висновку: причина генезису цивілізації криється не в єдиному факторі, а в комбінації декількох: це не єдина сутність, а відношення», – підкреслював відомий англійський історик і культуролог А. Тойнбі (1889 – 1975) [32].

Найбільш переконливою ілюстрацією цивілізаційних основ суспільства може служити типологія цивілізацій. Найважливіший вододіл, що пролягає між цивілізаціями, – розходження європейського і неєвропейського типів. Ці розходження настільки великі, що цінності європейської цивілізації довгий час вважалися найвищими, до рівня яких неминуче повинні будуть піднятися інші народи.

Повертаючись до розрізнення цивілізацій європейського і неєвропейського типів, відзначимо, що останні являють собою значну групу (за класифікацією А. Тойнбі їх нараховується 21), багато з яких неповторно своєрідні й у той же час мають загальні типологічні риси. Це так звані **традиційні** цивілізації, що виникли задовго до європейської. Традиційне суспільство розвивається вкрай повільно і здатне відтворювати існуючий образ життя століттями і навіть тисячоліттями. Еволюція неєвропейських цивілізацій відрізняється циклічністю, періодичними пульсаціями – зміцненням чи послабленням держави з властивими їй інститутами або нормами.

Характерні риси традиційної цивілізації – деспотична влада, безправ'я підданих, структура громади, невиділеність особистості, нерозвиненість права, приниженість індивіда. Загибель подібного суспільства не змінює сам тип цивілізації, що передається механізмами соціальної спадковості. Приміром, усі гігантські зусилля більшовиків, які фізично винищували представників дореволюційної інтелігенції, книги і

картини, старі будинки і цілі архітектурні ансамблі стародавніх російських міст, храми та їхніх служителів, не змінили характер нашої цивілізації. У духовній сфері традиційної цивілізації панують релігійно-міфологічні уявлення, а перші форми наукових знань вироблялися і викладалися переважно як рецептура для існуючих форм діяльності.

Європейська цивілізація являє собою особливий тип соціального і культурного розвитку, що сформувався в Європі приблизно в XV–XVII ст. Її попередниками були культури античного світу і європейська християнська традиція. Синтез цих двох традицій в епоху Ренесансу сформував глибинний менталітет техногенної цивілізації та її культуру, що забезпечувала прискорений розвиток техніки і технології, докорінну зміну соціальних зв'язків між людьми. Вона заснована на становленні правової держави, висуванні в центр громадського життя особистості як найвищої цінності з її ініціативою, динамізмом і самостійністю. У ній яскраво виражена тенденція до подолання відчуження людини від нею ж породжуваних соціальних і політичних структур. Одна з особливостей техногенної цивілізації – інтенсивне спілкування між людьми і формування ефективних засобів комунікації. У культурі домінує наукова раціональність як особлива самодостатня цінність. У цій цивілізації, завдяки відкриттю законів, людина активно і доцільно змінює природу, стверджує пріоритет науки. У ній формується вимога новизни і результативності, постійного збільшення знання, волі і самостійності суб'єкта пізнання.

Поняття “європейського” і “неєвропейського” типів цивілізації охоплює загальні, істотні, родові ознаки. Видові розходження, наявні всередині названих типів, врешті-решт зводяться до визнання унікальності європейської цивілізації у світовій історії. На думку деяких фахівців, вона виникла в результаті мутації культури традиційного суспільства і не має аналогів. Проте, типологія цивілізацій не вичерпується специфікою європейського і неєвропейського розвитку, оскільки в історії людства існувало й існує безліч цивілізацій, що мають більші чи менші риси подібності і розходження. Так, за культурно-історичною спільністю можна виділити країни Західної, Східної і Південно-Східної Європи, а також США і Канаду, що відносяться до європейської цивілізації, але істотно розрізняються за характером їхньої культури.

За часом виникнення і загибелі виділяються сучасні і мертві цивілізації (наприклад, мексиканська, халдейська чи давньосемітська й ін.). Відповідно до класифікації А. Тойнбі, у даний час існують такі цивілізації, як західно-християнська, православно-християнська, ісламська, індуїстська, далекосхідна. Сучасні американські соціологи Д. Белл (1919р.) і О. Тоффлер (1928р.) беруть за основу поділу рівень розвитку продуктивних сил і виділяють цивілізації, що характеризуються, в основному, етапами їхнього економічного розвитку:

- предцивілізація (архаїчне, традиційне чи первісне суспільство);

- аграрно-ремісничча цивілізація;
- індустріальна (промислова цивілізація);
- сучасна постіндустріальна і
- інформаційна цивілізація (в процесі становлення).

Таку класифікацію ми вже розглядали в п. 14.1.

Для розуміння особливостей цивілізації і відповідної їй культури важливим є питання про те, як іде трансляція соціальності, як вона відтворюється в діяльності смертних і недовговічних поколінь. Соціальне кодування інформації здійснюється в двох формах: знання через діяльність (показ, приклад, гра) і знання у формі знака і, насамперед, мови міжособистісного спілкування. Обидві ці форми взаємозалежні, але в різних цивілізаціях представлені в особливих співвідношеннях: з перевагою ритуальних форм, або вербальних (словесних), або у формі общинної чи сімейної традиції. Прикладом передачі соціальної інформації у формі общинної традиції є звичай, що зберігався протягом значного часу, наприклад, в Індії. Тут безліч людей зайнята землеробством, а незначна частина виконує функції, пов'язані з їх обслуговуванням. Це чиновники, судді, ремісники і т.д. Їхні знання професійно обмежені, концентруються у певних родинах, що і передають їх своїм дітям. Діти з раннього віку включаються в працю батьків і опановують професійні знання і навички, успадковуючи також і місце в соціальній і професійній ієрархії, і клієнтуру, і навіть розмір винагороди за свою працю.

Соціальна інформація може передаватися й у формі особисто-іменного типу соціального кодування. Це пряме програмування поведінки особистості, що наділяється відповідним професійним ім'ям, яке зобов'язує виконувати деякий кінцевий за числом набір соціальних функцій (збирач трав або заклинач погоди і дощів і т.п.). Показ, приклад, рольова гра і ритуальний акт втаємничення виступають як найважливіші способи передачі досвіду.

Названі форми передачі соціальної інформації характерні для цивілізацій традиційного типу. Незважаючи на їхню архаїчність, вони досить рухливі, здатні накопичувати значні масиви знання. Названа система переважала європейську аж до XVII в. Порох, розбірний шрифт, компас, механічний годинник з'явилися в Європі з Китаю. Широко відомі дамаська і златоустівська сталь, рецепти якої втрачені, і т.п. Проте, вузька спеціалізація не пристосована до міжпрофесійної комунікації, обміну досвідом, що пояснює обмеженість її можливостей.

Для цивілізації європейського типу характерна універсальна логіко-понятійна мова, що дає логічно струнку, впорядковану картину світу. Здатність до узагальнення, абстрагування, створення на базі природної мови штучних мов різних областей знання – найважливіші особливості європейського соціокоду.

У типології цивілізацій неможливо недооцінити значення культурно-релігійної єдності. У класифікації цивілізацій А. Тойнбі,

С. Хантінгтона та інших релігійний фактор є найважливішим, якщо не визначальним.

Таким чином, сутнісні характеристики суспільства ґрунтуються на цивілізації як великомасштабній формі організації соціального життя. Цивілізації мають велику стійкість у часі і просторі, ґрунтуються на загальних нормах, що регулюють зв'язки індивідів і соціальних груп і визначають як матеріальні, так і духовні передумови суспільства. Вони є найважливішим системоутворювальним початком громадського життя, створюючи загальні форми культури і соціальних відносин. Цінності, норми, символіка і т.п. духовні фактори надають їм рис самобутності. Цивілізація – охоронниця історичного досвіду, що забезпечує наступність поколінь.

Природно порушити питання: а чому цивілізації гинули? Це відбувалося насамперед тому, що цивілізаційні норми суперечливі. У їхній сукупності можна виділити ті, котрі виконують прогресивну, творчу роль, і ті, котрі з різних причин виявляються деструктивними, руйнівними. Цивілізація поєднує в собі всі прояви соціального життя: і культуру, і безкультур'я, і надбання, і втрати. Відомо, що в міру розвитку суспільства застарівають його норми. Вступаючи в протиріччя з мінливими умовами життя даного соціуму, вони створюють пряму загрозу його існуванню. Але головне полягає в тому, що самі по собі норми не гарантують збереження суспільства, вони припускають формування людей, що здатні керуватися названими нормами, реалізувати їх у своїй діяльності, давати їм власну інтерпретацію. Тому найважливішим структурним елементом цивілізації є культура.

Досить часто в суспільних науках і соціальній філософії поняття цивілізації використовується для характеристики конкретного суспільства як соціокультурного утворення, локалізованого в просторі і в часі (цивілізація Давнього Єгипту або Вавилону, арабська цивілізація і т.д.), або як фіксація певного рівня технологічного розвитку. Звичайно, усі ці характеристики цивілізації не випадкові, відбивають деякі реальні сторони й особливості історичного процесу, але, як правило, їх оцінюють і інтерпретують односторонньо, що дає підставу для критичного ставлення до пропонованих численних тлумачень і концепцій цивілізації.

Разом з тим саме життя показало необхідність використання поняття цивілізації, виявлення його реального науково-філософського змісту. Деякі підсумки проробленої в цьому напрямку сучасними філософами роботи можна було б коротко виразити в такий спосіб.

Цивілізація містить у собі перетворену людиною, окультурену історичну природу (у незайманій природі існування цивілізації неможливо) і засоби цього перетворення, людину, що засвоїла культуру і здатна жити і діяти в окультуреному середовищі свого існування, а також сукупність суспільних відносин як форм соціальної організації культури, що забезпечують її існування і продовження.

Таке трактування цивілізації, трактування її з загальнолюдської точки зору, дозволяє більш виразно усвідомити і природу багатьох глобальних проблем як протиріч сучасної цивілізації в цілому. Забруднення навколишнього середовища відходами виробництва і споживання, хижацьке ставлення до природних ресурсів, нераціональне природокористування породили глибоко суперечливу екологічну ситуацію, що стала однією з найгостріших глобальних проблем цивілізації, для вирішення (чи хоча б пом'якшення) якої потрібне об'єднання зусиль усіх членів світового співтовариства. Далеко виходять за рамки окремих соціальних систем і набувають глобального загальноцивілізаційного характеру демографічні та енергетичні проблеми, задачі забезпечення продовольством зростаючого населення Землі. Перед людством стоїть загальна мета – зберегти цивілізацію, забезпечити власне виживання.

Таким чином, цивілізація являє собою соціокультурне утворення. Якщо поняття “культура” характеризує людину, визначає ступінь її розвитку, способи самовираження в діяльності, творчості, то поняття “цивілізація” характеризує соціальне буття самої культури.

Культура і цивілізація. На ранніх стадіях суспільного розвитку людина була злита з тією спільністю (родом, громадою), часточкою якої була. Розвиток цієї спільності був одночасно і розвитком самої людини. У таких умовах соціальні і культурні аспекти суспільства практично не розділялися: соціальне життя було одночасно і життям даної культури, а досягнення суспільства були досягненнями його культури. Так само, як свідомість первісного суспільства була, за виразом К. Маркса, «вплетена» у матеріальну діяльність людей», так і культурний аспект суспільства був злитий із соціальним, не відчленований від нього.

Іншою особливістю первісної соціальності був її “природний” характер. Родоплемінні, а також внутрішньо- і міжобщинні відносини, “природно” виникали в процесі спільного життя і діяльності людей, у суворій боротьбі за підтримку свого існування. Розкладання і розпад цих відносин у процесі переходу до класового суспільства був одночасно глибинним переворотом у механізмах функціонування і розвитку суспільства, що означав становлення цивілізації.

Аналізуючи перехід від первісності до цивілізації, виділяють такі її основні характеристики: суспільний поділ праці й особливо відділення міста від села, розумової праці від фізичної, виникнення товарно-грошових відносин і товарного виробництва, розшарування суспільства, поява держави, права спадкування майна, глибокий переворот у формах родини, створення писемності і розвиток різних форм духовного виробництва.

Позиція О. Шпенглера. Одна з найважливіших проблем культури ХХ ст. – відносини культури і цивілізації – у філософії Шпенглера приймають характер нерозв'язної проблеми (антиномії). Він виділяє в розвитку культурно-історичного індивідуума такі фази: міфо-символічну ранню культуру, метафізико-релігійну високу культуру і пізню, закоснілу

культуру, що переходить у цивілізацію. Весь цикл триває близько тисячоліття. Поряд з методом аналогії, Шпенглер, прагнучи довести “паралельно-одночасний” характер проходження цих стадій всіма історичними культурами, використовує метод гомології. У цьому плані цивілізація всюди володіє тими самими ознаками. Вона – симптом і вираження відмирання культурного світу в його цілісності як організму, згасання ідеї, що надихала його формотворчість, повернення в небуття, в етнічний хаос.

Аналізуючи духовний клімат сучасної йому Європи, Шпенглер дійде висновку, що подібно до того, як у свій час загинула греко-римська культура, зараз в’яне західно-європейська, і ніщо не може її врятувати. Захід Європи ознаменувався перемогою техніки над духовністю, світових міст над провінцією, плебейської моралі над трагічною. «Жизнь была, – писав він у “Закате Европы”, – чисто органической, необходимейшим и осуществлённым выражением души: теперь она становится неорганической, бездушной, подчинённой опеке рассудка. Это признавали — и тут лежит наиболее типическая ошибка самочувствования всякой цивилизации — как некоторое завершение. Однако этот дух человечества мировых городов являет собой отнюдь не возвышение душевной стихии, а некоторый остаток, который обнаруживается после того, как вся органическая полнота остального умерла и распалась» [33].

Слід зазначити, що для Шпенглера в сучасному світі культура зберігається лише в селянстві, що піддається тиску з боку цивілізації. «Крестьянство, связанное корнями своими с самой почвой, живущее вне стен больших городов, которые отныне – скептические, практические, искусственные – одни являются представителями цивилизации, это крестьянство теперь уже не идет в счет. “Народом” теперь считается городское население, неорганическая масса, нечто текучее. Крестьянин отнюдь не демократ – ведь это понятие также есть часть механического городского существования – следовательно, крестьянином пренебрегают, осмеивают, презирают, ненавидят его. После исчезновения старых сословий, дворянства и духовенства, он является единственным органическим человеком, единственным сохранившимся пережитком культуры» [34].

Гранично політизована культурологія Шпенглера будується на ідеї передвизначеності близької загибелі Заходу. Глибоко переймаючись ідеєю неминучого заходу західно-європейської “фаустівської” культури, Шпенглер при цьому демонструє дуже суперечливу, двозначну позицію, що часом переходить у відверту апологетику, стосовно багатьох факторів “епохи цивілізації”, згубних для історичних культур: надлишок руйнівної техніки, гіперурбанізм, безоглядне підпорядкування людиною природи, війна.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Які особливості філософського підходу до культури?

Які концепції особистості Ви знаєте?

Дайте означення культури в аксіологічному аспекті.

Охарактеризуйте концепцію культури О.Шпенглера.

Дайте означення цивілізації у кількох розуміннях.

Яким чином суспільство підтримує і зберігає своє існування?

Чим відрізняються європейський і несвропейський типи цивілізації?

Як передається культурний досвід від покоління до покоління?

Яке значення у розвитку цивілізації має релігійний фактор?

Чи вважаєте ви, що сучасна цивілізація приречена на загибель? Якщо так, то з яких причин?

ЛІТЕРАТУРА

Філософія. Підручник (ред. Г.Заїченко). – К., 1995, розділ 16.

Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К.- Львів, 2001, тема 16.

Нестеренко В.Г. Вступ до філософії. Онтологія людини. – К., 1995, розділ 9.

Введение в философию. Учебник (ред. И.Т.Фролов). Часть 2. – М., 1989, глава XVI.

Философия. Учебник (ред. В.Д.Губин и др.). – М., 1996, часть IV, глава 1.

Философия. Учебник для ВУЗов (ред. В.П.Кохановский). – Ростов-на-Дону, 1995, глава IX.

Філософія. Підручник (ред. М.І.Горлач та ін.). 2-е вид. – Харків, 2000.

Губерський Л.В. Культура. Ідеологія особистість. Методолого-світоглядний аналіз. – К., 2002.

Табачковський В.Г. Гуманізм та проблема діалогу культур // Філософська думка. – 2001. – № 1.

Тихонравов Ю.В. Философия. Учебное пособие. – М., 1999. С.190-212.

Шпенглер О. Закат Европы. – М., 1993.

Тойнби А. Постыжение истории. – М., 1991.

Тойнби А. Цивилизация перед судом истории. – М., 1995.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ТЕСТИ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

15.1. Проаналізуйте поняття "культура". Які особистісно-людські і об'єктивно-речові виміри воно має?

15.2. Зіставте основні особливості культур Заходу і Сходу.

15.3. У чому специфіка трактування культури О. Шпенглером? Чи були попередники такого його трактування?

15.4. Поясніть сенс поняття "культура особистості". Як пов'язана культура особистості і культура суспільства. У чому полягає їхній взаємовплив?

15.5. Які існують класифікації цивілізацій і на яких підставах ці класифікації базуються?

15.6. Яке співвідношення понять "цивілізація" і "культура" у трактуванні А. Тойнбі?

15.7. У чому полягає специфіка постіндустріальної цивілізації і які тенденції переходу її в інформаційну цивілізацію?

15.8*. Поясніть, як співвідносяться національне і загальнолюдське в культурі. Проаналізуйте українську культуру.

15.9*. Що Ви можете сказати про зв'язок культури і мови?

15.10*. Дайте філософський коментар наведеному нижче уривкові з праць відомого німецького філософа-просвітника І.Гердера: «Воспитание человеческого рода — это процесс и генетический и органический; процесс генетический — благодаря передаче, традиции, процесс органический — благодаря усвоению и применению переданного. Мы можем как угодно назвать этот генезис человека во втором смысле, мы можем назвать его культурой, т.е. возделыванием почвы, а можем вспомнить образ света и назвать его просвещением, тогда цепь культуры и просвещения протянется до самой земли. Различие между народами просвещенными и непросвещенными — не качественное, а только количественное...»

Люди создают увеличивающееся множество всё более сложных инструментов; они учатся использовать друг друга в качестве инструментов. Физическая сила человечества увеличивается, шар прогресса растёт, машины, которые должны его двигать, становятся сложнее, искуснее, мощнее... Природа человека есть умение. Всё, к чему есть склонность в его бытии, со временем становится предметом его умения... Бесконечны связи, в которые могут быть включены предметы природы; дух изобретательства с целью их использования ничем не ограничен и прогрессирует. Одно изобретение влечет за собой другое, одна деятельность побуждает другую. Зачастую одно изобретение открывает тысячи, десятки тысяч новых видов деятельности» [35]. Виділіть аспекти культури, про які мова йде в даному уривку і спробуйте описати їх засобами сучасної соціальної філософії. Як трактує І. Гердер у цьому уривку статус людини в культурі?

15.11*. Як Ви вважаєте, чому деякі філософи і культурологи (наприклад, О.Шпенглер і постмодерністи) стверджували, що до культури поняття прогресу не може бути застосовано? Відповідь аргументуйте.

ТЕМИ ДЛЯ РЕФЕРАТИВ, ДОПОВІДЕЙ І КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Особливості філософського осмислення культури

Європейська культура. Міф і ритуал

Концепція культури К.-Г. Юнга

Культурогенез і цінності культури

Сучасні культурологічні концепції

Взаємозв'язок культури і цивілізації у філософській концепції

О. Шпенглера

Концепція цивілізацій А. Тойнбі

Проблема переваги матеріального над духовним в сучасній цивілізації

Порівняння цивілізації, формації і культури

Проблема війни і миру на шляху становлення всесвітньої людської спільноти

Розвиток концепції гуманізму у сучасній західній філософії

Концепція постіндустріального суспільства

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Філософія: короткий виклад. Навч. посіб. / Ред. С.П. Щерба. – К., 2003. Розд. XVIII.

Максюта М.Є. Вступ до філософії. Навч. посіб. – К., 2001, теми 20, 21.

Павленко Ю.В. Структура глобальної цивілізації // Вісник Національної Академії наук України. – 2005. – № 3.

Столович Л.Н. Об общечеловеческих ценностях // Вопросы философии. – 2004. – № 7.

Стёпин В.С. и др. От классовых приоритетов к общечеловеческим ценностям // Квинтэссенция. Философский альманах 1991. – М., 1992. – С.4–46.

Араб–Оглы Э.А. Европейская цивилизация и общечеловеческие ценности // Вопросы философии. – 1990. – № 8.

Разлогов К.Э. Глобальная и/или массовая // Общественные науки и современность. – 2003. – № 2.

Баландин Р.К., Бондарев Л.Г. Природа и цивилизация. – М., 1988.

Кутырев В.А. Экологический кризис, постмодернизм и культура // Вопросы философии. – 1996. – № 11.

Тема 16. Суспільний прогрес і сенс історії

1. Поняття філософії історії.
2. Ідея прогресу і його суперечливість.
3. Глобальні проблеми сучасності.
4. Філософія і футурологія.

Ключові терміни і поняття: філософія історії; прогрес; глобальна проблема; екологічна проблема; футурологія.

16.1. Поняття філософії історії

Філософія історії являє собою особливу сферу філософського знання, у якій мова переважно йде про основоположення дивовижного феномену – людської історії. Питання, які у цьому зв'язку обговорюються, досить несподівані: як можлива історія взагалі? Чи є в ній який-небудь сенс, який можна досягнути розумом? Якщо є, то звідки він береться, тобто, полягає він у самій тканині історичної події чи він – наслідок нашої пізнішої його інтерпретації? Чи має історія напрямку? Хто є творцем історії? Як можлива історична подія? Зрозуміло, що означення специфіки філософії історії залежить від означення філософії в цілому. Оскільки ж єдиного означення, яке б задовольнило всіх, не існує, те неможливий і уніфікований погляд на філософію історії.

У деякому розумінні будь-яка філософсько-історична концепція марна, недостатня стосовно історичного процесу. Іншими словами, історія не може бути вичерпана якою-небудь концептуальною схемою. Будь-яка схема спотворює, огрублює історичне буття людини. Але це не означає, що ми повинні відмовитися від спроб його вивчення. Філософія історії може бути зрозуміла як ряд безперервних спроб задання граничних питань про буття, світ крізь призму історичного матеріалу.

Термін "філософія історії" досить пізнього походження. Його ввів в оборот **Вольтер** (1694 – 1778). Одна з його робіт так і звалась – "Філософія історії". Однак це менш за все означає, що Вольтер є засновником цієї філософської дисципліни. Філософія історії виникла набагато раніше, принаймні, у європейській філософській традиції. Хоча не можна сказати і того, що вона з'явилася одночасно з виникненням філософії в рамках цієї традиції, тобто в Давній Греції. У якомусь розумінні антична думка не знає історії як фундаментального предмета філософської рефлексії. Слово "історія", як відомо, грецького походження, однак у ранніх грецьких істориків (і філософів) воно означало "дослідження" в розумінні "розслідування", "розпиту", деякого кропіткого збирання відомостей, розповідей про вчинки людей минулого і сьогодення. Історія подається як сукупність "сирих фактів" і переказів цих фактів, у чому ще немає знання, немає науки. Історія з цього погляду не піддається теоретичному

оформленню, зведенню в ціле, у ній відсутній керівний осяжний розумом початок. Звідси неможлива і філософія історії, та й сама історія – у тому сенсі, який ми зараз надаємо цьому слову. Пізніше, однак, історія набуває в давньогрецьких мислителів осяжної форми. Нею стає за перевагою форма циклічного розвитку, у якому історичне буття людини виявляється поданим і осмисленим як сукупність вічно повторюваних фаз у трансформації суспільного устрою, в першу чергу форм державного правління. Ці концепції якоюсь мірою стали прототипами тих всеосяжних відносно всесвітньої історії схем, що розроблялися європейськими мислителями нового часу, які обрали історичний процес основним об'єктом філософствування (починаючи, ймовірно, з Д. Віко (1668 – 1744), італійського філософа та історика XVIII ст.). Одну з найбільш розвинутих концепцій такого роду ми зустрічаємо в Полібія – грецького історика II ст. до н.е. У нього ж, до речі, можна знайти і передумови, що вели до подолання погляду на історію як на круговорот деякого набору форм політичного устрою. Полібій був великим шанувальником римського суспільного устрою і саме з ним пов'язував можливість виходу з "дурної нескінченності" повторюваних циклів зміни одних форм державності іншими, оскільки в римській державі вбачав щасливе суміщення всіх можливих форм державності (монархії, олігархії та демократії), що, на думку Полібія, саме й утримувало римську державність від сповзання до повторення фаз політичної історії, які проходили всі інші держави античного світу. Така сумісна структура робила римський державний лад стабільним і ніби вічно новим.

Християнська філософія історії. З виникненням християнства виявилось можливим інше розуміння історії, яке можна назвати лінійним. Воно припускало в історії напрямок, а отже, і внутрішню логіку, особливий сакральний сенс для всього, що відбувається, кінцеву мету. Тим самим історія дійсно виявлялася процесом, деяким упорядкованим потоком буття. Правда, не можна сказати, що лінійний погляд на історію абсолютно чужий для античного язичництва. Так, знаменита розповідь Гесіода про послідовне проживання людством декількох епох-століть у своїй історії – від золотого до залізного – виявляла саме лінійне розуміння історичного процесу. Однак, по-перше, подібна лінійність виявлялася в античності, як правило, "вбудованою" у більш загальну циклічну структуру розуміння історії і, по-друге, уявлялась лінійність історії цілком однозначною, а саме як деградація людства, безумовний його регрес. У християнстві ж історія людства оцінювалася скоріше в прогресистському дусі. Людство дорослішає в історії. Вірніше, сама історія – це і є епоха дорослішання керованого Богом людства. Хоча й у християнській схемі, як відомо, також знайшлося місце для архетипової ідеї про золоте століття і наступний регрес людства (образи первісної безвинності людини і наступної втрати нею цієї безвинності – гріхопадіння).

У християнських поглядах на історію виділяється й інший її фундаментальний аспект – незворотність. Якщо для античної свідомості, як і для свідомості традиційних суспільств у цілому, характерним є упор на повторюваність, відтворюваність історичних реалій (іноді буквально повторюваність і абсолютна відтворюваність), то для християнської свідомості важливий акцент на унікальність кожної події в історії. Якщо природне буття не має своєї власної історії – воно таке, яким його створив Господь, то людське буття, спонукуване укоріненою в ньому свободою, є буттям, що стає. Людина, створена Богом за образом і подобою своєю, внаслідок гріхопадіння втрачає свою вихідну досконалість і змушена сама (з допомогою свого творця) відтворювати себе. У цьому просторі, де можливий рух до втраченої досконалість, і є місце для історії.

Найяскравішим і найвизначнішим представником християнської філософії історії був Аврелій Августин (354–430). Він цілком спирався на Священне Писання, і джерела його історизму лежать в історизмі Біблії, що може бути подана як історія деякого народу. Але важливо в даному випадку те, що історія біблійних євреїв виявляється невмовкаючим діалогом останніх з Богом. Цей діалог, у тій мірі, в якій він взагалі сприйнятний для людей, що беруть участь в ньому, є істотною передумовою історії як процесу дорослішання людства, збагнення власної ущербності, з одного боку, і руху до деякого вищого стану, з іншого боку. Ось ця ідея дорослішання і береться Августином на озброєння при створенні ним грандіозної праці "Про град божий" – його головного історіософського твору.

За Августином, наявність глибокого, сакрального сенсу в подіях людської історії визначається суміщенням двох планів реальності – часу і вічності. Історія можлива як тимчасовість, у якій бере участь, до якої дотикається вічність, тобто божественна реальність. Не випадково тому, що, з погляду Августина, у центрі всієї історичної містерії людства опиняється явище Христа. Адже в Ісусі безпосередньо поєднуються сакральне і земне, тимчасове і вічне. Земне життя Христа освітило разом минуле і майбутнє, тобто наповнило їх сенсом, зробило етапами на шляху до повноти буття, повноти сенсу. Воно звело в єдину точку весь історичний процес. Подія життя Христа показала, що зміна поколінь у людській земній реальності не є щось безглузде, що воно не є порожнім коловоротом, різних епізодів світової історії, які випадково стоять по сусідству чи розділені століттями, як це іноді вважалося в античності, але являє собою дійсний процес входження тимчасового світу у світ вічний. Августин спробував, і не без успіху, спираючись на християнську основу, описати сукупність людських вчинків, сподівань і діянь як внутрішньо зв'язане, доступне умогляду ціле. Значною мірою саме це і робить його одним з перших, якщо не першим історіософом в історії європейської думки.

Філософія історії Нового часу. Августин здійснив прорив у сприйнятті історії. Його концепція визначила основні параметри історіософії не тільки в середні віки, але й у Новий час. Інша річ, що в Новий час, особливо в епоху Просвіти, ці параметри десакралізуються, і земна історія більше не сприймається як священна історія, тобто, як часовий потік, цілком визначений Провидінням. Логіка історії більш не задається їй ззовні, але представляється іманентною самій людській діяльності, такою, що утворює безпосередню канву історичного процесу. Однією з найбільш характерних спроб десакралізації вважається історична концепція французького філософа епохи Просвіти **Ж. Кондорсе** (1743 – 1794).

Цей французький мислитель вважається одним із засновників теорії історичного прогресу. Сам заголовок його основної філософської праці – "Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума" – показує, як він розумів рух історії в цілому, і те, у чому він бачив безпосередній рушій історії. Рух історії має, на думку Кондорсе, поступальний характер. Вектор людської історії – від деякого недосконалого стану до все більш довершених станів. Критерієм досконалості є, за Кондорсе, ступінь розвитку людського розуму. Історія в такому розумінні є деякою ареною застосування цього розуму, сумою практичних втілень здатності розуму вдосконалюватися. Історичні епохи фіксуються у нього як безпосередні наслідки радикальних проривів мислення пізнання. Всі сфери людського буття оцінюються в залежності від ступеня залучення до розуму. Тим самим недосконалість історії визначається її віддаленістю від розуму. Прогрес в історії є, власне, **експансією розуму** в усі сфери життєдіяльності людства. Така експансія означає одночасно й уніфікацію людського світу, тому що люди рівні один одному саме як розумні істоти. Звідси світле майбутнє людства припускає його об'єднання – одна нація, одна держава, один уряд, нарешті, одна мова. Історія в такому випадку виявляється керуваною.

Німецька Просвіта, насамперед в особі **І.Г. Гердера** (1744 – 1803) і **Г. Гегеля**, продовжила і розвинула ідею про поступальний характер людської історії, оцінюваної, у кінцевому рахунку, саме як історія розуму. Для французьких просвітителів була характерна негативна позиція стосовно фактичної історії в тій мірі, у якій вона не відповідала вимогам розуму. Для них, зокрема для Кондорсе, розум і історія зіллються в майбутньому, коли сумістяться суще і належне, коли історія стане сама собою, а саме – втіленням розуму в матеріалі людських дій. На противагу цьому позиція Гегеля спирається на постулат "усе дійсне розумне". Іншими словами, історія з самого початку являє собою сферу розуму чи, що є іншим ракурсом тієї ж проблеми, розум є історичним. Гегель тим самим відкидає в історії поділ на суще і належне, тобто поділ на нормативне, суцього необхідне, що відповідає вимогам чистого розуму, і фактично існуюче, випадкове, що не вписується ні в які норми. Світовий

дух, а саме він у Гегеля є справжнім суб'єктом історії, споконвічно містить у собі як свій власний зміст все те, що здійсниться як емпірична історія. Принциповим чином в історії відбувається тільки те, що і повинне було здійснитися.

Це однак не означає, що у Гегеля є в наявності буквальна відповідність між тим, що повинно було б відбутися в історії, і тим, що в ній реально відбулося. Подібної відповідності немає на об'єктивному рівні, тобто історична реальність завжди дещо зайва з погляду історичної необхідності. Тим більше немає її на суб'єктивному рівні (рівні усвідомлення конкретними людьми дійсної логіки тієї історичної події, у якій вони беруть участь). Фактично таке усвідомлення в системі гегелівських поглядів на історію приходить лише з виникненням цієї системи. Світовий дух усвідомлює логіку власного розвитку, досягає свій зміст, історію свого розгортання саме у філософії Гегеля. Таким чином виявляється фундаментальна телеологічність гегелівської філософії історії, прагнення інтерпретувати історію як доцільний процес. У цьому, як і багато в чому іншому, німецький мислитель послідовно відтворює християнські погляди на історію.

Філософія історії ХХ ст. Наше століття з його небувалими історичними катаклізмами, зривами у варварство, здавалося б, остаточно ствердженим в своєму прогресивному русі європейським людством знову радикально порушило питання про суть історії, про природу самого феномену історичності. Тому природно, що мислителі, історики ХХ століття постали перед необхідністю вдивитися в буття через призму історії. Ми зупинимося на двох значних філософсько-історичних концепціях нашого століття – німця **К. Ясперса** і англійця **А. Тойнбі**.

Центральним положенням історичної концепції Ясперса є поняття **осьового часу**. Згідно з Ясперсом, осьовий час – це цілком конкретна історична епоха, що починається у VII ст. до н.е. і триває до початку нашої ери, до явлення Христа. Ця епоха визначається небувалими ні до, ні після в історії людства проривами духу до справжнього буття, що проявились у феєрверку ідей, вчень, релігійних реформ, у появі нових, досі невідомих людині духовних утворень. Саме в цей історичний період виникають всі світові релігії. Їхні засновники у своєму творчому зусиллі визначають основні русла духовного життя, у яких людство існує донині. З'являється такий феномен, як філософія. Причому незалежно один від одного в різних культурних ареалах – античній Греції, Індії і Китаї.

Ця виняткова духовна продуктивність реалізується зусиллями кращих представників людства, тому що історичне буття, якщо розуміти його як арену, на якій діє людський дух, тільки і можливо за посередництва кращих його представників. Для Ясперса (як і для Тойнбі) історія являє собою **результат творчості особистостей**, поза особистістю ніякої історії бути не може. «История, – пише німецький мислитель, – это постоянное и настойчивое продвижение вперед отдельных людей. Они

призивають других слідувати за ними. Те, хто їх слышит и понимает, присоединяются к этому движению» [36].

За Ясперсом, справжня реальність, "осягаюче" світу, те, що власне і має на увазі будь-який акт дійсного філософствування, не може бути адекватно виражена за допомогою мови думки. "Осягаюче" не може стати "осяжним". В той же час ми можемо відкриватися світу, усвідомлювати свою причетність до світу, свою "осяжність" ним. Така реальність – це і є справжня вісь буття, у тому числі і буття історичного. Ми, вірніше наша думка, можемо наблизитися або віддалитися від неї. Будучи в ній, будучи нею як буття, ми віддалені від неї як ті, хто мислять про неї. Наближення чи видалення від осі світу, наша відкритість чи закритість відносно неї утворюють деякий універсальний ритм історичного процесу. На думку Ясперса, історія є свого роду пульсацією. І осьовий час є такою фазою в історичній пульсації, коли людство ближче всього до осі буття, коли воно (знов-таки, далеко не в повному своєму складі, але через окремі особистості) відкрите йому. Ця відкритість реалізується в натхненні, яке схоже на деяку світлу німоту. Вона, однак, перетвориться в текст, у широкому розумінні слова, у деяку культурну форму. Більш того, вона породжує нову культурну форму, тому що будь-яке натхнення перевищує устояну культурну форму і вимагає її трансформації. Близькість відносно "осягаючого" нас світу викликає небачений творчий імпульс, але культурний текст, що виникає на основі такого роду імпульсу, не є адекватним описом світу. Згідно з Ясперсом, Христос, Будда, Конфуцій, Піфагор не говорять нам про те, який сам світ, в якому ми живемо, а скоріше, про те, як жити у світі, щоб бути гідними його. Звідси принципова розмаїтість мови їхніх звернень до нас, що викликає надзвичайну розмаїтість історичної фактури, насамперед, у сфері культурної історії.

Ясперс змальовує нам пульсуючий світ історії, що досить укладається в рамки традиційного циклізму. Правда, цей цикл у нього єдиний. Свої надії на майбутнє людства він пов'язує з можливістю нового осьового часу. Але така можливість може так і залишитися можливістю, якщо дух не прокинеться. Для Ясперса людська історія є, в першу чергу, історією людського духу. А матеріальне втілення її – наслідок духовної історії. Історія не дає гарантій тому, що дух не відтворюється автоматично, але вимагає вічних зусиль.

Що ж стосується А. Тойнбі, то в його 12-томній праці "Дослідження історії" (1934 – 1961) представлена спроба усвідомити сенс історичного процесу на основі систематизації величезного фактичного матеріалу в контексті певної схеми філософії історії. Як і для Ясперса, для Тойнбі історичний процес, у кінцевому рахунку, – процес особистісний. Історія, як її бачить англійський історик, утворюється з ритму, що задається деякими викликами світу, які спрямовуються людині. Можна сказати, що світ, у якому людина живе, являє собою не стільки середовище існування (адже і тварини живуть у світі, але в них немає історії), скільки генератор

усякого роду викликів людству, що являють собою географічні, кліматичні, культурні, політичні, економічні за формою спонукання до трансформації людства. У тій мірі, в якій ці виклики зрозумілі людині, тобто є для неї проблемою, усвідомлюються нею як такі, у тій мірі, у якій вони вирішуються нею, людина живе в історії. Людина є історичною лише тоді і доти, поки вона діє, – от що підкреслює Тойнбі, коли звертається до ритміки світової історії. На відміну від природних ритмів, ритми історії – духовного походження.

Британського історика відрізняє відчуття реальної можливості загибелі всіх тих завоювань розуму, що складають багатство західної цивілізації. У цьому відношенні він, як і більшість інтелектуалів його покоління, сформувався під впливом досвіду першої світової війни, яка завдала удару ідеології прогресу. Інша фундаментальна установка Тойнбі – культурологічний плюралізм, переконання в різноманітності форм соціальної організації людства. Кожна з них, за Тойнбі, має своєрідну систему цінностей, навколо яких складається життя людей – від найгрубіших його проявів до найвищих злетів творчої уяви.

Як і все в історичному просторі, відповідь на виклик світу не є чимось, що відбувається автоматично. Якби це було так, то цивілізація, що виникла один раз (а будь-яка цивілізація, згідно з Тойнбі, і виникає з зусилля відповісти на виклик світу), існувала б невизначено довго. А це не так, цивілізації схильні до зів'янення і загибелі в міру зникнення в особистостях, що утворюють їхній духовний авангард, творчої реакції на зовнішні подразники.

Ті народи, що не відповідають на виклик, ніби випадають з історії. Один з прикладів самого Тойнбі – мінойська цивілізація з центром на острові Крит, що існувала як безпосередня попередниця цивілізації елліністичної. Сама загибель мінойської цивілізації була деяким викликом народам, що жили або географічно, або культурно по сусідству з нею. Елліни були єдиним народом, що, на думку Тойнбі, усвідомив загибель мінойської цивілізації як виклик для себе. Він не пройшов повз цю можливість стати історичним народом. Інші народи, наприклад, фракійці, просто не помітили цієї катастрофи, цього запрошення стати частиною історії. Їхня енергія виявилася незадіяною, і вони загинули для історії.

Історія описується Тойнбі як понадприродний феномен, що реалізується за допомогою дій понадприродних істот – людей. Їхня понадприродність полягає в тому, зокрема, що їхній світ зайвий з погляду чисто природного існування. Можна ховати померлих, і це буде виправдано з погляду природних причин – інакше може початися епідемія. Природа диктує таку форму поведінки з померлими. Але прикрашати могили квітами (а на це, за деякими даними, виявилися здатні вже неандертальці), вигадувати у своїй культурній творчості топографію загробного світу – на це не потрібно санкції природи. Це – нова духовна реальність, що породжує і новий ряд необхідностей – понадприродних,

які вимагають духовного зусилля. Виникає необхідність свавілля, що створює цивілізацію, цивілізованість.

Малюючи схему цивілізаційного процесу, Тойнбі виділяє кілька стадій: виникнення цивілізації, пов'язане з успішною відповіддю на деякий первісний для даної цивілізації виклик; далі – ріст цивілізації, що можливий тільки, якщо вона буде успішно відповідати на наступні виклики часу (про трактування цивілізації цим британським істориком уже йшла мова в попередній темі – див. п. 15.2.).

Говорячи про елліністичну цивілізацію, Тойнбі вказує її як приклад успішних і не зовсім успішних цивілізаційних відповідей на способи, якими різні грецькі поліси намагалися розв'язати проблему перенаселення. Більшість грецьких полісів вирішувало її, виводячи за межі Еллади свої колонії. Інші, такі як Лакедемон, воліли вирішувати проблему шляхом військової експансії. Але оптимальний спосіб був знайдений Афінами, що і забезпечило їм не тільки чільне місце у всій Елладі, не тільки роль "вчителя Еллади", але і роль духовного локомотива всієї цивілізації на стадії росту. Афіни трансформували своє господарство, переорієнтувавши його таким чином, що стало необхідно розвивати торгівлю, флот.

На думку Тойнбі, у кожному суспільному організмі, що виникає і зростає, присутні два елементи: творча меншість, що дійсно знаходить відповіді на виклики світу, – і абсолютна більшість, що і викликів не бачить, та й не в змозі знайти на них оптимальну відповідь. Соціальна поведінка абсолютної більшості визначається тим, що Тойнбі називає *мімесісом* – імітацією. Вона імітує поведінку, систему цінностей і цілей творчої меншості, а це означає – слідує за ним.

Наступну стадію у еволюції цивілізації Тойнбі позначає словом "надлам". Цивілізаційний надлам не є неминучою долею всякого історичного утворення. Так, наприклад, англійський історик у своїй схематичній всесвітній історії виділяє так звані "затримані суспільства", тобто такі, які настільки «удачно адаптувались в своєму оточенні, що втратили потребу преобразовувати його по своєму подобю. Равновесие сил здесь столь точно выверено, что вся энергия общества уходит на поддержание ранее достигнутого положения. Для движения вперед нет ни стимула, ни необходимого энергетического запаса... В этих условиях движение замирает на мертвой точке» [37]. Такого роду історичні утворення можуть існувати невизначено довго, але історія твориться не ними. Вона твориться тими суспільствами, що, як і раніше, готові йти на ризик власної трансформації. Правда, на думку Тойнбі, творча еліта, що забезпечила адекватну відповідь на виклик світу, рідко буває здатна на наступні виклики. Але вона може поступитись своїм привілейованим (і небезпечним) місцем новій еліті, здатній відповісти на наступний виклик. Але частіше буває так, що колишня творча меншість, втрачаючи свою творчу здатність, втрачаючи своє енергетичне лідерство в суспільстві, зовсім не збирається втрачати і своє формальне лідерство, своє

привілейоване положення. Коли золота не лишається, його заміняє папір. Ці колишні лідери стають жертвами "пасивної аберації". Вони залишаються такими номінально – фізично, але не морально і не духовно. Меншість перестає бути творчою, нею рухає прагнення, «совершив однажды творческий акт, почить на лаврах в своём сомнительном рае, где, как ему кажется, оно будет до конца дней своих пожинать плоды обрётённого счастья» [38]. Подібне вичерпання правлячою елітою свого творчого потенціалу і викликає цивілізаційний надлам.

Виявившись більше нездатною до творчих рішень, правляча еліта прагне проте зберегти своє лідерство, але вже іншими засобами. У першу чергу – насильством. Узагалі кажучи, для Тойнбі насильство в державному і міждержавному масштабі, зовнішня експансія, схильність вести справи, спираючись в першу чергу на грубу силу – усе це ознаки надламаної і занепадаючої цивілізації. Не випадково епохи великих імперій з їхнім зовнішнім блиском і невтримним самовихвалянням незмінно визнаються Тойнбі продуктами суспільств, що вироджуються. Зовнішня велич виникає і культивується там, де вже немає місця для величі широї, тобто духовної, творчої. Прикладом тут може служити все та ж особливо улюблена англійським істориком елліністична цивілізація, в історію якої Тойнбі включає й історію римської держави. Колективний лідер цієї цивілізації – Афіни – завоював своє право на лідерство на рідкість вдалими відповідями на природні і соціальні виклики світу. Саме ця обставина привела до створення дивовижної культури, що стала зразком для всієї наступної європейської культурної історії. Але ті ж Афіни виявилися нездатними відповісти на черговий політичний виклик (криза, викликана Пелопоннеською війною) і тим самим викликали цивілізаційний надлам не тільки стосовно себе, але й всього еллінського світу. З погляду Тойнбі, Еврипід, Сократ, тим більше Платон – вже герої надламу. Їхня велич полягає в тому, що вони ясно бачать ту кризу, у якій опинились величні Афіни "століття Перикла". Вони апелюють до лідируючої афінської меншості, залишаючись усе життя в опозиції до неї, але вона їх не чує. Вона спочило на лаврах і віддає перевагу насильству. І приклад Сократа найвідоміший, але далеко не єдиний.

А потім приходять черга римської світової держави – апофеозу силового вирішення світових проблем. Цей спосіб буття в історії вже не залишає місця ні для розвитку особистості, ні для духовного удосконалення.

Наближаючись до розпаду, цивілізації гарячково шукають можливості для призупинення цього процесу. Тойнбі вказує на деякі з них, що у дійсності є псевдоможливостями. Таким є архаїзм, або прагнення закрити проблему майбутнього, цілком обернувшись в минуле, увічнивши його. Таким є футуризм, що, навпаки, відкидає сьогодення заради ілюзії бути причетним до бажаного майбутнього. Але й архаїзм, і футуризм поєднують запекле бажання закрити очі на сьогодення, заперечення

необхідності трансформації, необхідності праці духу в історичній творчості.

Кінцевою стадією на шляху до розпаду цивілізацій, що завершують свій історичний шлях, є, за Тойнбі, **універсальні держави** – останні спроби лікування умираючого суспільного тіла. Зрештою ці соціальні утворення гинуть: або внаслідок військової поразки, завданої ним іншою універсальною державою, або внаслідок природних катастроф, або, нарешті, внаслідок внутрішніх катаклізмів, що випливають з повного розколу між правлячою меншістю, що нав'язує свою владу силоміць, і відчуженою від влади більшістю, що її англійський історик називає внутрішнім пролетаріатом. Між тим та іншим соціальними прошарками не залишається нічого спільного. Союзника в поваленні влади еліти, що деградувала, внутрішній пролетаріат знаходить у, здавалося б, цивілізаційно далекому йому світі варварської периферії. Однак у даному випадку мешканці останньої виступають як "зовнішній пролетаріат" даної універсальної держави.

Тойнбі був далекий від того, щоб абсолютизувати свою схему світової історії. Він ніколи не заперечував обмеженість чисто цивілізаційного підходу, звертаючи до кінця життя все більш пильну увагу на проблему міжцивілізаційних контактів. Це ставило усю філолофсько-історичну проблематику в деяку нову площину – шляхи історії визначалися в залежності від здатності суб'єктів історичного процесу до взаємонавчання і взаємоповаги. Майбутнє світу Тойнбі пов'язував з ліквідацією цивілізаційної відособленості і, отже, із запереченням попередніх форм історичного буття, переходом людства в деяку постісторичну фазу у своєму розвитку.

Історіософських концепцій, подібних тойнбіанській, в історії філософії нашого століття було (і є) досить багато. Спокуса, пов'язана зі створенням широких історичних полотен, що пояснюють всю історію, виводять її з деякого єдиного принципу чи сукупності принципів, дуже велика. Але ясно й інше: ХХ ст. – це **епоха кризи історіософської думки**, якщо розуміти під нею моделювання однакової, отже, осяжної розумом, логіки історичного процесу. Термін "процес" уже говорить про подібну логіку, припускає прозорий для розуму рух від деякого вихідного пункту до деякого кінцевого. У ньому завжди мається на увазі відомий напрямок руху. Для істориків ХХ ст., як і для багатьох філософів, вже не є характерним безкрай пізнавальний оптимізм, властивий історіографії ХІХ ст., відомій розквітом особливого жанру – **всесвітньої історії**. Нинішні історики, навчені критикою гегелівського історичного логоцентризму (зокрема, необґрунтованого, з урахуванням самої фактури історії, претензії розуму на безумовну розумність історії, на її субстанціальну єдність), з виправданою недовірою ставляться до максимально широких узагальнень, генералізацій, характерних для традиційних філософських концепцій історії, оскільки практично завжди подібна широта ґрунтується на дуже

вибірковому ставленні (явному й у випадку з гегелівською філософією історії) до "сирого" історичного матеріалу. Це не означає, проте, що сучасна історична наука взагалі проти генералізацій. Без них історична розповідь була б зовсім неможлива. Зрозуміло, всяка розповідь (чи, як зараз говорять, нарратив) припускає цілісність позиції самого оповідача, а також єдність матеріалу, що викладається. Історичний час має своєю передумовою впевненість дослідника в тому, що між минулим і майбутнім існує зв'язок; певна впевненість у тому, що сьогодні є продовженням і, отже, виявленням минулого. Сьогодні, з цього погляду, утворює деяку абсолютну точку відліку, що дозволяє оглядати минуле через призму його лінійного руху до емпірично фіксованого сьогодні. Минуле доступне нам у тій мірі, у якій воно співвідноситься із сьогодні. Питання, однак, у тому, наскільки переконлива сутнісна співвіднесеність минулого і сьогодні.

16.2. Ідея прогресу і його суперечливість

Про прогрес уже йшла мова в першій частині даного посібника (тема 7) під час обговорення діалектики як загальнофілософського вчення про розвиток. У контексті законів діалектики, розглядаючи розвиток як суперечливий, спіралеподібний процес, підкреслимо ще раз ту обставину, що прогрес природно трактувати як одну зі сторін (поряд з регресом), один з аспектів розвитку. Таке трактування вперше розробили стосовно соціальної сфери. Обговоримо його більш детально, і, насамперед, у соціальному контексті.

На відміну від примітивного суспільства, де вкрай повільні зміни розтягуються на багато поколінь, вже в давніх цивілізаціях суспільні зміни і розвиток починають усвідомлюватися людьми і фіксуються в суспільній свідомості; одночасно виникають спроби теоретичного пояснення їхніх причин і прагнення передбачити їхній характер і напрямок. Оскільки найбільш явно і швидко такі зміни відбуваються в політичному житті – періодичний розквіт і занепад великих імперій, перетворення внутрішнього устрою різних держав, поневолення одних народів іншими, – остільки перші концепції суспільного розвитку в стародавності прагнуть дати пояснення саме політичним змінам, яким надається характер циклічності. Так, вже Платон і Аристотель створили перші циклічні теорії розвитку суспільства, у яких намагалися пояснити зміну правління в давньогрецьких містах-державах від деспотизму до аристократії, олігархії, демократії, анархії, тиранії. В міру розвитку суспільства циклічний характер суспільних змін поширювався і на інші сфери його життя.

Всесвітня історія сприймалася як історія розквіту, величі і загибелі великих імперій, що змінювали одна одну протягом довгих століть. Типовим прикладом подібного тлумачення історії може служити трактат французького просвітителя початку XVIII століття Ш.Л. Монтеск'є

(1689–1755) під назвою "Міркування про причини величі і падіння римлян" (1734). Повчально, що саме на початку XVIII століття італійський філософ **Дж. Віко** (1668–1744) у своїй книзі "Основи нової науки [про загальну природу націй]" (1725) виклав загальну теорію, що не втратила інтересу, історичного круговороту, який складається з трьох епох з відповідними циклами – божественної, героїчної і людської, що змінюють одна одну в процесі загальної кризи. І навіть могутній зліт і розквіт культури в Західній Європі в XV–XVII століттях сприймався сучасниками як епоха Відродження кращих досягнень періоду античності.

Ближче до кінця XVIII століття найбільш проникливі розуми епохи Просвіти (**Тюрго** (1727–1781) і **Кондорсе** (1743–1794) у Франції, **Прістлі** (1733–1804) і **Гібон** в Англії, **Гердер** у Німеччині та інші) прийшли до переконання, що нова епоха в суспільному розвитку Європи набагато перевершила античність і є подальшим ступенем суспільного розвитку. Так з'явилися перші **теорії суспільного прогресу** у всесвітній історії, що підірвали уявлення про її циклічність і затвердили ідею поступального розвитку людства. Найбільш яскраво це переконання в **універсальному** характері суспільного прогресу було викладено французьким філософом **Ж. Кондорсе** у його книзі "Ескіз історичної картини прогресу людського розуму" (1795). У цій книзі, яку він писав, ховаючись від смертного вироку, Кондорсе оптимістично міркував про майбутнє людства, ставив своєю метою «показати путем рассуждения и фактами, что не было намечено никакого предела в развитии человеческих способностей, что способность человека к совершенствованию действительно безгранична, что успехи в этом совершенствовании отныне независимы от какой бы то ни было силы, желающей его остановить... Без сомнения, прогресс может быть более или менее быстрым, но никогда развитие не пойдет вспять...» [39].

Відмітимо, однак, що у XVIII столітті мали місце і критики ідеї прогресу. Поряд з яскравою критикою соціального і науково-технічного прогресу, даною **Ж.-Ж. Руссо** (1712–1778) у трактаті "Міркування про науки і мистецтва" (1755), вкажемо також на книгу відомого англійського економіста **Т. Мальтуса** (1766–1834) під характерною назвою "Досвід про закон народонаселення, що впливає на майбутнє удосконалення суспільства, із зауваженнями з приводу міркувань м-ра Годвіна, м-ра Кондорсе та інших авторів" (1798). У цій книзі Мальтус доводив, що населення росте швидше, ніж зростає суспільний добробут, і тому суспільний прогрес завжди буде мати обмеження.

Протягом XIX століття теорія суспільного прогресу, безупинного поступального розвитку людства, незважаючи на окремі скептичні зауваження, явно взяла гору над циклічними і занепадницькими концепціями. Вона стала провідною як в академічних працях, так і в суспільній думці. При цьому вона приймала різні форми і виступала зовсім не як відсторонена теоретична концепція, а була тісно пов'язана з ідейною

боротьбою в суспільстві, із соціально-економічними і політичними прогнозами майбутнього людства. Однією з таких форм вираження ідеї суспільного прогресу є концепція суспільно-економічних формацій, що її розробляли К. Маркс і Ф. Енгельс.

Хоча вони прагнули обґрунтувати свою концепцію суспільно-економічних формацій численними посиланнями на історичні джерела, хронологічні таблиці і фактичний матеріал, почерпнутий з різних епох, вона, проте, в основному спиралась на відсторонені, умоглядні уявлення, засвоєні ними від своїх попередників і сучасників – К. Сен-Симона (1760–1825), Г. Гегеля, Л. Моргана (1818–1881) і багатьох інших. Інакше кажучи, концепція формацій являє собою не емпіричне узагальнення людської історії, а творче критичне узагальнення різних теорій і поглядів на всесвітню історію, свого роду логіку історії. Але, як відомо, навіть "об'єктивна" логіка не збігається з конкретною дійсністю: між логічним і історичним завжди існують більш або менш істотні розбіжності.

Погляди Маркса і Енгельса на "об'єктивну" логіку історії в зв'язку з уявленнями про суспільно-економічні формації зазнавали уточнень і деяких змін. Так, спочатку вони схилялися до логіки Сен-Симона, ототожнюючи рабство і давній світ, кріпосництво і середньовіччя, вільну (найману) працю і Новий час. Потім сприйняли логіку членування всесвітньої історії в Гегеля (з певними видозмінами): Давній Схід (ніхто не вільний), античність (дехто вільний) і германський світ (усі вільні). Давній Схід перетворився в азіатський спосіб виробництва, античний світ – у рабовласницьке суспільство, німецький же світ був розчленований на кріпосництво і капіталізм.

Нарешті, до часу написання Енгельсом своїх більш пізніх робіт "Анти-Дюринга" (1877–1878) і "Походження родини, приватної власності і держави" (1884) "об'єктивна логіка історії" знайшла свій завершений вид, розчленувавши всесвітню історію на п'ять суспільно-економічних формацій, виділених із двох соціальних тріад. Перша, "велика" тріада містить у собі первісно-общинний (колективістський) лад без приватної власності, його антитезу – класово-антагоністичний, приватновласницький лад і їхній синтез у безкласовому неантагоністичному ладі загального добробуту, чи комунізму. Ця велика "тріада" містить у собі малу "тріаду" антагоністичного ладу: рабовласницьке суспільство, феодалізм, або кріпосницьке суспільство, і, нарешті, капіталізм, або "наймане рабство". Таким чином, з "об'єктивної" діалектичної логіки послідовно випливає періодизація всесвітньої історії на п'ять формацій: первісний комунізм (родове суспільство), рабовласницьке суспільство, феодалізм, капіталізм і комунізм, що включає в себе як початкову фазу соціалізм, а іноді й ототожнюється з ним. Така періодизація суспільного прогресу, в основному, спиралась на європоцентристську його інтерпретацію, з деякими застереженнями розповсюджувану на решту світу, а також на провіденціальний його характер, спрямований до комунізму.

Послідовну зміну суспільно-економічних формацій Маркс і Енгельс розглядали як "природно-історичний процес", незалежний від свідомості і намірів людей, тим самим побічно уподібнюючи його об'єктивним законам природи. Про це свідчить уже сам термін "формація", введений наприкінці XVIII століття Т. Фюксемем і широко використовуваний мінералогами, палеонтологами і геологами (у тому числі Ч. Лайелем (1797–1875) для позначення історичних нашарувань осадових порід з метою визначення їхнього віку.

За сторіччя, що минуло після життя Маркса і Енгельса, наші знання про всесвітню історію людства незмірно розширилися і збільшилися: вони поглибилися з 3 до 8-10 тисячоріч до нашої ери, включили в себе неолітичну революцію, а також поширилися практично на всі континенти. Історія людства перестала вмщатися в уявлення про розвиток суспільства як зміну формацій. Як приклад можна послатися на історію середньовічного Китаю, де добре були знайомі з компасом і порохом, винайшли папір і примітивне друкарство, де в ходу були паперові гроші (задовго до Західної Європи), де китайський адмірал Чен Хо на початку XV століття здійснив шість плавань в Індонезію, в Індію, в Африку і навіть у Червоне море, що не поступались масштабами майбутнім подорожам європейських мореплавців (що, однак, так і не привело до появи капіталізму).

Таким чином, формаційний шлях розвитку людства аж ніяк не пояснює всі складні перипетії поступального розвитку суспільства, що багато в чому пов'язаний з перебільшеним уявленням про роль економічних відносин в житті суспільства і применшенням самостійної (далеко не завжди відносної) ролі соціальних звичаїв і нравів, культури в цілому в діяльності людей.

Концепція формацій стала втрачати свою колишню привабливість як засіб періодизації всесвітньої історії. Саме поняття "формація" поступово втрачало свій об'єктивний зміст, зокрема через його довільне застосування до різних епох в історії "третього світу". Усе більше істориків сприймало поняття "формація" у розумінні "ідеального типу" М. Вебера (1864–1920).

Нарешті, особливо з другої половини XX століття, до концепції формацій стали висувати такі претензії. З неї, наприклад, випливало, що соціалізм, який іде на зміну капіталізму, повинен мати більш високу продуктивність праці, ріст добробуту трудящих і їхній більш високий рівень життя, розквіт демократії і самоврядування трудящих, зрозуміло, при збереженні планомірного розвитку економіки і централізованому керуванні багатьма сферами громадського життя. Однак проходили десятиліття після того, як була проголошена перемога соціалізму, а рівень економічного розвитку і добробуту населення як у СРСР, так і в інших соціалістичних країнах, як і раніше, значно відставав від досягнутого рівня в розвинених капіталістичних країнах. Звичайно, цьому знаходили цілком переконливі пояснення: соціалістична революція перемогла, всупереч

прогнозам, спочатку не в передових, а в економічно більш відсталих країнах, соціалістичним країнам довелося випробувати найтяжкі наслідки Другої світової війни, нарешті, "холодна війна" поглинає величезні економічні і людські ресурси суспільства. Заперечувати ці пояснення було важко, але все більш очевидним ставало парадоксальне положення: яким чином можна було бути країною з найбільш прогресивним (як тоді проголошувалося в СРСР) суспільним ладом, не будучи серед найпередовіших економічних країн?

Багато з відзначених вад концепції економічних формацій не притаманні іншій розповсюдженій концепції суспільного прогресу, яка базується на понятті цивілізації, що докладно обговорювалося в попередній темі. Сказане вище свідчить про те, що концепцію суспільно-економічних формацій не слід категорично протиставляти цивілізаційній концепції. Насправді обидва ці підходи до всесвітньої історії не стільки заперечують, скільки доповнюють один одного. Концепція цивілізацій дозволяє досягнути історію великих регіонів земної кулі і великих періодів у їхньому специфічному різноманітті, що вислизає при формаційному аналізі, а також уникнути економічного детермінізму, виявити багато в чому визначальну роль культурних традицій, наступності вдач і звичаїв, особливості свідомості людей у різні епохи. В свою чергу, формаційний підхід при правильному й обережному його застосуванні може пролити світло на соціально-економічну періодизацію в розвитку окремих народів і людства в цілому. Сучасна історична наука і філософія зараз саме знаходяться в пошуках найбільш плідного поєднання обох цих підходів з метою визначення специфіки сучасної цивілізації, її історичного місця у всесвітній історії і найбільш багатобічного залучення до досягнень планетарної, загальнолюдської цивілізації, яка складається в нашу епоху.

16.3. Глобальні проблеми сучасності

Під глобальними проблемами сучасності звичайно мають на увазі проблемне поле, що відбиває сукупність життєво важливих проблем людства й утримує узагальнену характеристику найважливіших напрямків розвитку суспільства і його майбутнього. До числа таких проблем відносять:

- політичні,
- соціальні,
- економічні,
- екологічні,
- демографічні і
- науково-технічні.

Виділяють також такі глобальні проблеми сучасності, як

- інтерсоціальні проблеми,
- проблеми відносин суспільства і людини,
- проблеми відносин людини, суспільства і природи.

У сумарному вигляді можуть бути виділені три основні групи глобальних проблем сучасності.

1. Проблеми запобігання світовій термоядерній війні, забезпечення безпеки людей, усунення економічної відсталості окремих країн, ліквідації голоду, убогості і неграмотності;

2. Проблеми, що виникли в результаті взаємодії суспільства і природи. Необхідні безпрецедентні зусилля для запобігання забрудненню навколишнього середовища і збереженню його якості; раціональне використання наявних природних копалин і пошуки нових енергетичних ресурсів; забезпечення людства сировиною і продовольством; освоєння океану і космічного простору та ін.

3. Проблеми, зумовлені відносинами людини і суспільства: виникли задачі обмеження стрімкого зростання населення; передбачення і запобігання негативним наслідкам науково-технічного прогресу, що ведуть до біологічної деградації людини; боротьби з поширенням алкоголізму і наркоманії; удосконалення охорони здоров'я й освіти та ін.

Глобальні проблеми відрізняються від всіх інших двома особливостями:

- 1) вони торкаються інтересів усього населення нашої планети;
- 2) рішення їх не під силу якій-небудь одній країні і можливо тільки за умови міжнародного співробітництва й об'єднання людства у всесвітньому масштабі.

Відзначимо також взаємозв'язок глобальних проблем. Наприклад, загострення однієї з них може ускладнити рішення інших. Засоби, що сприяють позитивним зрушенням стосовно якоїсь однієї проблеми, іноді можуть негативно позначитися на стані якоїсь іншої проблеми. Щоб подолати глобальні проблеми, необхідний комплексний, системний підхід, що враховує різноманітні і часом суперечливі наслідки зусиль, які живають для їхнього розв'язання.

Крім того, глобальні проблеми є багаторівневими. Їх доводиться вирішувати і на місцевому, регіональному рівні, і на рівні загальнонаціональному і державному, і на рівні міжнародних співтовариств і всесвітніх організацій.

Глобальні проблеми сучасності, що породжені ходом попереднього суспільного розвитку, досягли надзвичайної гостроти до початку ХХІ ст. через вкрай посилену нерівномірність соціально-економічного, політичного, науково-технічного, демографічного, екологічного і культурного розвитку різних держав. Їхнє вирішення вимагає об'єднання зусиль усіх країн для подолання небезпеки екологічної катастрофи. (Про екологічні проблеми і про шляхи їхнього подолання вже йшла мова. Див.

п.8.2., частина 1.). Глобальність даних проблем визначається тим, що вони так чи інакше стосуються всього людства і не можуть вирішуватись ізольовано одна від одної. Послідовне розв'язання глобальних проблем сучасності припускає ліквідацію соціальних антагонізмів, встановлення гармонійних відносин між суспільством і природою, перехід всього суспільства на коеволюційний шлях розвитку, тобто такий, що поєднає в собі еволюцію суспільства, еволюцію природи і їхню взаємодію і взаємовплив.

В цьому плані важливе значення має активізація міжнародної діяльності, спрямованої на вироблення загальних підходів до охорони навколишнього середовища, на створення і найшвидше впровадження в практику тестів його якості, на розробку юридичних норм природокористування, супроводжується переглядом деяких традиційних екологічних і теоретичних положень і уявлень. У цьому зв'язку показова діяльність так званого Римського клубу, про що піде мова в наступному розділі.

Під час обговорення глобальних проблем, крім загальносоціального, міжнародного аспекту, не слід забувати індивідуально-особистісний аспект. Наприклад, стосовно екологічної проблеми відзначимо, що успіх у її розв'язанні багато в чому залежить від відповідних змін особистісних якостей. Маються на увазі, по-перше, виховання екологічної культури, тобто культури ставлення людини до природи і взагалі до свого оточення; по-друге, виховання культури споживання (аж до такої важливої банальності, як не залишати після себе сміття, особливо такого, яке не утилізується природою) і, по-третє, виховання нового стилю мислення: ретельно аналізувати наслідки людських дій.

Відносно підходів до глобальних проблем сучасності і можливості їхнього розв'язання існують різні позиції. Стосовно екологічної проблеми відзначимо такі точки зору.

Екологічний песимізм. Технічна цивілізація, як вважають прихильники цієї точки зору, зайшла в тупик. Загибель природи неминуча, а, отже, наближається і смертна година людства. У цьому зв'язку наповнюються новим сенсом релігійні уявлення про "кінець світу".

Неоруссоїзм. Прихильники цієї точки зору вважають, що Ж.-Ж. Руссо, про погляди якого йшла мова в попередньому розділі, був правий, коли стверджував, що розвиток науки людству щастя не принесе. Необхідно відмовитися від технічної цивілізації, перейти до простого життя на природі, повернутися в "золоте століття" – "назад до природи!".

Екологічний оптимізм. Як відзначають прихильники цієї позиції, для паніки немає підстав. Потрібно лише звести до мінімуму шкідливі наслідки технічного прогресу, посилити охорону природи, розробити заходи проти забруднення середовища і т.д. Все це може бути зроблене в процесі подальшого продовження технічного прогресу і на його основі.

Технократичний утопізм. Акцент у цій концепції робиться на те, що технічний прогрес зупинити неможливо, і масштаби людського впливу на природу будуть зростати все більшими темпами. Це рано чи пізно остаточно зробить природні умови на Землі непридатними для життя. Однак не слід впадати в розпач: людство на основі досягнень техніки зуміє створити для себе штучне технічне середовище (підземні міста, космічні колонії і т.п.), налагодить виробництво всього необхідного для життя (повітря, їжі й ін.) і буде жити в нових умовах не гірше, ніж тепер.

Як би ми не ставились до зазначених точок зору, не можна не визнати, що вони свідчать про кризу традиційних уявлень про характер взаємодії суспільства з природою. Руйнується давня мрія людини про панування над природою. Стає зрозумілим, що людина повинна перейти до принципово іншого типу ставлення до неї. Навряд чи має сенс прагнути "законсервувати" природу, зберегти її такою, яка вона зараз. Було б неправильно думати, що розв'язання екологічних проблем повинне зводитися просто до заходів з охорони природи. По-перше, природа не залишається незмінною, і зміни, що відбуваються в ній, далеко не завжди відбуваються бажаним для людей шляхом (наприклад, насування моря на сушу в Голландії). По-друге, у природі відбувається чимало процесів, що завдають шкоди людям (стихійні лиха і т.п.). Нарешті, по-третє, технічний прогрес є безупинним, і цілком усунути його зростаючий вплив на природне середовище ніякими заходами не вдасться.

Останнім часом одержує все більшого визнання концепція **коеволюції людини і природи** – їхнього спільного, сполученого, взаємопогодженого розвитку. Людство повинне не протиставляти себе природі, а складати з нею єдину цілісну систему. Розумна діяльність людини стає в такій системі фактором, що забезпечує її збереження і подальшу еволюцію, результатом якої є виникнення на Землі **ноосфери**, тобто, згідно з **В.І. Вернадським** (1863–1945), нової, вищої стадії розвитку біосфери на Землі, що виникає на основі розумної діяльності людства.

Щоб подолати екологічну загрозу, людство повинне організувати глобальне (у масштабі всієї планети) керування екологічними процесами. Умовою цього є мирне співробітництво всіх країн Землі. Необхідне не тільки раціональне природокористування, що передбачає охорону природи і забезпечення екологічної безпеки виробництва (замкнуті цикли, безвідходна технологія і т.д.), але й інтенсивний розвиток нових галузей господарства – індустрії відновлення, удосконалення і збагачення природи. Важливу екологічну роль повинно зіграти перенесення частини виробничих процесів (особливо шкідливих і небезпечних виробництв) у космос.

Глобальність проблем, які людство повинне буде вирішувати у III тисячолітті, – один із проявів загальної історичної тенденції до глобалізації. У сучасну епоху людство набуває єдності не лише

антропологічної – як біологічний вид, але і соціальної – як цілісна соціальна система, що охоплює весь світ.

Це веде до найфундаментальнішої перебудови всесвітньо-історичного процесу. Дотепер цей процес йшов шляхом "проб і помилок", що робили різні народи, вибираючи той чи інший з можливих варіантів суспільного розвитку. Розділене на безліч самостійних соціальних організмів, людство могло на практиці випробувати різні можливості, що відкривалися в біфуркаціях, і, таким чином, знаходити шляхи до майбутнього. Невдалий вибір міг приводити окремі народи до асиміляції з іншими або загибелі, але людство продовжувало жити, і вдалий вибір інших народів дозволяв йому вдосконалювати організацію свого життя.

Однак тепер хід історії докорінно змінюється.

Глобальний людський світ як єдине ціле не може рухатися до майбутнього різними шляхами. Розвиток через "спроби і помилки" стає дуже ризикованим; вибір помилкового шляху може завести все людство в еволюційний тупик, невіpravна помилка загрожує загибеллю вже не окремому народові, а всьому світові. Відтепер на всі народи і країни, на всіх людей, що створюють своєю діяльністю умови для вибору шляхів у майбутнє, лягає відповідальність за долю людства.

Глобалізація має свої труднощі. На шляху до єднання людства постає чимало перешкод. Історична пам'ять народів, що століттями захищали свої землі від загарбників, породжує законні побоювання: чи не призведе "великого людей содружество" до іноземного втручання в життя країни і чи не виявиться вона під чужоземним ярмом? Ідея співробітництва зіштовхується з ідеєю суперництва. Найбільш могутні в економічному відношенні держави прагнуть до лідерства. Реакцією на це є вибух націоналізму в економічно слабко розвинутих країнах. Постає питання: на яких засадах повинна будуватися єдність людства? Стабільність глобального порядку поки не досягнута, світова система знаходиться у нестійкому стані. Людство знову постає перед біфуркацією, і остаточний вибір ще не зроблено.

16.4. Філософія і футурологія

Відзначимо спочатку, що будь-яка людина (і будь-яке співтовариство людей) знаходиться у точці перетину принаймні трьох "силових ліній" історії.

По-перше, ми всі виходимо з минулого, зберігаючи з ним зв'язок, несучи в собі його проблеми і протиріччя. У цьому розумінні всі ми діти своїх предків, поколінь, що пішли від нас, і не дарма патерналізм (тобто безумовне підкорення старшим, "батькам") – істотна характеристика найбільших релігій світу (християнства, ісламу, конфуціанства).

Річ у тому, що глобальні проблеми сьогодення ввібрали в себе регіональні і місцеві проблеми минулого. Пізнання останнього, вільне від

кон'юнктурних міркувань, не лише цінне саме по собі, але і дозволяє перебороти той порок людського мислення, про який Гегель писав, що єдиний висновок, який можна зробити з історії народів, полягає в тому, що самі народи ніколи не робили висновків зі своєї історії. Як не парадоксально, але люди часто спотикаються на тих самих історичних "вибоїнах" і, уповаючи на сугубу індивідуальність кожного моменту, не хочуть чи не можуть застосувати історичний досвід. Проблема духовної спадщини зараз надзвичайно важлива, тому що темпи розвитку світу в даний час значно зросли.

По-друге, нинішнє покоління землян має унікальну можливість встановлення найтісніших горизонтальних зв'язків, міжлюдського спілкування не тільки окремих осіб, але і великих груп людей і цілих народів. Ідея вселюдського братерства народилася в історії давно, але завжди залишалася утопією. Її перемагали расова і національна нетерпимість, класові антагонізми, взагалі будь-яке протиставлення "своїх" і "чужих". Важко вона сприймається і зараз, оскільки світ продовжують роздирати найгостріші протиріччя і конфлікти. Але не переборовши цих колізій, людство не зможе вирішити глобальних проблем. За образним порівнянням, нас чекають або братерські обійми, або братські могили.

По-третє, сучасне покоління не може не думати про майбутніх дітей і онуків, яким мають далі нести естафету історії. На жаль, наша цивілізація багато в чому живе за рахунок майбутнього, вичерпуючи непоновлювані ресурси (нафта, газ), забруднюючи воду, повітря і ґрунт своїми недосконалими технологіями, консервуючи багато архаїчних соціальних структур, сіючи насіння національної ненависті, що будуть давати сходи ще сторіччя. Зараз ми проїдаємо майбутнє наших нащадків і у фізичному, і в духовному розумінні.

Важливо відзначити, що істотний внесок у розвиток цієї ситуації вносить явище, яке було назване іспанським філософом ХХ століття Х. Ортега-і-Гассетом (1883 – 1955) "повстанням мас". Сучасне суспільство стало уніфікованим, кількісно великим, але якісно збитковим. Феномен відчуження, про який вже йшла мова, призвів до атомізації людини, її взаємозамінності, падіння її цінності. Все це породжує в людей настрої неукорінення, нестабільності, що, в свою чергу, породжують явища тоталітаризму, які виключають нормальні шляхи вирішення глобальних проблем.

Стає очевидним, що для духовних революцій потрібні відповідні форми демократичного устрою більшості країн світу, подолання "втечі від волі". Перефразувавши відомі рядки, Марина Цветаєва добре виразила суть зміни духовної ситуації в ХХ ст.: «Нет низких истин и высоких обманов, есть только низкие обманы и высокие истины». Зараз не може бути істинним те, що аморально, а виправдання насильства найбільш благородними цілями і намірами призводить в остаточному підсумку до торжества насильства і зла, до самознищення.

Отже, можна констатувати, що світова цивілізація знаходиться в стані кризи, що визначає необхідність вироблення стратегії її подальшого розвитку. Такі стратегії розробляє футурологія – вчення про майбутнє людства. Розрізняють філософську і наукову футурологію. Остання намагається прогнозувати майбутнє за допомогою побудови математичних моделей і їхнього аналізу за допомогою сучасної комп'ютерної техніки. Однак як філософська, так і наукова футурологія відрізняються від діяльності пророків на зразок Нострадамуса.

Одні футурологи розробляють різного роду катастрофічні сценарії, серед яких можна згадати "кліматичну катастрофу", "конфлікт цивілізацій", "релігійні війни", "конкуренцію між фаустівським і конфуціанським типом суспільства". З цих позицій головний ворог людини – сама людина, її агресивна природа зі сліпими інстинктами самознищення і руйнування середовища існування. У цьому сенсі ми приречені і нам варто терпляче чекати кінця історії, уповаючи, можливо, тільки на Бога.

Інша група футурологів вважає, що не слід втратити історичний оптимізм, а наука, цінності ліберальної демократії, прорив у Космос, добра воля мільйонів людей і мудрість політичних лідерів здатні забезпечити стійкий розвиток світової цивілізації в ХХІ ст. Нарешті, третя група вчених вважає, що на людство чекають великі потрясіння, але воно зуміє гідно відповісти на виклик історії і ціною великих жертв знайде правильний шлях. У цьому сенсі великого значення надається культурі взаєморозуміння людей різних духовних орієнтацій, пошуку компромісів у суспільно-політичному житті, усуненню насильства як способу вирішення суспільних і особистих проблем. Цілком адекватний заклик: "Діяти локально, мислити глобально".

Футурологія Римського клубу. В другій половині ХХ ст. на Заході виникло чимало футурологічних центрів (Стенфордський дослідницький інститут, Комісія 2000 та ін.), що прагнуть уявити контури передбачуваного майбутнього. В цьому зв'язку особливий інтерес являє діяльність Римського клубу (перший президент Римського клубу А. Печчеї, 1908 – 1984) – неформальної громадської організації, створеної (у 1968 р.) для виявлення "ускладнень людства", екстраполяція яких ставить під загрозу не тільки добробут, але і виживання світового співтовариства.

Римський клуб ініціює групи фахівців для підготовки відповідних досліджень, результати яких публікуються у формі "доповідей". Римський клуб представив близько 30 фундаментальних публікацій, починаючи з першої доповіді – "Межі росту" (1972). У них представлений досить повний арсенал "ускладнень", що хвилювали людство у ХХ ст., і очікуваних у ХХІ (і наступних) століттях. Відзначимо деякі тенденції, характерні для них.

1. Системність "світової проблематики". Римський клуб виділив сукупність проблем, гострота і нерозв'язаність яких загрожують

цивілізації; звернув увагу на її "болючі точки", що торкаються життєвих інтересів як окремої людини, так і людства в цілому.

Важко, власне кажучи, назвати проблему загальнолюдського масштабу, яка б не стала предметом аналізу Римського клубу. Звичайно, і раніше глобальна проблематика (екологічні перспективи цивілізації, демографічні процеси, ситуація в країнах "третього світу", технологічні протиріччя та ін.) обговорювалася не менш докладно і фундаментально, але Римський клуб став одним з декількох наукових центрів, що досліджують їхню сукупність, прагнучи показати взаємозв'язок і взаємозалежність окремих елементів світової системи.

У ній виділяється, принаймні, три підсистеми, які взаємодіють між собою. А саме:

- глобальна система "природа-людина-соціум-техносфера-Космос";

- природна система "біосфера-людина-соціум";

- соціальна система "людина-природа-соціум".

2. Моделювання глобальних процесів. Під егідою Римського клубу було розроблено перше покоління комп'ютерних моделей, призначених для дослідження довгострокових тенденцій світового розвитку. Метод глобального моделювання дозволив "програвати" альтернативні варіанти поведінки світової системи. Динаміка співвідношення ряду змінних (зростання світового населення, масштаби промислового виробництва, обсяги використання природних ресурсів та ін.) зафіксувала реальність "фізичних меж" світової системи, обумовлених, з одного боку, ростом чисельності населення планети і масштабами виробничо-господарської діяльності, а з іншого боку – порівняльно обмеженістю природно-ресурсних можливостей біосфери та її ємності.

3. Розробка світової стратегії розвитку. Римський клуб показав, що експонентна стратегія росту, характерна для цивілізації сучасного типу, не має історичної перспективи. Перебороти "екологічний колапс, що насувається" передбачається в процесі відмови від експоненціального росту і переходу до "глобальної динамічної рівноваги" (концепція "нульового росту"). Пізніше було сформульоване уявлення про "органічний ріст", у рамках якого повинна була враховуватися специфіка розвитку різних регіонів світу. Зняття соціоприродничих протиріч розраховується в рамках концепції "екологічного розвитку" як балансу між потребами соціуму і природними можливостями біосфери.

У 70-80-х рр. Римський клуб розширив пошук нових орієнтирів розвитку цивілізації ("збалансований ріст", "гармонійний ріст" та ін.). У 90-х рр. була висунута концепція "всесвітньої солідарності", що орієнтується на "спільний розвиток" різних систем світового співтовариства. Багато в чому завдяки попереднім теоретичним розробкам Римського клубу виникла концепція "стійкого розвитку". У його декларації за підсумками Самміту зі стійкого розвитку (Йоганнесбург, 2002)

підтримується реалізація світової стратегії, що забезпечує національні інтереси і баланс планетарної екологічної системи.

4. Країни, що розвиваються, у світовій динаміці. Велика частина з представлених матеріалів Римського клубу присвячена проблемам "третього світу". Процеси, які відбуваються в регіонах, що розвиваються, впливають на світову динаміку, ускладнюючи економічне становище, дестабілізуючи політичну ситуацію, збільшуючи екологічну деградацію та ін. До кінця 90-х рр. особливого значення набув "ісламський фактор".

"Третій світ" аж ніяк не однорідний у своєму соціально-економічному розвитку. З одного боку, виникли "нові індустріальні країни" (Гонконг, Сінгапур, Тайвань і ін.), що вийшли на світові показники росту; динамічно розвиваються Китай, В'єтнам, деякі країни Азії, Латинської Америки. З іншого боку, більшій частині країн, що розвиваються, особливо в Африці, не вдається пом'якшити гостроту протиріч (в економіці, демографії, екології і т.п.).

Ще в 70-х рр. Римський клуб підтримав концепцію "перебудови міжнародного порядку" як форму вираження усунення "несправедливості" (насамперед у соціально-економічній сфері) в системі взаємин між розвинутими країнами і країнами, що розвиваються. І до початку ХХІ ст. протиріччя між "заможною Північчю" і "бідним Півднем" аж ніяк не пом'якшуються, набуваючи часом антагоністичні форми вираження. Стратегія подолання "конфлікту цивілізацій" у загальному вигляді виходить з того, що, з одного боку, розвинуті країни враховують інтереси "третього світу", а з іншого боку – країни, що розвиваються, більш динамічно поєднують національні особливості з конструктивним досвідом світового розвитку.

5. Майбутнє цивілізації "очима" Римського клубу. Якщо узагальнити відповідні "доповіді" за минуле тридцятиріччя (1972-2002), то до кінця ХХ ст. контури світової цивілізації мають приблизно такий вигляд.

Світове співтовариство уникло "екологічного колапсу". В цілому вдалося перебороти стереотипи експоненціального росту значною мірою за рахунок раціонального використання природних ресурсів ("Фактор чотири", 1995) і виходу на рівень нових техніко-технологічних рішень ("Мікроелектроніка і суспільство", 1982; "За межами росту", 1988 та ін.). Світова система зберігає диференційованість. Якщо розвинуті країни активно реалізують принцип "якісності" росту, то більшість країн, що розвиваються, як і раніше виходить з домінанти кількісних орієнтирів. Тому гострота глобальних протиріч усе більш чітко набуває "третьосвітового виміру" ("Третій світ: три чверті світу", 1980; "Босонога революція", 1985; "Латинська Америка перед обличчям тривоги і надій", 1993 та ін.). Не в конфронтації, а в співробітництві по лінії "Північ – Південь" ("На шляху до кращого світового порядку: послання з Куала-

Лумпуру, 1993) варто шукати напрямку позитивного розвитку різних галузей світової цивілізації.

* * *

У свій час Ф.М. Достоевський розглядав історію людства як шлях від "неусвідомленого бути" через "усвідомлене мати" до "усвідомленого бути". Зрозуміло, тут немає і не може бути ніяких гарантій, тому що хитрість Розуму та іронія Історії завжди будуть супутниками людства. Наївно в черговий раз уповати на прийдешнє "Золоте століття". Серед людей завжди будуть "правильні" і "неправильні", ті, що йдуть гуртом, і ті, що прямують особливим шляхом. Мова не може йти про виведення особливої породи "нової людини", що разом переборє всі недосконалість світу, вирішить усі глобальні проблеми і т.д. Міркуючи над сьогоднішнім і майбутнім, доводиться все частіше згадувати слова Фауста, який сказав перед смертю, що на свободу заслуговує лише той, хто живе у постійній праці і борінні, жартуючи з безпекою. У цьому нескінченному русі народжуються мудрість і радість – вічні супутники філософствування.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

Чим відрізняється антична філософська концепція історії від християнської?

Охарактеризуйте бачення історичного процесу Ж.Кондорсе?

Якому мислителю належить термін "осьовий час" і що він означає?

Що А. Тойнбі називав "викликами часу"?

Опишіть погляди Маркса і Енгельса на "об'єктивну" логіку історії.

Назвіть декілька концепцій історичного розвитку, поширених у XVIII–XX ст.

У чому суть глобальних проблем сучасності?

Перерахуйте позиції щодо розв'язання глобальних проблем сучасності.

Як Ви розумієте поняття "ноосфера"?

Чи є, на Вашу думку, глобалізація корисною для людської спільноти?

Що таке футурологія, які її задачі?

Розв'язанням яких задач займається Римський клуб?

ЛІТЕРАТУРА

Філософія. Підручник (ред. Г.Заїченко). – К., 1995, розділи 13, п.3; 15; 19.

Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К.- Львів, 2001, теми 15, 16 (п.16.4.).

Філософія. Курс лекцій (ред. І.Бичко). – К., 1993, лекції 28, 29.

Філософія: Підручник (Бичко І.В., Бойченко І.В. та ін.). – К., 2001,

тема 17.

Нестеренко В.Г. Вступ до філософії. Онтологія людини. – К., 1995, розділ 7.

Введение в философию. Учебник (ред. И.Т.Фролов). Часть 2. – М., 1989, глава XV.

Философия. Учебник (ред. В.Д.Губин и др.). – М., 1996, часть III, глава 1.

Философия. Учебник для ВУЗов (ред. В.П.Кохановский). – Ростов-на-Дону, 1995, глава XIV.

Філософія. Підручник (ред.М.І.Горлач та ін.). 2-е вид. – Харків, 2000.

Тихонравов Ю.В. Философия. Учебное пособие. – М., 1999. С.241-260.

Философия истории. Антология. – М., 1995.

Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991.

Тойнби А. Постижение истории. – М., 1991.

Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М., 1990.

Сахаров А.Д. Мир, прогресс и права человека. Статьи и выступления. – М., 1990.

Печчеи А. Человеческие качества. – М., 1980.

Философия и будущее человечества. – М., 1990.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ТЕСТИ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

16.1. Чи можлива історія як закономірний процес? Які доводи наводять різні філософи з цього приводу?

16.2. Чим відрізняється формаційна модель історичного процесу від цивілізаційної моделі?

16.3. Поясніть, чи відбувається в історії людства прогрес? В яких сферах і формах? Що може бути свідченням цього?

16.4. У чому полягають критерії суспільного прогресу? Виходячи з цих критеріїв, порівняйте рівень суспільного розвитку різних країн.

16.5. Поясніть, як співвідносяться прогрес і регрес у розвитку суспільства? Проаналізуйте, які прогресивні, а які регресивні зміни відбулися на Україні за часи її незалежності?

16.6. Опишіть філософський аспект глобальних проблем сучасності. Порівняйте ці проблеми за ступенем важливості. Що Ви можете сказати про можливість їхнього розв'язання?

16.7. Як Ви вважаєте, чи зможе людство в майбутньому вирішити глобальну екологічну проблему? Відповідь аргументуйте.

16.8. Проаналізуйте зміст екологічної кризи і дайте відповідь на питання, які ідеї виходу з екологічної кризи мають місце у сучасній світовій громадській думці?

16.9. У 1958 році відомий французький філософ Р.Арон писав: «Все мы слишком захвачены XX веком чтобы терять время, размышляя о XXI

веке. Долгосрочные исторические предсказания вышли из моды» [40]. Однак 70-і роки ніби “струснули” світове співтовариство; людство вступило в критичну смугу своєї історії. Як Ви вважаєте, якою мірою Р.Арон мав підстави (на той час) так думати? Які події і стосовно чого дійсно “струснули” світове співтовариство у 70-і роки ХХ в.?

16.10*. Одне з найважливіших питань соціальної філософії, яке пронизує всю творчість К.Маркса, говорить: чи можна в динаміці суспільства виявити об'єктивні закони, об'єктивно детерміновані і регулярні зв'язки? Чи там панує хаос, суб'єктивізм і ірраціональність? Яку позицію займав К.Маркс в цьому питанні? Кому і якою мірою вдалось просунутись в цьому плані після К.Маркса?

16.11*. Дайте філософський коментар наведеному нижче висловленню видатного французького поета і мислителя ХХ століття П. Валері: «История – самый опасный продукт, вырабатываемый химией интеллекта. Свойства её хорошо известны. Она вызывает мечты, опьяняет народы, порождает в них ложные воспоминания, усугубляет их рефлексы, растревляет их старые язвы, смущает их покой, ведет их к мании величия или преследования и делает нации ожесточившимися, спесивыми, невыносимыми и суетными» [40].

16.12*. У свій час І. Фіхте виділив такі п'ять етапів розвитку людства: «1) епоха, в которую человеческие отношения устанавливаются без принуждения, благодаря одному разумному инстинкту; 2) епоха, в которую этот инстинкт, ставший слабее и проявляющийся лишь у немногих избранных, превращается последними в принудительный для всех внешний авторитет; 3) епоха, в которую отвергается этот авторитет и вместе с ним разум в единственной форме, в какой он проявлялся до этого времени; 4) епоха всеобщего распространения в человеческом роде разума в форме науки; 5) епоха, в которую к науке присоединяется искусство, чтобы твердой и верной рукой преобразовывать жизньсообразно с наукой; и так как это искусство свободно завершаетсообразное с разумом устройство человеческих отношений, чем достигается цель всей земной жизни, то затем наш род вступает в высшие сферы другого мира» [41]. Спробуйте виявити й описати тенденцію, помічену цим знаменитим німецьким філософом, а також ті перспективи, що обіцяє людству її реалізація.

16.13*. У 1999 р. відомий радянський учений академік М.М. Моїсєєв із тривогою писав: «Культура и гуманизм в современных условиях постепенно гаснут; образование, похоже, сводится к ремеслу, пусть даже к компьютерному. Но самое главное состоит в формировании основ нового тоталитаризма» [42], формуванні ідеології “золотого мільярда” населення найбільш розвинених країн світу, що збільшує розрив у рівні розвитку між ними і малорозвиненими країнами (у тому числі країнами “третього світу”). Спробуйте дати філософський коментар даному висловленню М.М. Моїсєєва.

16.14*. Поясніть, чи свідчить прогрес у підкоренні людиною природи про прогресивний розвиток людства в цілому?

16.15*. Існує точка зору, згідно з якою бурхливий розвиток техніки і науки в постіндустріальному суспільстві зробить зайвими соціальні революції. Чи згодні Ви з такою точкою зору? Відповідь аргументуйте.

16.16*. Події, пов'язані з терористичною атакою на США 11 вересня 2001 р., актуалізували для населення тему безпеки. Чи правомірно тепер розглядати безпеку як одну з глобальних проблем? Чи має сенс говорити про тенденції розвитку цивілізації від відкритості (у тому числі бурхливого розвитку комунікацій) до герметизму, меншої прозорості кордонів, автономності? Чи йде наша цивілізація до ноосфери, або ж об'єктивність розвитку технології направляє її до тупика? Наведіть відповідні аргументи.

ТЕМИ ДЛЯ РЕФЕРАТІВ, ДОПОВІДЕЙ І КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Філософське розуміння сенсу історії

Вічне і минуле в історичній концепції Аврелія Августина

Філософсько-історичні досягнення епохи Просвіти

Концепція філософії історії І. Гердера

Історична доцільність у доробку Г. Гегеля

Концепція філософії історії К. Ясперса

Ідея прогресу в історії філософської думки

Рушійна сила цивілізаційного процесу за А. Тойнбі

Циклічні та лінійні теорії розвитку цивілізації

Постіндустріальне суспільство та його основні риси

Погляди Ж.-Ж. Руссо на розвиток технічної цивілізації

Роль індивідуума у вирішенні глобальних проблем

Ноосфера. Шляхи спільного розвитку людини і природи

Задачі і досягнення футурології

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Максюта М.Є. Вступ до філософії. Навч. посіб. – К., 2001, тема 31.

Філософія. Навч. Посіб. (ред. І.Ф.Надольний). – 2-ге вид. – К., 2001, теми 13, 22.

Філософія: короткий виклад. Навч. посіб. / Ред. С.П. Щерба. – К., 2003. Розд. XVII, п.4.

Формации или цивилизации? (Материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 1989. – № 10.

Поляков А.Н. К проблеме общественных формаций // Вопросы философии. – 2003. – № 6.

Панарин А.С. Постмодернизм и глобализация: проблема освобождения собственников от социальных и национальных обязательств // Вопросы философии. – 2003. – № 6.

Плетников Ю. Формационная и цивилизационная триады // Свободная мысль. – 1998. – № 3.

Асмус В.Ф. Диалектика необходимости и свободы в философии Гегеля // Вопросы философии. – 1995. – № 1.

Каримский А.М. Философия истории Гегеля. – М., 1988.

Гаджиев К.С. Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования // Вопросы философии. – 1991. – № 7.

Поппер К. Ницета историцизма // Вопросы философии. – 1992. – №№ 8, 9.

Поппер К. Открытое общество и его враги. – М., 1992, тт.1,2.

Назаретян А.П. В зеркале двух веков. Предварительные оценки и сценарии. Статья 2. Распутье двадцать первого века // Общественные науки и современность. – 2001. – № 1.

Сахаров А.Д. Мир, прогресс, права человека. Статьи и выступления. – М., 1990.

Арчегова И.Б. Экологическое мировоззрение – основа развития // Вестник Российской Академии наук. – 2003. – № 2.

Кутырев В.А. Экологический кризис, постмодернизм и культура // Вопросы философии. – 1996. – № 11.

Фешбах М., Френдли А. Экоцид в СССР. Здоровье и природа на осадном положении. – М., 1992.

Азимов А. Выбор катастроф. – СПб., 2001.

Боринская С.А. Алгебра и гармония социальных структур: от общины до империи // Природа. – 2005. – № 6.

ДЛЯ КУРСА В ЦІЛОМУ

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ТЕСТИ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Що означає, по-вашому, філософствувати? Які ознаки характеризують таку діяльність? Наведіть відповідну аргументацію.

Наведіть декілька прикладів філософських проблем. У чому специфіка філософського підходу до явищ і процесів світу на відміну від економічного, технічного, політичного підходів? Наведіть приклади.

Що таке науковий світогляд? Хто (і як) з великих мислителів боровся за його ствердження?

Дайте філософський коментар такому фрагменту: «Как ни расстроено наше сегодняшнее общество, каким безнадежным ни кажется дело философии, оно всегда только в том, чтобы ещё и ещё раз пытаться дать слово мысли» [44].

Як Ви розумієте такий вислів М. Хайдеггера: «Осмысление есть мужество ставить под вопрос прежде всего истину собственных предпосылок и пространство собственных целей» [45]. Наведіть відповідну філософську аргументацію.

Що спільного у філософських поглядах Г. Гегеля і К. Маркса

а) з питання про природу людини?

б) з питання про рушійні сили історичного процесу?

У якому сенсі можна говорити про суперечливість соціального прогресу? Поясніть специфіку протиріч у суспільстві.

Чи вбачаєте Ви елементи науковості у філософському підході до дійсності, і якщо так, то в чому вони полягають?

Виділіть 2-3 принципові особливості марксистської філософії і поясніть їх.

Що загального Ви знаходите у філософських поглядах Г.Гегеля і К.Маркса

а) з питання про джерело розвитку;

б) з питання про сутність і сенс історії?

Чи погодитесь Ви з тезою Д. Юма про те, що: а) «одна и та же причина производит одно и то же действие» [46] и б) «одно и то же действие всегда вызывается одной и той же причиной» [47]. Наведіть відповідну аргументацію.

Які філософські поняття і категорії Ви використовували б при аналізі такого соціокультурного феномену, як: а) досвід; б) віра; в) держава; г) праця; д) політика; е) мистецтво? Наведіть відповідну аргументацію.

Поясніть, що робить людину людиною, який початок її буттєвості є вихідним? Адже їх у людини протиставлює чимало: космічний, природний, соціальний, духовний.

Як можна визначити поняття "духовне"? Що мається на увазі, коли мова йде про духовне відродження України?

Поясніть, які сенси можуть мати поняття "духовне", "духовність", "духовне життя особистості", "духовне життя суспільства"?

Які ідеї філософів стародавньої Греції можуть бути актуальними у наш час для філософії, науки, соціального життя?

Поясніть поняття "світ людини". Наведіть приклад, що ілюструє застосування цього поняття. Чи може людина одночасно або послідовно жити у різних світах?

Наведіть приклад та поясніть сенс недіалектичного тлумачення природи людини.

Поясніть значення вільного часу для людини. За яких умов вільний час стає простором для розвитку людської особистості, а за яких стає ворогом?

Чи може філософія давати практичну користь людині? Обґрунтуйте відповідь.

Наведіть приклади, як залежить життєва організація людини від особливостей та рівня зрілості її світогляду.

Поясніть специфіку протиріч в суспільстві. Яку роль вони відіграють – позитивну чи негативну? Чи сприяють вони прогресу?

Кажуть, що за все доводиться платити. Скільки ж тоді, по-вашому, коштує добро (наприклад, добрий вчинок)? Наведіть відповідну філософську аргументацію.

Широко відомим є твердження Ф.М. Достоевського про те, що краса врятує світ. Наскільки, по-вашому, це істинно сьогодні? Наведіть відповідну філософську аргументацію.

Спробуйте виявити філософський зміст у відомому прислів'ї "Багатознання розумові не навчає".

* Деякі вчені (наприклад, відомий біохімік В.А. Енгельгардт) до атрибутів живого зараховували потребу в пізнанні. Як Ви ставитесь до такого твердження? Аргументуйте свою відповідь.

* В яких культурах (або у працях яких мислителів) праця розглядалася як вища цінність людської діяльності? Як Ви ставитесь до такої позиції? Наведіть відповідну аргументацію.

* Яку філософську концепцію виражає такий вислів Е. Фромма: «Как и Эйнштейн, Маркс и Фрейд были творцами современной эпохи. Все трое были преисполнены уверенности в том, что действительность в своей основе упорядочена, а базисная упорядоченность, проявляющаяся в природе, частью которой является человек, – это не загадка, которую нужно разгадывать, а модель или план, которые необходимо изучать» [48]. Наведіть відповідну аргументацію.

* Деякі філософи-позитивісти (наприклад, Р. Авенаріус) стверджували: «Існування в нашому світі – це, скоріше, гіпотеза, ніж факт». Дайте філософський коментар цьому висловленню.

* Спробуйте дати філософський коментар такому фрагментові з Біблії (з Першого Послання Коринфянам): «...якби ми судили самі себе, то не були б суджені" (Гл.11, стих 31).

* Дайте філософську оцінку такому фрагментові твору Д. Юма: «...Любой зритель обычно может вывести наши действия из руководимых нами мотивов и из нашего характера, и даже если он не может этого сделать, он приходит к общему заключению, что мог бы это сделать, если был бы в совершенстве знаком со всеми точностями нашего положения и темперамента и самыми тайными пружинами... нашего настроения. В этом и заключается сама сущность необходимости...» [49]. Чи погодитесь Ви з таким трактуванням категорії "необхідність"? Відповідь аргументуйте.

* Один мудрець проголошував: «Розум – всесильний, а людина – стерновий біля штурвала еволюції». Яке Ваше ставлення до цієї тези? Наведіть відповідну аргументацію.

* Яку функцію мови виражає вислів Л. Вітгенштейна: «Межі світу – це межі моєї мови»?

* Яке Ваше ставлення до дилеми, сформульованої відомим радянським філософом Ю.А. Шрейдером: «Чему отдать приоритет – знанию, программирующему личность, или личности (как онтологической реальности), свободно соотносящей знание с жизнью» [50]?

* Чи сумісний прагматизм і утилітаризм, з одного боку, і бажання досягти Вищого Порядку та душевної гармонії – з іншого? Наведіть відповідну аргументацію.

* Дайте філософський коментар такому фрагментові з твору відомого німецького філософа ХІХ ст. А. Шопенгауера: «Можно изумляться, что природа ни разу не забывает своих законов, что, например, если закон природы требует, чтобы при встрече известных веществ при определённых условиях совершалось какое-нибудь химическое соединение, образование газов или горение, то всегда, как только эти условия сходятся... сейчас, как и тысячу лет назад, должное явление происходит немедленно, без какой-либо отсрочки. Живее всего поражает нас это чудо при очень сложных комбинациях, явлениях...» [51].

* Чи є суперечності в мисленні людини? Якщо так, то які саме? Яку роль вони відіграють і як вирішуються?

* Використовуючи категоріальний апарат філософії, прокоментуйте відоме прислів'я: "Багатознання розумові не навчає".

* Дайте філософський коментар такому фрагменту з твору відомого російського філософа початку ХХ в. Л. Шестова: «Наука не констатирует, а судит. Она не изображает, а творит истину по своим собственным, ею же созданным законам. Наука, иначе говоря, есть жизнь перед судом разума. Разум решает, чему быть, а чему не быть. Решает он по собственным – этого нельзя забывать ни на минуту – законам, совершенно не считаясь с тем, что он именует "человеческим, слишком человеческим"» [52].

* У китайців є прислів'я: «Один день анархії гірше тисячі років тиранії». Дайте філософський коментар цьому прислів'ю.

* Дайте філософський коментар такому висловленню О. Конта, відомого філософа ХІХ століття: «Идеи управляют и переворачивают мир..., весь социальный механизм покоится на мнениях» [53].

* Чи сумісна мораль і вигода (моральні норми і прагматизм)? Наведіть відповідну аргументацію.

* Чи існують моральні абсолютні (абсолютне в моралі)? Наведіть відповідну аргументацію.

* Як Ви розумієте зміст такого фрагмента з лекцій К. Ясперса на тему "Філософська віра": «Разум требует беспредельной коммуникации, он сам – тотальная воля к коммуникации. Поскольку во времени мы не можем объективно обладать истиной как единой и вечной и поскольку наличное бытие возможно только наряду с другим наличным бытием, экзистенция постигает себя лишь в сообществе с другой экзистенцией, коммуникация являет собой образ открытия истины во времени.

Существует ряд больших соблазнов: удалиться от людей в веру в Бога, оправдать своё одиночество мнимым знанием абсолютной истины, посредством предполагаемого обладания самим бытием достичь удовлетворённости, которая в действительности есть отсутствие любви. К этому присоединяется утверждение, что каждый человек – замкнутая

монада, что никто не может выйти из себя, что коммуникация — иллюзорная идея.

Этому противостоит философская вера, которую можно назвать также верой в коммуникацию. Ибо здесь имеют силу два положения: истина есть то, что нас соединяет, и — в коммуникации заключены истоки истины. Человек находит в мире другого человека как единственную действительность, с которой он может объединиться в понимании и доверии. На всех ступенях объединения людей попутчики по судьбе, любя, находят путь к истине, который теряется в изоляции, в упрямстве и в своеволии, в замкнутом одиночестве» [54].

* Кто був тим філософом, що, за словами одного видатного сучасного вченого М.М. Моїсеева, «...був першим, хто звернув увагу на визначену логічну невідповідність між раціональністю всього того світу, що вивчається наукою, та ірраціональністю людини — непояснюваністю її способу мислення, незрозумілою алогічністю і розмаїтістю типів її поведінки...» [55]? Наведіть відповідну аргументацію стосовно свого вибору саме цього філософа.

* Де, в яких структурах і сферах буття, суспільство відтворює і зберігає себе в історії?

* Дайте соціально-філософський коментар відомому слов'янському прислів'ю: "Сам помирай, а жито засівай!".

ЛІТЕРАТУРА

Бабушкин В. О природе философского знания. — М., 1978.

Хайдеггер М. Что это такое — философия? // Вопросы философии. — 1993. — № 8.

Трубников Н.Н. Время человеческого бытия. — М., 1987.

Межуев В.М. Марксизм — это утопия? // Вестник РАН. — 2004. — № 6. — С.546–554.

Гуревич П.С. Культурология. Учебное пособие. — М., 1996.

Сахаров А.Д. Мир, прогресс, права человека. Статьи и выступления. — М., 1990.

Баландин Р.К. Ноосфера или техносфера? // Вопросы философии. — 2005. — № 6.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Маркс К. Тезисы о Фейербахе // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., – Т.13. – С.5–9.
2. Андреев И.Л., Происхождение человека и общества. – М.: Мысль, 1988.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., Т.42. – С.118.
4. Тейяр де Шарден. Феномен человека. – М., 1965. – С.38.
5. Фромм Э. Духовная сущность человека, способность к добру и злу. // Философские науки. – 1990. – № 8. – С.88–89.
6. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. – М., 1972. – С. 149–150.
7. Платон. Сочинения в 3 т. – М., 1970. Т.2. – С.289.
8. Краткий психологический словарь. – М., 1985. – С.48.
9. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. 2-е вид. Т.3. – С.29.
10. Губин В.Б. О физике, математике, методологии. – М., 2003. – С.5.
11. де Бройль Л. По тропам науки. – М., 1962. – С. 293–294.
12. Там же, С.295.
13. Интуиция и научное творчество. – М., 1981. – С. 17.
14. Кармин А.С. Научное мышление и интуиция: эйнштейновская постановка проблемы // Научная картина мира. Логико-гносеологический аспект. – Киев, 1983.
15. Эйнштейн А. Собрание научных трудов. – М., 1967. Т. IV. – С.572.
16. Цит. по: Кляус Е.М. Альберт Эйнштейн // Эйнштейн А. Физика и реальность. – М., 1965. – С.337.
17. Цит. по: Интуиция и научное творчество. – М., 1981. – С.17.
18. Философский энциклопедический словарь. – М., 1989. – С. 221.
19. Поппер К. Логика и рост научного знания. – М., 1983. – С. 558–559.
20. Тур Хейердал. Аку-Аку. – М., 1959. – С.143–148.
21. Цит. по: Успехи физических наук, – 1989. – Т.158.– №1. – С.59.
22. Бэкон Ф. Соч. в 2-х тт. – М.: Мысль, 1977. – С.61.
23. Эйнштейн А.. Физика и реальность, – М., 1965. – С.62.
24. Хайдеггер М. Время и бытие. – М., 1993. – С. 118.
25. Романовская Т.Б. Объективность науки и человеческая субъективность или в чём состоит человеческое измерение науки. – М., 2001. – С.3.
26. Цит. по: Вопросы философии. – 1999. – № 6. – С.3.
27. Хайдеггер М. Время и бытие: статьи и выступления. – М., 1993. – С.221.
28. Маркс К., Энгельс Ф. Твори., т. 23. – С. 355.
29. Энгельмейер П.К. Технические итоги XIX века. – СПб., 1898.
30. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М., 1991. – С.91.
31. Там же.

32. Тойнби А. Дж. Постигание истории. Сборник. – М., 1991. – С.101.
33. Шпенглер О. Закат Европы. – Новосибирск, 1993. – С.464–465.
34. Там же, С.463.
35. Гердер И. Идеи к философии истории человечества. – М., 1977. – С.230, 631.
36. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С.73.
37. Тойнби А. Дж. Постигание истории. Сборник. – М., 1991. – С.305.
38. Там же, С.308.
39. Кондорсе Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. – М., 1936. – С.5–6.
40. Цит. по: Савельева И. Альтернативный мир. – М., 1990. – С.8.
41. Цит. по: Капица С.П., Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г. Синергетика и прогнозы будущего. – М., 2001. – С.64.
42. Цит. по: Мир философии. – Т.2. – М., 1991. – С.445.
43. Вестник РАН. – 1999. – № 10. – С.940.
44. Бибахин В. Язык философии. – М., 1993. – С.4.
45. Цит. по: Вопросы философии. – 1999. – № 6. – С.4.
46. Юм Д. Трактат о человеческой природе // Юм Д. Сочинения в 2-х тт. Т.1. – М., 1966. – С.282–283.
47. Там же, С.184–185
48. Фромм Э. Душа человека. – М., 1992. – С.300.
49. Юм Д. Трактат о человеческой природе // Юм Д. Соч. в двух томах. – Т.1. – М., 1966. – С. 549.
50. Шрейдер Ю.А. Сознание и его интенции // Новый мир. – 1989. – № 11. – С.247.
51. Шопенгауэр А. Мир как воля и как представление // Сочинения. – Т.1. – М., 1992. – С.158.
52. Шестов Л. Сочинения в 2-х тт. – Т.2. – М., 1993. – С.52.
53. Цит. по: Вопросы философии. – 1999. – № 6. – С.3.
54. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С.442.
55. Моисеев Н.Н. Расставаясь с простотой. – М., 1998. – С.37.

В тексті більшості статей зустрічаються терміни, що виділені жирним шрифтом. Це означає, що до відповідного терміна є окрема стаття в даному Словнику.

Абсолютна істина – аспект істини, що відображає момент завершеності пізнання об'єкта суб'єктом. З просуванням пізнавальної діяльності в пізнанні сутності А.і. перетворюється на відносну істину.

Агностицизм – філософська концепція, прихильники якої обґрунтовують існування меж пізнання, за певних умов заперечують пізнаваність сутності світу. До А. приводить логічно послідовний скептицизм.

Аксиологічна функція філософії – роль філософії як теорії, що обґрунтовує ціннісну орієнтацію особистості (тобто своєрідної "шкали" цінностей для особистості). У цьому розумінні дана функція тісно пов'язана зі світоглядною функцією філософії.

Аксиологія – вчення (у тому числі філософське) про цінності.

Антропологічне (антисцієнтичне) направлення – направлення у філософії ХХ ст., прихильники якого дотримуються світоглядної позиції, багато у чому протилежної позиції сцієнтизму. До А.(а.) н. належать такі течії філософії ХХ ст., як: екзистенціалізм, феноменологія, філософська герменевтика, філософія життя та ін.

Атрибут – істотна властивість, без наявності якої предмет (чи об'єкт) не може існувати або навіть мислитись. Наприклад, А. матерії є рух, простір і час, а А. людини є свідомість.

Буття – філософська категорія, що виражає все те, що може якимось (тобто реально, потенційно чи віртуально) існувати. Розрізняють такі види Б.: Б. речей; Б. людини (див.: свідомість); Б. ідеального (наприклад, Б. чисел, ідей і т.п.); Б. суспільства (або: соціальне Б.); Б. інформації.

Взаємодія – фундаментальна характеристика буття; одне з ключових понять детермінізму, що виступає як (принаймні) двосторонній зв'язок. В детермінізмі В. трактується як причина руху.

Відносна істина – аспект істини, що відображає момент незавершеності пізнання об'єкта суб'єктом. У міру просування пізнавальної діяльності в пізнанні сутності В.і. (ніби асимптотично) наближається до абсолютної істини.

Відображення – здатність об'єкта (речі) відтворювати (або реагувати на ...) властивості та зміни іншого об'єкта або речі. В цьому плані В. тісно пов'язано зі взаємодією. В матеріалізмі (наприклад, в марксистській філософії) В. розглядається як всезагальна властивість матерії. Поняття В. є одним з центральних у матеріалістичній гносеології,

а також виявляється продуктивним при вивченні свідомості. Залежно від ступеня розвитку об'єкта виділяють і різноманітні форми В. У матеріалістичній філософії свідомість зазвичай розглядають як вищу форму В. дійсності.

Відчуття – форма чуттєвого пізнання, яка дозволяє дати елементарний суб'єктивний образ об'єкта пізнання.

Випадковість – філософська категорія, що виражає все те в бутті (події, явища і т.п.), що може відбутися у даний час і в даному місці, а може і не відбутися, або відбутися в інший час і в іншому місці. Тим самим випадкова подія (явище і т.п.) протилежна необхідній події (явищу і т.п.), що обов'язково відбувається. У цьому розумінні категорія "В." доповнює категорію "необхідність". Математично визначені риси В. виражає поняття "імовірність", а теорія ймовірностей описує світ В., закономірності випадкових подій і явищ.

Воля – найважливіша характеристика свідомості як суб'єктивної реальності; вона виражає здатність людини концентрувати свою діяльність у певному напрямку. Деякі філософи (наприклад, А. Шопенгауер) надмірно абсолютизували статус В., наприклад, надаючи їй онтологічних якостей, розглядаючи В. як властивість світу.

Гілозоїзм – філософська концепція, відповідно до якої природа має загальну чутливість, атрибутивність. Така позиція, в основному, притаманна філософським системам (наприклад, системам Д. Бруно, Б. Спінози), спорідненим матеріалізму, але пов'язаним з релігією.

Гносеологічна функція філософії – роль філософії як теорії пізнання. Будь-яка достатньо розвинута філософська система містить гносеологію як один з фундаментальних своїх елементів.

Гносеологія – див.: Теорія пізнання.

Детермінізм – філософська (онтологічна) концепція, згідно з якою світ є не хаос, а порядок, зв'язне ціле, є закономірним цілісним утворенням; будь-яка подія чи явище у світі чимось обумовлені (детерміновані), мають свою причину.

Діалектика – філософське вчення про розвиток, а також вельми впливова ідея (традиція) в історії філософії. Виділяють об'єктивну Д. (один з її основоположників – Геракліт) і суб'єктивну Д. (основоположник – Сократ). Головна ідея об'єктивної Д.: світ вічно рухається, він сповнений протиріччями. Сократ же навчав, що Д. – це мистецтво вести доказову, аргументовану бесіду, дискусію. За Гегелем (і К. Марксом). Д. – це загальне вчення (наука) про розвиток природи, суспільства і мислення (свідомості).

Діалектичне заперечення – див. Заперечення діалектичне.

Діалектичне протиріччя – див. Протиріччя діалектичне

Дійсність – філософська категорія, що позначає все те, що реально існує зараз, у даному місці і у даний час. Ця категорія доповнює іншу категорію діалектики - "можливість".

Діяльність - атрибут людини, її особливе ставлення до світу, що виражає її активність. Д. можна розглядати з точки зору: 1) мети; 2) засобів її досягнення і 3) результатів Д. Матеріально-предметна Д., спрямована на зміну, перетворення дійсності, називається **практикою**; вона протистоїть іншому виду Д. людини – мисленню, пов'язаному з Д. свідомості.

Догматизм – гносеологічна концепція, у якій визнається можливість абсолютної істини. Прихильники Д. не враховують суперечливість пізнавального процесу на шляху до істини, вважають останню статичним утворенням. Можна сказати, що догматик (прихильник Д.) завжди виводить з одних формул інші формули, а факти життя знаходяться поза полем його зору. У цьому розумінні догматичне мислення завжди схоластичне.

Дуалізм – філософська концепція, прихильники якої визнають рівноправними два начала – матеріальне (наприклад, матерію чи природу) та ідеальне, нематеріальне (відчуття, дух, думку, свідомість). Одним з яскравих представників Д. був французький філософ Р.Декарт.

Екзистенціалізм – філософська течія антропологічного (антисциєнтистського) напрямку в сучасній філософії, що виникла в основному перед початком 1-ї світової війни. Головна задача Е. – філософське осмислення буття людини, специфіки суто людського способу існування. Для цього в Е. вводиться важливе поняття екзистенції, а суто людське існування виявляється, головним чином, в так званих прикордонних ситуаціях, тобто ситуаціях, в яких людина робить відповідальний вибір. Такі ситуації, вважають прихильники Е., описати науковими поняттями неможливо. Екзистенціалізм не є академічною доктриною, його основні теми – людське існування, доля особистості в сучасному світі, віра та безвір'я, втрата і здобуття сенсу життя. Такі теми близькі будь-якому художнику, письменнику, поету, що, з одного боку, робить цю течію популярною серед творчої інтелігенції, а з іншого – спонукає самих екзистенціалістів звертатись до мови мистецтва. Розрізняють Е. релігійний (К.Ясперс, Г.Марсель, М.Бердяєв, Л.Шестов, М.Бубер) та атеїстичний (М.Хайдеггер, Ж.-П.Сартр, А.Камю, М.Мерло-Понті, С. де Бовуар). Однак назва атеїстичний відносно Е. дещо умовна, оскільки важливий мотив екзистенціалістської творчості – визнання того, що бог помер, супроводжується ствердженням неможливості і абсурдності життя без бога.

Емоції – важлива характеристика свідомості як суб'єктивної реальності (поряд з волею і знанням). Е. – особливий клас психічних процесів і станів людини, пов'язаних, як правило, з інстинктами,

потребами і мотивами. Е. виконують функцію регулювання активності суб'єкта шляхом відображення значущості зовнішніх і внутрішніх ситуацій для здійснення його життєдіяльності. В людини емоції породжують переживання страху, радості, задоволення, смутку та ін., які відіграють роль орієнтувальних суб'єктивних сигналів. Найпростіші емоційні процеси виражаються в органічних, рушійних і секреторних змінах і належать до вроджених реакцій. Однак в ході розвитку емоції втрачають свою пряму інстинктивну основу, набувають складно-обумовленого характеру, диференціюються і утворюють різноманітні види так званих вищих емоційних процесів – соціальних, інтелектуальних та естетичних, які в людини складають головний зміст її емоційного життя. Специфічні закономірності походження, способів прояву і форм протікання емоцій вивчаються психологією.

Емпіризм – філософська, гносеологічна (див.: гносеологія) концепція, згідно з якою джерелом знань є досвід (тобто спостереження, вимір, експеримент, чуттєві дані і т.п.). Основні представники Е. – Ф. Бекон, Д. Локк, Т. Гоббс, Д. Берклі, Д. Юм та ін. Е. близький за змістом до сенсуалізму, але протилежний іншій гносеологічній концепції – раціоналізму.

Епістемологія – особливий розділ філософії як системи. Предмет Е. – знання, його походження, типологія, функціонування і т.п. У першому наближенні Е. можна розглядати як синонім гносеології. У багатьох філософів (особливо англо-американських) термін "Е." означає теорію наукового знання або філософську теорію знання, яка будується за науковими принципами.

Життя – філософське поняття, що виражає повноту буття людини, матеріальної та духовної його складових. Розрізняють такі контексти вживання поняття Ж.: а) біологічний (Ж. як спосіб існування високоорганізованих систем); б) психічний (Ж. як нормальний стан психіки); в) соціокультурний (Ж. як динаміка культури, цивілізації); г) "біографічний" (Ж. як біографія людини) та д) філософський, метафізичний (Ж. як повнота буття людини).

Заблудження (омана) – категорія гносеології, зміст якої протилежний змісту категорії "об'єктивна істина". Як подолання З. зазвичай розглядають наукове пізнання. Одним з перших філософів, хто детально проаналізував З., був Ф.Бекон. Він називав З. ідолами і розрізняв чотири їхніх види – ідоли печери, ідоли театру, ідоли майдану, ідоли роду.

Загальне – філософська категорія, яка виражає все те, що притаманне декільком (або цілому класу, безлічі) об'єктам або речам. Прихильники діалектики визнають зв'язок З. і одиничного; З. реалізується, виявляє себе через різноманіття одиничних речей або явищ. Тим самим "З." і "одиничне" діалектично доповнюють одне одного; їхній

діалектичний зв'язок реалізується через категорію "особливе". Відносно буття загального (тобто того, як З. існує) у філософії зустрічаються, принаймні, дві позиції (між якими йде дискусія з часів Середньовіччя): 1) реалізм (різновид платонізму), який визнає реальність загального, і 2) номіналізм, який визнає реальність тільки одиничного (З., згідно з номіналізмом, – це лише ім'я одиничного, своєрідна бирка для нього).

Закон - філософська категорія, що виражає особливий тип зв'язків, які (іхне буття) є: регулярними, об'єктивними, сутнісними (див.: **сутність**), загальними (стосовно об'єктів, що входять в область дії З.), необхідними (див.: **необхідність**), відтворюваними. Повний набір таких властивостей мають зв'язки, які утворюють З. у достатньо розвинених природничо-наукових дисциплінах (знання в гуманітарних науках менш розвинуте в логіко-концептуальному відношенні). У мові З. виражається певним зв'язком понять, тобто судженням. Зазвичай це імплікативне судження, тобто судження виду: "якщо ..., то ...". Наприклад, "Якщо температура ідеального газу постійна, то його тиск обернено пропорційний об'єму газу" (закон Бойля – Маріотта).

Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін – одна з трьох закономірностей діалектичних зв'язків (законів діалектики), сформульована вперше Гегелем як загальний закон розвитку. Цей закон стверджує, що змінний об'єкт, який рухається, розвивається тоді і тільки тоді, коли порушується його міра. Категоріальний склад цього закону утворюють категорії: "якість", "кількість", "міра".

Закон єдності і взаємодії протилежностей – одна із трьох закономірностей діалектичних зв'язків (законів діалектики). Вперше була сформульована Гегелем як загальний закон розвитку. Цей закон стверджує, що змінний об'єкт, який рухається, розвивається тоді і тільки тоді, коли в ньому формується і розв'язується діалектичне протиріччя. Категоріальний склад цього закону утворюють категорії: "тотожність", "розходження", "протилежність", "діалектичне протиріччя".

Закон заперечення заперечення – одна із трьох закономірностей діалектичних зв'язків (законів діалектики), сформульована вперше Гегелем як загальний закон розвитку. Цей закон стверджує, що змінний об'єкт, який рухається, розвивається тоді і тільки тоді, коли його рух можна розглядати як (в принципі нескінченну) послідовність діалектичних заперечень. Категоріальний склад цього закону утворюють категорії: "діалектичне заперечення", "заперечення заперечення".

Заперечення діалектичне – філософська категорія, що виражає зміну однієї якісної визначеності (речі, системи і т.п.) іншою таким чином, що колишня якісна визначеність (див.: **якість**) не знищується цілком, а зберігає в собі все "позитивне" для наступного розвитку. Іншими словами, заперечувати діалектично – це не означає сказати: "Ні!"; оголосити дещо (річ, систему і т.п.) неіснуючим, а зберегти в ньому можливість наступних змін, наступного розвитку.

Заперечення заперечення – філософська категорія, що виражає закономірність діалектичного заперечення, його другий ступінь. У рамках формально-логічного мислення (тобто там, де не визнається діалектика) З.з. не має сенсу. В так званій тріадичній концепції Гегеля З.з. представляється так: теза – антитеза – синтез. Антитеза – це перше діалектичне заперечення; синтез – це і є З.з.

Зміст – філософська категорія (співвідносна з категорією "форма"), що виражає сукупність елементів деякого предмета (речі) і зв'язків між ними. У цьому розумінні "З." близький поняттю "система". І тому не слід трактувати З. як просту (арифметичну) суму елементів (частин) деякої цілісної речі. У матеріалістично орієнтованих філософських системах З. трактується таким чином, що він відіграє певну роль відносно форми.

Знання – певна форма ставлення людини до світу, результат процесу пізнання, мислительної, чуттєвої і практичної діяльності, результат взаємодії суб'єкта і об'єкта пізнання; це дійсність, дана у свідомості людини, яка у своїй діяльності відображує, ідеально відтворює дійсність, її властивості і закономірності. І в цьому розумінні З. варто відрізнити від інформації, оскільки З. тут виступає як суб'єктивна реальність, як дійсність свідомості. Тому багато філософів (наприклад, марксистів) розглядають З. як спосіб буття свідомості. Отримання З., а також його функціонування, є предметом таких філософських дисциплін, як гносеологія та епістемологія, а також нової комплексної дисципліни – когнітології. Розрізняють такі типи З., як: повсякденне З. (повсякденний досвід), міфологічне З., релігійне З., художнє З., наукове З.

Ідеалізм – філософська концепція, прихильники якої вихідним пунктом всього існуючого вважають відчуття, свідомість (це – суб'єктивний І.), або об'єктивно існуючого духа, бога або іншу ідеальну сутність (це – об'єктивний І.). Яскравими представниками суб'єктивного І. є Д. Берклі, Д. Юм, позитивісти, екзистенціалісти, а об'єктивного І., відповідно, – Платон, Гегель, неотомісти та ін.

Ідеологічна функція філософії – роль філософії як ідеології. Самій філософії ця функція внутрішньо не притаманна, однак на деяких історичних етапах деякі філософські системи можуть використовуватися владою як теоретична основа їхніх політичних ідеологій (наприклад, як це було в радянський час з марксистською філософією, що виступала теоретичною основою комуністичної ідеології).

Ідеологія – концепція (теоретична система), що обґрунтовує інтереси певної групи людей, співтовариства чи класу. Деякий час марксистська філософія була І. комуністичної партії; ця І. мала за мету обґрунтувати побудову комунізму.

Інтуїція – це здатність людини осягати істину шляхом прямого її бачення, без обґрунтування за допомогою доказу.

Інформація – одне з найбільш загальних понять науки, яке означає деякі відомості, сукупність яких-небудь даних, знань і т.п. Однак не будь-яка І. є знанням, а лиш усвідомлена І., така І., яка “пройшла” через свідомість. У загальному слововживанні І. означає відомості, які передаються одними людьми іншим людям усним, письмовим або яким-небудь іншим способом (наприклад, за допомогою умовних сигналів, з використанням технічних засобів і т.д.), а також сам процес передачі або отримання цих відомостей. І. завжди відігравала в житті суспільства дуже важливу роль. Однак в середині ХХ ст. в результаті соціального прогресу і бурхливого розвитку науки і техніки роль І. незрівнянно зросла. Крім того, відбувається лавиноподібне наростання маси різноманітної І., яке отримало назву “інформаційного вибуху”. В зв’язку з цим виникла потреба в науковому підході до І., виявленні її найбільш характерних властивостей, що привело до двох принципових змін в трактуванні поняття І. По-перше, воно було розширено і охопило обмін відомостями не лише між людиною і людиною, але також між людиною і автоматом, автоматом і автоматом; обмін сигналами у тваринному і рослинному світі. Саме поняття І. зазвичай припускає наявність принаймні трьох об’єктів: джерела І., споживача І. і середовища передачі І. В межах системно-кібернетичного підходу І. розглядається в контексті трьох фундаментальних аспектів будь-якої кібернетичної системи: а) інформаційному, пов’язаному з реалізацією в системі певної сукупності процесів відображення зовнішнього світу і внутрішнього середовища системи шляхом збирання, накопичення і переробки відповідних сигналів; б) керівному, який враховує процеси функціонування системи, напрямки її руху під впливом отриманої І. та ступінь досягнення своїх цілей; в) організаційному, який характеризує будову і ступінь досконалості самої системи управління в термінах її надійності, живучості, повноти реалізованих функцій, досконалості структури і ефективності витрат на здійснення процесів керування в системі.

Істина – фундаментальна категорія теорії пізнання. З часів Аристотеля І. називають відповідність знання дійсності, або, інакше, називають саме знання, що відповідає дійсності. Однак про природу і сутність цієї відповідності (а також розуміння самої дійсності) в історії філософії склалися різні концепції: І. як очевидність (Р. Декарт); І. як конвенція (тобто угода, прийнята деяким співтовариством); І. як загальнозначимість (тобто те, що приймається більшістю даних співтовариств). Об’єктивною І. називають те знання, зміст якого не залежить від людини. Розглядаючи І. як процес, виділяють абсолютну І. (яка фіксує моменти стійкості, сталості, завершеності в цьому процесі) і відносну І. (яка фіксує, відповідно, моменти незавершеності, мінливості в цьому процесі). Серед критеріїв І. часто виділяють практику. Один з важливих аспектів І. – її конкретність, тобто сукупність умов і факторів, за яких дане знання в даній ситуації є застосовним саме як істинне знання.

Категорія – філософське поняття, що виражає своїм змістом найбільш загальні, фундаментальні сторони буття і пізнання і тому є невід'ємним елементом мови філософії.

Кількість – філософська категорія, що виражає величину предмета (об'єкта), можливість його оцінки, виміру в межах однієї і тієї ж якісної визначеності, тієї самої якості. Число, числова характеристика – один з прикладів вираження кількісної визначеності предмета або явища.

Концепція – визначений спосіб розуміння, трактування деякого предмета; основна точка зору з даного предмета, яка базується на визначеному ключовому понятті; це – керівна ідея для його систематичного висвітлення. Термін "концепція" застосовується також для позначення провідного задуму, конструктивного принципу у науковій, художній, технічній, політичній та інших видах діяльності людини.

Культура – світ цінностей, які мають важливе значення для суспільства, а також мають сенс і значення для особистості. К. – це також специфічний спосіб організації і розвитку людської діяльності, представлений у продуктах матеріального і духовного виробництва, у системі соціальних норм і настанов, в духовних цінностях, в сукупності ставлень людей до природи, між собою і до самих себе. У понятті К. фіксується як загальна відмінність людської життєдіяльності від біологічних форм життя, так і якісна своєрідність історично-конкретних форм цієї життєдіяльності на різних етапах суспільного розвитку, у рамках певних епох, суспільно-економічних формацій, етнічних і національних спільностей (наприклад, антична К., соціалістична К., українська К. і т.п.). К. характеризує також особливості свідомості, поведінки і діяльності людей в конкретних сферах громадського життя (К. праці; К. побуту; художня К., політична К. і т.п.). Розглядаючи знання як соціально значущу цінність, до К. відносять і науку.

Марксизм – певна концепція (світоглядна установка), у якій варто розрізнити принаймні три аспекти: 1) економічний (пов'язаний з однією з головних праць К. Маркса – "Капіталом"); 2) політико-ідеологічний (у зрілому вигляді – це марксизм-ленінізм як ідеологія комуністичних партій) і 3) власне філософський, націлений на побудову матеріалістичної діалектики (або: діалектичного матеріалізму). Саме в третьому аспекті і варто вживати термін "марксистська філософія".

Марксистська філософія – одна зі складових частин марксизму поряд з так званим науковим комунізмом і марксистською політекономією.

Матеріалізм – філософська концепція, прихильники якої вихідним пунктом, початком всього існуючого вважали природу, матерію, а свідомість, все духовне – відповідно, результатом її розвитку.

Матерія – філософська категорія, що позначає об'єктивну реальність, яка в остаточному підсумку дається людині у відчуттях. Основні атрибути М. – рух, простір і час.

Мета – ідеальний план майбутніх дій людини, найважливіший елемент людської діяльності. У моделі діяльності варто розглядати також засоби діяльності і результат діяльності.

Метод – сукупність правил, що визначають і направляють діяльність людини. Це поняття одержало глибокий розвиток і широке застосування в науці, виражаючи особливості наукової діяльності. Розглядаючи функції філософії, нерідко виділяють серед них і методологічну функцію.

Методологічна функція філософії – функція, що виражає роль філософії як методу пізнання і зміни дійсності. Зокрема, у марксизмі ця орієнтація філософії доводиться до практичного перетворення дійсності. М.ф.ф. визнається не всіма філософами як основоположна.

Міра – філософська категорія, що виражає єдність якісної і кількісної визначеності предмета або явища (чи простіше: єдність якості і кількості в предметі), тобто це область, в межах якої кількісні зміни не спричиняють зміну якісної визначеності. Не будь-яка кількісна зміна веде до зміни якісної визначеності, а лише та, за якої порушується М. – в цьому суть діалектичної закономірності, яку виявив Гегель (її називають законом взаємного переходу кількісних і якісних змін).

Міф – вид (форма) світогляду, у якому реальність представлена не такою, якою вона є насправді, а, наприклад, шляхом наділення душою Природи, приписування їй надприродних властивостей. Тим самим М. пов'язаний з фантастичним описом дійсності і тому близький до казок, легенд, переказів і т.п. М. – це сукупність (нерідко – система) уявлень про світ і місце в ньому людини; М. є певним узагальненням тих чи інших явищ природи і суспільства. Наприклад, Деметра як персонаж відповідного грецького М., є символічним узагальненням всього землеробства, взятого в цілому, а Посейдон – символічний образ моря, всіх морів і всіх морських явищ. Однак всі узагальнення в М. не виходять за рамки чуттєвих уявлень. У цьому розумінні М. принципово відрізняється від науки чи філософії, хоча в окремі періоди людської історії наука і філософія наближалися до М. і навіть зливалися з ним.

Мислення – особлива діяльність свідомості зі створення, перетворення й оперування різного роду ідеальними (нематеріальними) об'єктами чи сутностями. Виражається М. у мові й у діях, поведінці людини.

Мистецтво – форма суспільної свідомості, яка виражає систему естетичних ідей – краси, гармонії, прекрасного, піднесеного і т.п. Ця форма тісно пов'язана з іншими формами суспільної свідомості – мораллю, релігією, наукою, політичною свідомістю, філософією і правосвідомістю.

Мова – система знаків для вираження думки і забезпечення можливості збереження і передачі інформації про дійсність, а також можливість комунікацій в суспільстві. Істотна роль М. для пізнання і спілкування між людьми (див. мислення). М. бувають природними (українська, англійська тощо) і штучними (М. математики, М. дорожніх знаків і т.п.). М. філософії – це М. філософських категорій.

Можливість – філософська категорія, що позначає все те, що не існує зараз, у даному місці і в даний час, але може за певних умов здійснитися, реалізуватися в дійсності. М. і дійсність – це пара категорій діалектики, що взаємно доповнюють одна одну.

Монізм – філософська концепція, прихильники якої визнають одне начало, одну субстанцію. Якщо це матерія, то таку концепцію називають матеріалізмом; якщо це свідомість (або бог, або абсолютна ідея, як у Гегеля), то таку концепцію називають ідеалізмом. У цьому розумінні від М. різко відрізняється дуалізм.

Мораль – форма суспільної свідомості, сукупність принципів, правил, норм, якими люди керуються у своїй поведінці. Ці норми є вираженням певного реального ставлення людей одне до одного і до різноманітних форм людської спільноти: до родини, колективу, народу, суспільства в цілому. Найважливішою специфічною рисою М. є оцінка вчинків і спонукань до них. Основою такої оцінки є уявлення про добро і зло, про обов'язок, про честь і безчестя, справедливість і несправедливість, які склались у суспільстві та в яких знаходять вираження вимоги до особистості з боку суспільства. На відміну від права, принципи і норми М. не зафіксовані у державному законодавстві; їхнє виконання засноване не на законі, а на совісті та суспільній думці. У зміст М. також входять моральні переконання, почуття і звички, що сукупно утворюють моральну свідомість особистості.

Наслідок – філософська категорія, співвідносна з категорією "причина", виражає результат дії причини. У рамках концепції жорсткого (так званого лапласівського) детермінізму виконується ключовий принцип: одна причина → один Н. У більш "м'яких" (і тому більш реалістичних) концепціях детермінізму Н. може бути результатом дії декількох причин, або причина може приводити до декількох Н. Ідея ж зворотного зв'язку виражає вплив Н. на причину.

Наука – складна система, яка є певною єдністю 1) особливого знання; 2) особливої діяльності з його одержання і 3) особливого соціального інституту, соціальної форми організації 1) і 2). Необхідні (але не достатні) характеристики наукового знання: об'єктивна істинність (див.: істина); системність; предметна визначеність (кожна Н. має свій предмет); певна мова; необхідність росту наукового знання. Систему Н. як цілісного знання складають наукові факти, наукові закони, наукові гіпотези, наукові теорії. Основні функції наукового знання – описова, пояснювальна і

передбачувальна. Найбільш важлива характеристика наукової діяльності – наявність особливих, спеціальних методів, засобів, приладів, установок і т.п., що ефективно забезпечують одержання наукового знання. У соціальному плані Н. організується у формі науково-дослідних інститутів, лабораторій, кафедр, наукових груп і інших наукових співтовариств, а також у формі журналів, комп'ютерної мережі "Інтернет" та інших засобів наукової комунікації. Будуючи ті чи інші картини світу, що моделюють відповідні фрагменти дійсності, а також орієнтуючи певним чином людину у світі, Н. виконує світоглядну функцію. Протягом всієї історії людства Н. була тісно пов'язана з філософією, починаючи вже з того періоду, коли людина стала пояснювати світ, виходячи з нього самого, пояснювати його таким, яким він є насправді, а не приписувати невластиві йому властивості, як це мало місце в міфі і релігії. У залежності від того, з якого періоду історії людства вести відлік історії Н., можна одержувати і різні тлумачення сутності Н. Наприклад, можна вважати початком Н. ранню античність, коли Н. зароджувалася в лоні міфу, релігії і філософії. З іншого боку, поширена точка зору, відповідно до якої справжня Н. починається з епохи Нового часу, коли формується зріле природознавство, основане на експериментальному методі і математизованих способах опису природи. Крім того, Н. є також і частиною культури людства.

Наукове знання – знання з такими властивостями: а) предметна визначеність; б) об'єктивна істинність; в) системність; г) наявність певної мови; д) необхідність росту.

Необхідність - філософська категорія, що виражає в бутті те, що за певних умов неодмінно, обов'язково відбувається у даний час і в даному місці (див. простір). Подія А, що обов'язково відбувається при здійсненні комплексу умов К, називається необхідною стосовно комплексу К. У цьому сенсі категорія "Н." доповнює категорію "випадковість" як діалектично протилежна їй (див. протилежність). Категорія "Н." близька за змістом до категорії "закон".

Неопозитивізм – історично третя (після класичного позитивізму О.Конта і емпіріокритицизму Е.Маха і Р.Авенаріуса) стадія розвитку позитивізму. Н. виник на початку ХХ ст. на фоні кризи в природознавстві і в математиці. Основна задача Н. – розв'язання кризи в науці шляхом вдосконалення її мови – побудови деякої ідеальної мови науки на основі двох концепцій: а) концепції атомарних висловлювань (тобто таких висловлювань, які стосуються безпосередніх чуттєвих даних) і б) принципі верифікації, згідно з яким висловлювання вважається науково осмисленим, якщо його можна звести (за допомогою логічних і математичних операцій) до атомарних висловлювань. Концепцію а) розробляли головним чином Б. Рассел і Л. Вітгенштейн, а концепцію б), відповідно, Л. Вітгенштейн і члени так званої Віденської спілки (М. Шлік, О. Нейрат, Р. Карнап). Нездоланні труднощі, пов'язані з реалізацією вказаної неопозитивістської програми, призвели врешті рещт до розпаду раніше єдиної течії Н.

Об'єкт – одна з центральних категорій теорії пізнання, що виражає те, що пізнається; тобто, це фрагмент дійсності, що потрапляє в сферу пізнавальної діяльності суб'єкта. Взаємодія О. і суб'єкта носить діалектично суперечливий характер (див. **протиріччя**).

Об'єктивна істина – знання, адекватне відображенню об'єкту і зміст якого не залежить від суб'єкта.

Об'єктивний – тобто такий, що існує незалежно від суб'єкта, людини. Цей термін вживається для характеристики філософської концепції (наприклад, "О. ідеалізм"), для характеристики істини (об'єктивна істина) і т.п.

Одиничне – філософська категорія, що виражає все те, що притаманне тільки даному об'єкту (речі або явищу) і відсутнє в інших об'єктах, речах чи явищах. Ця категорія доповнює іншу діалектично протилежну (див. **протилежність**) їй категорію – категорію "загальне".

Онтологія – розділ філософії, предметом вивчення якого є буття: його види, форми, типи об'єктів і способи їхнього існування.

Особистість – поняття, що характеризує ступінь (і рівень) соціальної зрілості людини-індивіда, його **самосвідомість** як члена суспільства. Якщо суспільство виступає як "людина в її суспільних відносинах", то О. – це людина конкретної історичної епохи, конкретних суспільних відносин, спосіб їхнього індивідуального буття. О. – це соціальна якість індивіда. У ній знаходять свій прояв всі основні характеристики сутності людини, але виявляються вони в специфічній, індивідуальній формі. Як і суспільство, О. – це суб'єкт і носій життєвих потреб і конкретних способів їхнього задоволення, суб'єкт і носій усієї системи суспільних відносин.

Парадигма – 1) поняття античної і середньовічної філософії, що характеризує сферу вічних ідей як першообраз, зразок, у відповідності з яким бог-деміург створює світ суцього; 2) у сучасній філософській науці – система теоретичних, методологічних і аксіологічних установок, прийнятих як зразок вирішення наукових задач і схвалених всіма членами наукового співтовариства.

Пізнання – отримання знання в процесі взаємодії суб'єкта і об'єкта; це творча діяльність суб'єкта, орієнтована на отримання достовірних знань про світ. Пізнання є сутнісною характеристикою буття людини і в залежності від свого функціонального призначення, характеру знання і відповідних засобів і методів може здійснюватись у таких формах: повсякденне, міфологічне, релігійне, художнє, філософське та наукове. Вихідну структуру пізнання являє суб'єкт-об'єктна взаємодія, де питання про можливість адекватного відтворення суб'єктом сутнісних характеристик об'єкта (**проблема істини**) є центральною темою гносеології. В залежності від розв'язання цього питання у філософії виділяються позиції пізнавального оптимізму, скептицизму і агностицизму. Істина виступає як універсальна мета пізнання.

Плюралізм – філософська концепція, згідно з якою існує декілька рівноправних начал (наприклад, монади Г.Лейбніца). Іншими словами, згідно з П., все суще складається з безлічі рівнозначних цілком самостійних сутностей, які не зводяться до єдиного начала. Як філософська концепція, П. протилежний монізму.

Повсякденний світогляд (повсякденний досвід; здоровий глузд) – первинна, ще недостатньо розвинута форма світогляду, що історично виникла в епоху становлення суспільства, ще до виникнення міфу і релігії. П.с. ґрунтується головним чином на стихійному чуттєвому досвіді, первинних традиціях, а не на знанні і логічному мисленні.

Поняття – форма раціонального (логічного) пізнання; елементарна форма мислення. У мові П. виражаються словами або сполученням слів. В П. розрізняють зміст (його сенс) и обсяг. Найбільш загальні поняття називають категоріями.

Право – сукупність встановлених або санкціонованих державою обов'язкових правил поведінки (норм, дотримання яких забезпечується засобами державного впливу, до примусу включно). П. не є довільним породженням держави, воно встановлене економічним устроєм суспільства. П. відносно самостійне. Воно не є простим зліпком з економіки, яка зумовлює його лиш у кінцевому рахунку. Право неминучо відчуває також вплив політичного та історичного факторів, пануючої ідеології, релігії і т.д. У розвиненому суспільстві державі доводиться рахуватись зі сформованою системою П. Під впливом всіх цих факторів П. відображає економічні умови не лише безпосередньо, але і в опосередкованому, а нерідко навіть у спотворюючому дійсний соціальний зміст вигляді. Наявність у суспільстві права означає, що велике коло суспільних відносин набуло характеру правовідносин, тобто таких відносин, учасники яких постають як носії юридичних прав та обов'язків. Сукупність цих правовідносин утворює суспільний правопорядок.

Правосвідомість – форма суспільної свідомості, що означає систему ідей, які виражають право.

Практика – філософська категорія, що виражає специфічне (протилежність теоретичному) ставлення до світу, причому тлумачиться вона у філософських системах по-різному. Виступаючи ключовою категорією в марксистській філософії, трактується, наприклад, як матеріально-предметна діяльність людей з освоєння і перетворення дійсності. Її основні види: матеріальне виробництво (праця), перетворення природи, природного буття; соціальна дія – перетворення суспільного буття, зміна існуючих соціальних відносин; науковий експеримент; соціальна П. У багатьох гносеологічних системах (теоріях пізнання) П. розглядають як основу і рушійну силу пізнання, як критерій істини.

Природа – дійсність, що оточує людину, причому саме та, котра забезпечує її життєдіяльність. Частина П., що утворює рослинний і тваринний світ, відносять до біосфери; водні ресурси – до гідросфери;

повітряне середовище – до атмосфери і т.п. У деяких філософських концепціях допускається повне наділення П. душею, наділення її такими якостями, як загальна чутливість (див. гілозоїзм). П. як природне оточення людини нерідко протиставляється світу штучно створених предметів (наприклад, "друга П." у концепції К. Маркса), куди входить також і світ техніки. У філософії часто використовується дещо інше тлумачення, наприклад, таке, що походить від Аристотеля, – П. у сенсі походження і сутності.

Причина – філософська категорія, що позначає явище, яке породжує інше явище. Явище А (або: подія А), яке породжує інше явище В (або: подію В), називається П. відносно В, яке, в свою чергу, називається наслідком. Важливо підкреслити, що бути явищу В за часом пізніше явища А – ще не означає, що А є П. стосовно В.

Прогрес – аспект, сторона розвитку, зв'язана з якісним перетворенням об'єкта чи явища, що приводить до їхнього удосконалення, більшої ефективності і т.п. (див. також: **заперечення діалектичне**, **заперечення заперечення**). З огляду на діалектичну суперечливість розвитку (див.: **протиріччя**), потрібно П. співвідносити з регресом і розглядати "регрес" і "П." як категорії, що доповнюють одна одну.

Простір – форма буття, що виражає місце розташування, протяжність, співіснування предметів (тіл, матеріальних об'єктів і т.п.) і явищ. Загальні властивості П. як форми існування матерії – об'єктивність, тісний зв'язок з іншими атрибутами матерії – часом і рухом. Деякі філософи (наприклад, І. Кант) вважають П. апріорною формою чуттєвого споглядання суб'єкта. Серед часткових властивостей (фізичного) П. виділяють тривимірність; симетрію (як рівноправність лівого і правого); певну залежність просторових характеристик об'єкта від швидкості його руху (наслідок спеціальної теорії відносності А. Ейнштейна) і наявності поблизу нього важких мас (наслідок загальної теорії відносності А. Ейнштейна).

Протилежність – філософська категорія, що виражає граничний стан розходження.

Протиріччя – відношення між, принаймні, двома протилежностями.

Протиріччя діалектичне – співвідношення протилежностей, при якому вони (одночасно) і виключають, і доповнюють один одного. П.д. суттєво відрізняється від формально-логічного протиріччя, в якому протилежності лише виключають одна одну. У формальній логіці є особливий закон – закон протиріччя, який забороняє мислити суперечливо і кваліфікує протиріччя як серйозну помилку, несумісну з логічним мисленням.

Психіка – властивість високоорганізованої матерії, яка виникає на певній стадії розвитку життя та є особливою формою відображення. Тваринам характерна елементарна форма П., яка підкоряється біологічним законам. Вища форма психіки – **свідомість** – притаманна лише людині,

вона є продуктом суспільно-історичного розвитку і підкоряється соціальним законам. Безпосередньо для людини, суб'єктивно психіка виступає у вигляді доступних для самоспостереження явищ – відчуттів, сприйняття, уявлень, думок, почуттів і т.п. Об'єктивні вираження П. виявляються шляхом спостереження за іншими людьми, їхніми різноманітними діями, мовою, мімікою і т.п. За допомогою П. людина пізнає, відображує світ та орієнтується у ньому – регулює свою діяльність. У гносеологічному аспекті П. розглядається з точки зору її ставлення до відображеної у ній дійсності.

Раціоналізм – філософська концепція, згідно з якою джерелом наших знань є не чуттєвий досвід, а розум, що включає в себе мислення, інтелектуальну інтуїцію і т.п. Р. протистоїть іншій гносеологічній концепції – емпіризму (і сенсуалізму). Найбільш значними представниками Р. епохи Нового часу (коли ця концепція найбільш чітко проявилася) є Р.Декарт, Г.Лейбніц, Б.Спіноза та ін.

Реальність – все те, що має дійсне існування (на відміну від можливого і віртуального способу існування) і що може бути відзначено, відображено в дійсності. У філософській онтології зазвичай виділяють об'єктивну Р., що, наприклад, виражається в категорії "матерія", і суб'єктивну Р., наявність якої невід'ємна від її носія – суб'єкта.

Релігія – форма (вид) світогляду, у якій дійсність представлена у фантастичних образах, шляхом введення надприродних властивостей і сутностей. На відміну від повсякденного світогляду (повсякденного досвіду), Р. є ієрархічною системою. Ієрархічним центром монотеїстичних Р. є Бог. У логічному і понятійному відношенні Р. є більш розвинутою системою, ніж міф і, тим більше, ніж повсякденний досвід; Р. включає не тільки різноманітні чуттєві образи, але й абстракції досить високого рівня розвитку. На відміну від науки, Р. ґрунтується не на знанні, а на вірі. У суспільстві Р. функціонує через церкву (де відбуваються релігійні обряди, ритуали і т.п.) і інші об'єднання віруючих.

Релятивізм – філософсько-гносеологічна концепція, у якій абсолютизується статус відносної істини. У ширшому контексті під Р. розуміють принцип, згідно з яким все в світі лиш відносно. З такого підходу випливає заперечення будь-яких абсолютно субстанціальних моментів, сторін у речах, наукових теоріях, моральних нормах і т.д. В залежності від предметних галузей, де реалізується цей принцип, розрізняють: а) метафізичний (онтологічний) Р., тобто твердження, що речі та їхні властивості існують лише відносно іншого; б) гносеологічний Р. – концепції, що поєднуються принципом: всі наші знання відносні, вони мають значення лише для певної точки зору, а тому не мають об'єктивного змісту; в) етичний Р. – результат розповсюдження принципу релятивізму на сферу моральних відносин – заперечує об'єктивний характер моральних норм, їхню об'єктивну значущість.

Річ – філософське поняття, що виражає дещо, що має певне положення в просторі і в часі, причому цим "дечим" може бути предмет, об'єкт, явище, процес і т.п. Р. визначається, з одного боку, своїми властивостями, а з іншого боку – відношеннями до інших речей.

Розвиток – особливий рух, що характеризується прогресивною спрямованістю якісних перетворень (див.: **заперечення заперечення**, **якість**, **протиріччя**, **прогрес**). Р. є предметом осмислення в багатьох філософських системах (див.: **онтологія**), наприклад, у різних концепціях діалектичної філософії. Діалектика виступає як найбільш загальна теорія Р.

Розходження – поняття, що виражає відношення неоднаковості предметів (**речей**) і доповнює категорію "**тотожність**".

Рух – філософська категорія, що виражає один з атрибутів буття, – будь-які зміни, у тому числі зміни стану якого-небудь предмета (чи об'єкта). Стосовно матерії Р. виступає як її атрибут поряд із простором і часом (тобто рух матерії може відбуватися не інакше як у просторі і часі). Виділяють різні форми Р. матерії: механічну, фізичну, хімічну, біологічну, соціальну. Ці форми взаємозалежні. Однак іноді ці зв'язки абсолютизують, що приводить до редуccionізму – філософської концепції, відповідно до якої допускається зведення (редукція) вищої форми Р. (наприклад, біологічної) до нижчої форми Р. (наприклад, механічної). Таку позицію (концепцію) інакше називають механіцизмом; тобто механіцизм – різновид редуccionізму. За певних умов Р. може стати розвитком.

Самосвідомість – здатність людини, її свідомості критично оцінити свій стан, своє буття; це здатність ніби подивитися на себе з боку, співвіднести себе з іншими, подібними собі.

Свідомість – філософська категорія, що виражає найбільш важливі атрибутивні характеристики людини. Зазвичай С. протиставляють матерії, природі. У рамках ідеалізму С. виступає вихідним пунктом розгортання філософської системи (тобто С. первинна відносно матерії, природи). У матеріалізмі ж С. є вторинною, тобто є продуктом розвитку матеріальної дійсності. У цьому розвитку, як свідчать наукові дані, вирішальну роль зіграли праця і мова (**мовна діяльність**). Серед згаданих атрибутивних характеристик людини в діяльнісному плані (тобто С. як діяльність) виділяють: **цілепокладання**, **самосвідомість**, **мислення** і **творчість**. Розглядаючи ж С. як суб'єктивну реальність, у ній можна виділити емоції, волю, знання (їх іноді називають складовими частинами С., які утворюють її структуру). В філософії зустрічаються різноманітні концепції С.: архаїчна (заснована на ідеї вічності душі і кінцевості тіла), феноменологічна (яка базується на ідеях Е.Гуссерля), відображувальна (заснована на понятті відображення, вона трактує С. як вищу форму психічного відображення дійсності. Див.: **Психіка**) та ін. У філософії і психології дуже популярна концепція С., заснована на ідеях австрійського лікаря-психіатра З. Фрейда. Він розділяв людську діяльність на три

складові: 1) Я (тобто власне свідомою діяльністю людини); 2) ВОНО (підсвідомість) і 3) СУПЕР-Я (тобто діяльність, обумовлена нормами і традиціями культури, моралі і т.п.). Згідно з цією концепцією, підсвідомість прихована в глибині С., а реальна свідомо поведінка нормальної людини контролюється за допомогою супер-я, яке виконує функцію своєрідних фільтрів, які регулюють нормальну поведінку людини у відповідних ситуаціях. Крім того, С. має як індивідуальний (С. окремої людини), так і соціальний аспекти. В останньому випадку носієм С. виступає група людей чи навіть суспільство, і тому в таких ситуаціях нерідко вживають поняття "суспільна свідомість".

Світогляд – узагальнена система поглядів на світ і місце в ньому людини. Це – система поглядів, оцінок, норм, установок, що виражають ставлення людини до світу і виступають орієнтиром і регулятивом її поведінки. Предмет С. – відношення "Людина – світ" у всьому різноманітті його аспектів. До них відносять (також є і структурними компонентами С.): буттєвий (цей компонент містить питання, що стосуються світоустрою: "що було на початку світу?"; "Світ вічний чи кінцевий у часі?"; "Світ – це хаос чи космос?" і т.п.); пізнавальний (картина світу і способи її одержання); практичний (освоєння і зміна світу через діяльність людини); аксіологічний ("шкала" цінностей людини і її ціннісна орієнтація). Тим самим С. виражає духовно-практичне освоєння світу. Ступінь зрілості С. характеризують його рівні. На рівні світовідчуття переважає чуттєво-емоційне ставлення людини до світу, віддається пріоритет не знанню, а думці, традиціям, що ще не осмислені, не відрефлексовані людиною. На рівні світорозуміння людина усвідомлено ставиться до світу як соціально значима особистість, при цьому людина здатна пояснювати й обґрунтовувати свої дії і вчинки. Пояснення й обґрунтування здійснюється на основі знань (у тому числі, наукових знань), а не думок, традицій і авторитетів. Існують такі види С.: міфологічний (див. міф), релігійний (див. релігія), філософський (див. філософія), науковий (див. наука), художній (див. мистецтво) і ін. Особливе місце займає повсякденний С., що виражає життєвий досвід людини, її, так би мовити, здоровий глузд.

Світоглядна функція філософії – роль філософії як світогляду, його теоретичної основи, тому що філософія – насамперед світоглядне знання.

Свобода – сутнісна характеристика людської діяльності. У розвитку поняття С. багато філософів вбачають тенденцію від С. зовнішньої (як звільнення від факторів, які заважають людині) до С. внутрішньої (тобто здатності людини реалізувати свої внутрішні потенції). В термінології Е. Фромма цю тенденцію можна виразити як перехід від "негативної С." до "позитивної С.", тобто, відповідно, від "С. від..." до "С. заради...". Однак суб'єктом С. може бути не лише окрема людина, особистість, але і група людей, нація і т.п.

Сенсуалізм – філософська (гносеологічна) концепція, відповідно до якої джерелом знання є чуттєвий досвід, чуттєві дані, показання органів чуття. «Немає нічого в розумі, чого спочатку не було б у почуттях» – так гранично просто виразив С. англійський філософ XVII в. Д. Локк. В історії філософії зустрічається матеріалістичний С. (Ф. Бекон та ін.) та ідеалістичний С. (Д. Берклі, Д. Юм, Е. Мах та ін.). С. тісно зв'язаний з іншою гносеологічною концепцією – емпіризмом.

Система – це сукупність взаємозалежних елементів (тобто упорядкована безліч), об'єднаних у деяку цілісність зі своєю структурою, формою; тому С. не є проста сума своїх елементів, частин.

Скептицизм – філософська, гносеологічна (див. Теорія пізнання) концепція, прихильники якої сумніваються у вірогідності показань органів чуття і взагалі у можливості безмежного пізнання, а також у можливості досягти істинного знання, істини. С. – дуже впливова філософська концепція, і проведена логічно послідовно, вона приводить до агностицизму.

Сприйняття – форма чуттєвого пізнання, яка дозволяє дати цілісний суб'єктивний образ об'єкта пізнання. С. – це комплекс відчуттів.

Суб'єкт – одна з центральних категорій теорії пізнання, що позначає того, хто пізнає об'єкт. С. може бути окрема людина-індивід, група людей, або суспільство. Взаємодія С. і об'єкта носить діалектично суперечливий характер (див. протиріччя).

Субстанція – філософська категорія, що виражає основу буття. Наприклад, для матеріалістичної філософії (див. матеріалізм) як С. виступає матерія. Однак є й ідеальні, духовні С. – ідеї (наприклад, як у ідеалізмі Платона), Бог та ін.

Судження – форма раціонального (логічного) пізнання, яка виражає закінчену думку; це конструкція з понять, якій можна приписати істиннісну оцінку (див.: Істина).

Суспільна свідомість – філософське поняття, що виражає сукупність ідей, поглядів і концепцій, носієм яких виступає група людей чи суспільство в цілому. Поняття "С.с." доповнює поняття "індивідуальна свідомість" (див. свідомість). Розрізняють "суспільну психологію" і "суспільну ідеологію" як поняття, що виражають різні рівні зрілості С.с. (див. ідеологія). Серед найбільш фундаментальних форм С.с. відзначимо: політичну свідомість; мораль; художню свідомість (відображуване, наприклад, у мистецтві); правосвідомість (відображуване, наприклад, у юриспруденції); релігію; науку; філософію.

Суспільство – система людей і специфічних відносин між ними. С. – це складна система, елементами якої, у свою чергу, є системи меншого ступеня складності – держава, церква, політичні партії, інші громадські організації, родина і т.п. С. як складна система істотно відрізняється від таких систем, як череда, рій, мурашник, газ, галактика і т.п. насамперед тим, що його елементи – це люди, у яких є свідомість, а відносини, що

складаються між ними, – це відносини між суб'єктами, між особистостями. Такі відносини якісно відрізняються від відносин між усіма біологічними об'єктами і – тим більше – від відносин між об'єктами в неживій природі, наприклад, від фізичних взаємодій.

Сутність - філософська категорія, що виражає найбільш важливі, глибинні риси і зв'язки явищ, спосіб існування об'єктів, що якісно відрізняється від буття речей чи буття явищ (тобто С. існує не так, як існує явище). У дійсності ж С. реалізується в різноманітті явищ. Серед філософських концепцій є такі, котрі як визнають зв'язок явищ і С. (наприклад, у концепціях, що примикають до діалектики), так і заперечують цей зв'язок (наприклад, у системі І. Канта), різко протиставляючи явища і С. Багато філософів розглядають С. як сукупність глибинних зв'язків, відносин і внутрішніх закономірностей (і тут "С." близька до категорій "якість", "закон"), що визначають основні риси і тенденції розвитку розглянутої системи.

Схоластика – 1) період в історії середньовічної філософії, який приходить на зміну патристиці; 2) тип, спосіб мислення, не орієнтованого на практику і такого, що протікає виключно в площині логічних форм и логічних висновків.

Сцієнтизм – концепція, яка полягає в абсолютизації ролі науки в системі культури, в ідейному житті суспільства. Серед різних видів знання С. віддає перевагу науковому знанню, вважаючи його таким, що володіє найвищою цінністю. Як зразок науки С. зазвичай розглядає природничі і так звані точні науки. Будучи не суворо оформленою системою поглядів, а скоріше ідейною орієнтацією, С. може проявлятися по-різному, з різним ступенем і силою – від зовнішнього наслідування точним наукам, що виражається у штучному застосуванні математичної символіки або навмисному доданні аналізу філософсько-світоглядних і соціально-гуманітарних проблем форми, характерної для цих наук (аксіоматична побудова, система дефініцій, логічна формалізація і т.п.), до абсолютизації природничих наук як єдиного наукового знання і заперечення філософсько-світоглядної проблематики як позбавленої пізнавального змісту і значення (див. неопозитивізм). У філософії С. знаходить своє вираження в недооцінці її своєрідності в порівнянні з іншими типами знання, у запереченні філософії як особливої форми суспільної свідомості, яка має свою специфіку в порівнянні зі спеціально-науковим знанням.

Сцієнтистське направлення – направлення у філософії ХХ ст, прихильники якого слідуєть світоглядній позиції сцієнтизму. До С.н. належать такі течії філософії ХХ ст., як: неопозитивізм, прагматизм, структуралізм, аналітична філософія та ін.

Творчість – це діяльність, яка породжує дещо якісно нове, що ніколи раніше не існувало. Діяльність може виступати як Т. у будь-якій

сфері: науковій, виробничо-технічній, художній, політичній і т. д. – там, де створюється, відкривається, винаходиться дещо нове. Т. може розглядатись, наприклад, у психологічному і філософському аспектах. Психологія досліджує творчий процес, психологічний "механізм" протікання акту Т. як суб'єктивного акту індивіда. Філософія ж розглядає питання про сутність Т., яке, взагалі кажучи, по-різному ставилося у різні історичні епохи.

Теорія пізнання (чи інакше: **гносеологія**) – складова частина кожної розвинутої філософської системи. Головна задача Т.п. – описати, як людина пізнає світ, якими є закономірності пізнавального процесу. Основні категорії Т.п. – "об'єкт", "суб'єкт", "істина", "знання" та ін.

Техніка – сукупність артефактів (тобто предметів, створених людиною) і специфічна діяльність з їхнього виготовлення. **Знання** про те, як зробити, одержати ту або іншу річ-артефакт, які необхідно зробити дії та операції, називають технологією. Сучасні "високі" технології неможливі без науки.

Тотожність – філософська категорія, що виражає відношення однаковості предметів. Два предмети А і В тотожні відносно один одного, якщо всі властивості А властиві В, а також усі властивості В властиві А. У реальній дійсності абсолютної Т. не буває; Т. завжди у певному сенсі відносна; Т. несе із собою розходження. "Т." і "розходження" – це категорії, які доповнюють одна одну.

Умовивід – форма раціонального (логічного) пізнання, яка виражає визначене перетворення суджень та здійснює логічний висновок.

Уявлення – форма чуттєвого пізнання, що дозволяє дати суб'єктивний (як і у випадку відчуття і сприйняття - наочний) образ об'єкта пізнання, що не обов'язково даний суб'єкту безпосередньо. У формуванні У. велику роль грають пам'ять, уява, почуттєва інтуїція.

Феноменологія – філософська течія ХХ ст., яка відноситься до антропологічного (антисциєнтистського) напрямку. Завдання Ф. такі: 1) звільнити філософське мислення від натуралістично-об'єктивістських установок; 2) конституювати спеціальну галузь спекулятивного знання – рефлексію свідомості про свої акти і про даний у них зміст; 3) виявити за допомогою певних методологічних засобів (редукції, рефлексії) початкові основи культури. У розробці Ф. найбільш важливу роль відіграв німецький філософ Е.Гуссерль.

Філософія – теоретична форма світогляду, яка має такі фундаментальні властивості: а) універсальність; б) орієнтацію на корінні питання буття, на граничні його підвалини; в) критичність, рефлексивність. Під універсальністю розуміється та обставина, що філософський світогляд стосується природи, суспільства і духовної сфери (свідомість, пізнання тощо). Корінними питаннями буття виступають такі,

як питання про початок всього існуючого, питання про вічність і нескінченність, про життя людини тощо. Порівняно недавно ці корінні питання філософський світогляд тісно пов'язував з так званим основним питанням філософії, тобто з питанням про відношення мислення до буття, свідомості – до матерії. Проте так сформоване питання має смисл не для будь-якої філософської системи, а лише для так званих класичних філософських систем типу системи Гегеля.

Під рефлексією, згаданою у пункті в), розуміється критичне осмислення людиною власної діяльності, її результатів і наслідків. При цьому, якщо таке осмислення проводиться на основі філософських категорій і принципів, то ми маємо справу із філософською рефлексією. На відміну від конкретних наук (наприклад, фізики), що характеризуються такими ознаками, як об'єктивна істинність і загальнозначимість тверджень (наприклад, законів природи), емпірична обґрунтованість тощо, невід'ємною рисою Ф. є наявність у ній "людського виміру" (тобто у будь-якому філософському тексті – явно чи неявно – "присутня" людина). Ф. – це світоглядне знання, що претендує на універсальний, цілісний образ світу (на відміну, наприклад, від фізики, яка вивчає лише неживу природу, хоча й найбільш фундаментальні її закони). В наш час світ філософських знань досить диференційований і розгалужений; Ф. сьогодення – це складна система, що включає такі підсистеми, як онтологія; гносеологія (останнім часом використовується термін «епістемологія», що позначає вчення про знання); аксіологія; соціальна філософія (вчення про суспільство) та ін. Такі дисципліни, як логіка, естетика, етика, що були раніше в системі Ф., тепер стали самостійними дисциплінами. Серед основних функцій Ф. виділяють світоглядну, гносеологічну, методологічну, аксіологічну.

Форма – філософська категорія, що виражає спосіб організації змісту. У цьому (організаційному) сенсі "Ф." близька поняттю "структура", що виражає інваріант системи, тобто те, що зберігається (у сенсі будови системи) при всіх можливих її змінах, перетвореннях. В історії філософії мається широкий спектр тлумачень категорії "Ф." – від концепції активної, діючої Ф. Аристотеля (на противагу пасивній матерії) до сучасних концепцій абстрактності математичних Ф. в дусі платонізму. У матеріалізмі Ф. звичайно розглядається як вторинна стосовно матеріального змісту.

Цілепокладання – одна з найважливіших характеристик свідомості, що виражають його активність, діяльну сутність. Активність ця пов'язана з діяльністю, спрямованою на досягнення людиною поставленої мети.

Цінність – особлива характеристика (особливий тип) ставлення людини до світу. Поняття "Ц." виражає людське, соціальне і культурне значення певних об'єктів і явищ дійсності. Усе різноманіття предметів людської діяльності, суспільних відносин і включених у їхнє коло

природних явищ може виступати як "предметні Ц.", як об'єкти ціннісного відношення, тобто оцінюватися в плані добра чи зла, істини чи омани, краси чи потворності, припустимого чи неприпустимого, справедливого чи несправедливого і т.п. Способи і критерії, на основі яких виробляються самі процедури оцінювання відповідних явищ, закріплюються в суспільній свідомості і культурі як "суб'єктні Ц." (установки й оцінки, імперативи і заборони, цілі і проекти, виражені у формі нормативних уявлень), виступаючи орієнтирами діяльності людини. "Предметні" і "суб'єктні" Ц. тим самим є ніби двома полюсами ціннісного ставлення людини до світу.

Цивілізація – сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства у його історичному розвитку. Різноманітні історичні інтерпретації Ц. можна розділити на аналітичні та синтетичні. Аналітична інтерпретація Ц., у якій по суті описані елементи Ц., характерна для праць істориків та етнографів, де поняття Ц. і культури розглядаються як ідентичні. Серед синтетичних, так званих інтегральних, означень можна виділити різноманітні інтерпретації Ц., в основі деяких лежить матеріалістична інтерпретація розвитку науки і техніки. Серед філософів, що протиставляли поняття Ц. і культури, виділяється позиція німецького філософа і культуролога О.Шпенглера.

Явище – конкретна подія, властивість чи процес, що виражають зовнішні сторони дійсності і є формами прояву і виявлення деякої сутності. Тим самим "Я." і "сутність" – співвідносні, такі, що взаємно доповнюють одна одну філософські категорії.

Якість – філософська категорія, що виражає визначеність предмета (об'єкта) саме як даного, як предмета даного типу, класу (наприклад, столу саме як столу, тобто меблів певного типу). Я. – це сукупність властивостей предмета, що виражають його цілісність, найбільш істотні його особливості. Гегель писав, що Я. є те в предметі, втрачаючи що предмет перестає бути самим собою.

Тематичний план повного курсу

Розділ I. ВСТУП

1. Філософія, її предмет і основні функції.

Розділ II. Основні етапи і течії в історії філософської думки.

2. Філософія від античності до середини XIX століття.
3. Основні філософські течії XX століття.
4. Становлення та розвиток філософської думки в Україні.

Розділ III. ПРОБЛЕМА БУТТЯ

5. Буття і матерія.
6. Детермінізм.
7. Діалектика.
8. Філософські аспекти ставлення людини до природи.

РОЗДІЛ IV. ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ

9. Людина як об'єкт філософського осмислення.
10. Свідомість.
11. Пізнавальне ставлення людини до світу.
12. Проблема свободи і сенсу життя

РОЗДІЛ V. ПРОБЛЕМА СУСПІЛЬСТВА

13. Суспільство як об'єкт філософського осмислення.
14. Матеріальне і духовне життя суспільства.
15. Філософське осмислення культури.
16. Суспільний прогрес і сенс історії.

Питання до екзамену з філософії

1. Поняття світогляду; його структура, рівні і види.
2. Філософія як світоглядне знання.
3. Філософія і наука.
4. Основні функції філософії.
5. Філософія давньої Індії і Китаю.
6. Антична філософія.
7. Філософія Середньовіччя й епохи Відродження.
8. Філософія Нового часу.
9. Класична німецька філософія.
10. Основи марксистської філософії.
11. Сцієнтизм як напрямок філософії XX століття.
12. Антисцієнтистський (антропологічний) напрямок філософії XX століття.

13. Релігійно-філософські концепції ХХ століття.
 14. Становлення і розвиток філософської думки в Україні.
 15. Філософія Г. Сковороди.
 16. Філософська категорія "буття". Види буття.
 17. Буття, субстанція, матерія, природа. Матерія як філософська категорія.
 18. Атрибути буття – рух, простір, час.
 19. Проблема єдності світу.
 20. Буття як світ у цілому і його обумовленість (детермінація).
 21. Поняття зв'язку. Різноманіття зв'язків у світі.
 22. Еволюція уявлень про детермінізм. Філософський детермінізм.
 23. Категорія "закон". Класифікація законів.
 24. Детермінізм і діалектика. Об'єктивна і суб'єктивна діалектика.
 25. Діалектика – вчення про загальні зв'язки і розвиток.
- Філософські і конкретно-наукові концепції розвитку.
26. Закономірності діалектичних зв'язків (закони діалектики).
 27. Категорії діалектики.
 28. Еволюція уявлень про взаємини людини і природи.
 29. Екологічна проблема як одна з глобальних проблем сучасності.
 30. Людина як філософська проблема. Особливості філософського підходу до людини.
 31. Образи людини в історії філософської думки.
 32. Проблема антропосоціогенезу.
 33. Біологічне і соціальне в людині.
 34. Концепції свідомості.
 35. Свідомість і мозок.
 36. Діяльна сутність свідомості
 37. Свідомість як суб'єктивна реальність.
 38. Соціальна сутність свідомості.
 39. Основні концепції пізнання.
 40. Суб'єкт і об'єкт пізнання.
 41. Чуттєве і раціональне (логічне) у пізнанні.
 42. Проблема істини і її критеріїв.
 43. Особливості наукового пізнання і сутність науки.
 44. Знання у світі техніки.
 45. Проблема свободи в філософії.
 46. Життя і його сенс.
 47. Проблема смерті і безсмертя.
 48. Суспільство як об'єкт наукового дослідження і філософського осмислення. Особливості філософського підходу до суспільства.
 49. Суспільство як складна система. Структура суспільства.
 50. Суспільство й особистість.
 51. Суспільне виробництво як соціально-філософська категорія. Економічне, політичне і правове життя суспільства.

52. Суспільна свідомість і її форми.
53. Філософські концепції культури й основні підходи до її осмислення.
54. Культура і цивілізація.
55. Поняття філософії історії.
56. Ідея прогресу і його суперечливість.
57. Глобальні проблеми сучасності і їхнє філософське осмислення.
58. Філософія і футурологія.

ПІДРУЧНИКИ ТА НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ, ВИДАНІ ЗА ОСТАННЄ ДЕСЯТИЛІТТЯ

- Хаврах А.П. Занимательная философия в виде кроссвордов. – М., 2005.
- Касьян В.І. Філософія: Навч.посіб. – К., 2004.
- Сморж Л.О. Філософія: Навч.посіб. – К., 2004.
- Філософія: навч.-метод. посіб. / Л.В. Афанасьєва, В.В. Букреев, Л.С. Воробйова, Л.Ф. Глинська – К., 2004.
- Голубинцев В.О. Философия для технических вузов. – Ростов-на-Дону, 2003.
- Касьян В.І. Філософія: Відповіді на питання екзаменаційних білетів. – К., 2003.
- Практикум з філософії: Навч.посіб. / Ред. В.Л. Петрушенко. – Л., 2003.
- Причетій Є.М. Філософія: Посібник. – К., 2003.
- Романов И.Н. Философия: Исследования. Тексты. Схемы. Таблицы. Упражнения. Тесты. – М., 2003.
- Саух П.Ю. Філософія: Навч. посіб. для студентів вузів. – К., 2003.
- Філософія: короткий виклад: навч.посіб / Ред. С.П. Щерба. – К., 2003.
- Філософія: Навч.посіб. для студентів вузів / Ред. Ю.В. Осічнюк. – К., 2003.
- Основы философии в вопросах и ответах: Учеб. пособие для студентов вузов / Ред. Е.Е. Несмеянов. – 2-е изд. – Ростов-на-Дону, 2002.
- Максюта М.Є. Вступ до філософії. – 2-е вид. – К.: Урожай, 2001.
- Філософія: Підручник (Бичко І.В., Бойченко І.В., Табачковський В.Г. та ін.). – К., 2001.
- Бичко А.К. Історія філософії. Навчальн. посібник. – К., 2001.
- Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій. – К.- Львів, 2001.
- Радугин А.А. Философия: Курс лекций (2-е изд.). – М., 2001.
- Степанов В.Я. Філософія. Навчальн. посібник. – Вінниця, 2001.
- Вундт В. Введение в философию.- М., 2001.
- Хрестоматия по истории философии (западная философия). – М., 2001.
- Філософія. Підручник (ред. М.І.Горлач). 2-ге вид. – Харків, 2000.

- Спиркин А. Философия. Учебник. – М., 2000.
- Канке В.А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия. – М., 2000.
- Вступ до філософії. Історико-філософська пропедевтика. Підручник. – К., 1999.
- Татаркевич В. Історія філософії. В 3-х тт. – Львів, 1999.
- Философия. Часть первая: История философии. Учебное пособие (ред. В.И. Кирилов и др.). – М., 1999.
- Канке В.А. Основы философии. Учебник. – М., 1999.
- Кузнецов В.Г., Кузнецова И.Д., Миронов В.В., Момджян К.Х. Философия. Учебник. – М., 1999.
- Грядовой Д. И. Философия. Структурный курс основ философии. Учебное пособие. – М., 1999.
- Тихонравов Ю.В. Философия. Учебное пособие. – М., 1999.
- Лук'янець В.С., Соболев О.М. Філософський постмодерн: Навчальн. посібник. – К., 1998.
- Скратон Р. Коротка історія новітньої філософії. – К., 1998.
- Философия (ред. В.Губин). – М., 1998.
- Пассмор Д. Сто лет философии. – М., 1998.
- Тичман Д., Эванс К. Философия. Руководство для начинающих. – М., 1998.
- Філософія. Навчальний посібник (ред. І.Ф.Надольний). – К., 1997.
- Від витоків до середини XIX століття: Корот. довід. з історії філософії. – К., 1997.
- Горак Г. І. Философия. Курс лекций. – К., 1997.
- Краткая история философии. Учеб. пособие (ред. В.Г. Голобокова). – М., 1997.
- Реале Д., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. В 4-х тт. – СПб., 1997.
- Основы онтологии. Учебное пособие (ред. Ф.Ф.Вяжеров и др.). – СПб., 1997.
- Основы философии в вопросах и ответах. Учебное пособие. – Ростов-на-Дону, 1997.
- Діденко В.Ф. Філософія: Проблеми, категорії, теорії. Навч. посібник. – К., 1996.
- Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія. – К., 1996.
- Горський В.С. Історія української філософії. Курс лекцій. – К., 1996.
- Нестеренко В.Г. Вступ до філософії. Онтологія людини. – К., 1995.
- Філософія. Підручник (ред. Г.Заїченко). – К., 1995.
- Философия. Учебник для ВУЗов (ред.В.П.Кохановский). – Ростов-на-Дону, 1995.
- Булатов М.О., Малеев К.С., Загороднюк В.П., Солонько Л.А. Філософія ноосфери. – К., 1995.

- Мальшевский А. Ф. и др. Введение в философию. Учебное пособие. – М., 1995.
- Курбатов В.И. Философия в парадоксах. – Р.-на-Д., 1995.
- Немировская Л. З. Философия. Курс лекций. – М., 1995.
- Історія філософії України. Підручник. – К., 1994.
- Философия. Учебное пособие (ред. Е.В. Осичнюк). – К., 1994.
- Читанка з історії філософії у 6 книгах. Книга 6. Зарубіжна філософія ХХ століття. – К., 1993.
- Філософія. Курс лекцій (ред. І.Бичко). – К., 1993.
- Історія філософії України. Хрестоматія. Навч. посіб. – К., 1993.
- Кочергин А.Н. Философский лабиринт. – М., 1992.
- История философии в кратком изложении. – М., 1991.
- Мир философии: Книга для чтения. В 2-х частях. – М., 1991.
- Щерба С.П. Філософія: короткий виклад. Навч. посіб. – К., 2003.

ФІЛОСОФСЬКІ СЛОВНИКИ ТА ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

- Філософський енциклопедичний словник (Під. ред. В.І. Шинкарук). – К., 2002.
- Философская энциклопедия. В 4-х. тт. – М., 2000-2001.
- Блинников Л.В. Великие философы. Словарь-справочник. – М., 1999.
- Словник-мінімум з філософських термінів та методичні вказівки до його опанування (уклад. Л.П. Гончар). – Вінниця, 1997.
- Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах. – К., 1997.
- Соловьев В.С. Философский словарь. – Р.-на-Д., 1997.
- Человек и общество (философия): Словарь-справочник. – Р.-на-Д., 1996.
- Горбунов Т.В., Гордиенко Н.Ф., Карпунин В.А. Школьный философский словарь. – М., 1995.
- Краткая философская энциклопедия. – М., 1994.
- Философский словарь (ред. И.Т. Фролов). 6-е изд. – М., 1991.
- Современная западная философия. Словарь. – М., 1991.
- Философский энциклопедический словарь. 2-е изд. – М., 1989.
- Філософський словник. 2-е вид. – К., 1986.
- Краткий словарь по философии. 4-е изд. – М., 1982.
- Философская энциклопедия в 5-ти тт. – М., 1960-1970.

Навчальне видання

Володимир Сазонович Ратніков

**Філософія:
стислий конспект лекцій з тестами, завданнями
до самостійної роботи та словником основних
понять і термінів.**

Частина 2.

Навчальний посібник

Оригінал-макет підготовлено автором

Редактор В. О. Дружиніна

Науково-методичний відділ ВНТУ
Свідоцтво Держкомінформу України
серія ДК № 746 від 25.12.2001
21021, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95, ВНТУ

Підписано до друку 20.04.2007 р.

Гарнітура Times New Roman

Формат 29,7x42 $\frac{1}{4}$

Папір офсетний

Друк різнографічний

Ум. друк. арк. 10,45

Тираж 250 прим.

Зам. № 2007-073

Віддруковано в комп'ютерному інформаційно-видавничому центрі
Вінницького національного технічного університету
Свідоцтво Держкомінформу України
серія ДК № 746 від 25.12.2001
21021, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95, ВНТУ